

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola

Török Zsuzsa

Petelei István írásgyakorlatai
(Média- és társadalomtörténeti elemzés)

Doktori disszertáció

Témavezető: Prof. Dr. Szajbély Mihály egyetemi tanár

Szeged
2009

Tartalom

1. Bevezetés.....	5
1.1. Petelei István: amit tudunk róla	5
1.2. A megközelítés média- és társadalomtörténeti perspektívája.....	11
1.2.1. Média, médium, medialitás, közeg	13
1.2.2. A médiaszempontú irodalomtörténet-írás és a kulturális fordulat	14
1.2.3. Média- és társadalomtörténet	17
1.3. Miért Petelei István?.....	21
2. A könyvhasználatól Szűz Máriáig: az irodalom változó (sajtó)közegei ...	24
2.1. Petelei István novellái budapesti és vidéki lapokban	24
2.2. A medialitással kapcsolatos problémák fő irányvonalai a 19. század végén: a tárcairodalom helye és helyzete az irodalmi kommunikációs formák rendszerében	29
2.2.1. Tüszköl, prüszköl, villámlik, csillámlik néhány percre	29
2.2.2. A társadalmi érintkezés szabályai: a konvenciók szerepe az irodalmi kommunikációban.....	31
2.3. Az irodalom hétköz- és ünnepnapjainak közegeiről a 19. század második felében	34
2.4. A Klasszi hagyományozási közegei	38
2.5. Indulatok, szimpátiák és antipátiák: a Klasszi és Petelei fogadtatása a hétköznapiakban	39
2.6. „azolta, hogy öngyilkos nem lévén, nevem mégis megjelent egyszer-másszor nyomtatásban.” A Klasszi és Petelei István szerzői neve	42
2.6.1. Onímia és pseudonímia a Klasszit megelőzően	42
2.6.2. Pseudonímia és onímia a Klasszi jegyzésében: az álnévtől a tulajdonított szerzői néven keresztül a szerzői névig	43
2.6.3. Közegspecifikus epitéxtek 1: a Révai Testvérekkel kötött szerződés és a Regényvilág kacsareklámjai	45
2.6.4. Közegspecifikus epitéxtek 2: recenziók, Petelei és Mikszáth	47
2.7. „Ha ki elolvasta is megfelelt azolta. De meg rá sem ismerhetett.” Átírás, helyettesítés, azonosíthatatlanság, felejtés.....	48
2.8. Közegspecifikus cselekvések: szerkesztés és kötet szerkezet.....	50
2.9. Környezet- és közegfüggő tájékoztató pontok a Klassziban.....	51
3. „Az én utczám”. Petelei-novellák ciklusok rendszerében	58
3.1. „Az én utczám” történetek a Petelei-életműben.....	61
3.2. Ciklusok lapokban és kötetekben	66
3.2.1. A Hozzá ciklus az Élet és Irodalomban.....	66
3.2.2. A Szomszédaim ciklus Az én utczámban és Az én utczám ciklus a Jetti című kötetben	69
3.2.3. A Petelei-novellák szereplőinek társadalmi összetétele	71
3.2.3.1. Kispolgárok	71
3.2.3.2. Nemesek	73
3.2.4. Térformálás, történetmondás, cikluspoétika	75
3.3. Kitérő: az utcatörténetek, az életszerűség és a kisember tematika művelődéstörténeti előkontextusa.....	79
4. Egy asszonyért. Petelei István történelmi regénye a Kolozsvárban	86

4.1. Forgách Zsuzsánna története és Petelei regényének forrása	86
4.2. A regény megírásának indítékai	89
4.3. Az <i>Egy asszonyért a Kolozsvár</i> kontextusában (1887. március 28. – 1887. április 28.)..	91
5. Hétköznapi írásgyakorlatok. Petelei István jegyzetfüzetei	102
5.1. Jegyzettípusok és az írás színterei	105
5.2. Az utazó jegyzetfüzet	109
5.2.1. Télen városban, nyáron vidéken	109
5.2.2. Petelei mint modern turista	111
5.2.3. Petelei mint modern polgár egy jellegzetesen polgári kultúrában.....	113
5.3. A látás és jegyzetelés módja Peteleinél.....	116
5.3.1. Lejegyzésre méltó dolgok	116
5.3.1.1. Olvasmányok	116
5.3.1.2. Tájlérás, egzotikum, novellisztika. Egy példa	117
5.3.1.3. Csavargások, találkozások	120
5.3.1.4. Úti jegyzetek és egy novellacsoport a nemzetiségi és gazdasági kérdések kontextusában. (Mezőiségi út).....	124
5.3.1.5. Ötletek, portrék és a hétköznapiak	132
5.3.2. Íráshelyzetek, közvetíthetőség, intimitás	136
5.3.3. A hétköznapiak története Petelei jegyzetfüzeteiben	139
5.4. A <i>Csulakok</i> : magánjegyzet és novella, avagy a megismerés szándékos kudarctörténete	140
6. Petelei István írósága magánlevelei és a családi háttér kontextusában	148
6.1. „Bizonyosan az igazi megelégedés csak a családi életben van” (Petelei István családtagjaihoz írt levelei)	149
6.1.1. Források.....	150
6.1.2. Petelei családtagjaihoz írt leveleinek domináns témája	151
6.1.3. A Petelei család a 19. század végi Marosvásárhelyen	152
6.1.4. A család helye és szerepe a polgári kultúrában	162
6.1.5. A családról való elképzelések Petelei leveleiben	163
6.1.6. Társadalmi kontextus: a nőneveléssel kapcsolatos elképzelések két paradigmája és a családképre való hatása a helyi kultúrában	165
6.1.7. Élet és irodalom	167
7. „Im én Szúnyog, az öreg legény, telve gonosz maliciával...” (Petelei István Szúnyog-cikkei)	173
7.1. A medvétől a szúnyogig	173
7.2. Petelei Szúnyog-cikkei a kolozsvári lapokban.....	176
7.3. A Szúnyogcsípés módja: irónia és szubjektivitás	182
7.4. Kitérő: Marosvásárhely sajtókultúrája 1858–1880 között.....	185
7.5. Közlekedés-iparosítás és irodalom. A <i>Nagy Lidi ura</i>	192
8. Petelei István (Irodalmi arckép)	200
Irodalomjegyzék.....	203

Köszönetnyilvánítás

A dolgozat nagyon sokat köszönhet a Szegedi Tudományegyetem Klasszikus Magyar Irodalom Tanszéke jelenlegi és volt oktatóinak, doktori és speciális hallgatóinak. Köszönöm Hász-Fehér Katalinnak, Zentai Máriának, Baranyai Zsoltnak, Dávid Péternek, Gere Zsoltnak, Jászberényi Józsefnek, Labádi Gergelynek és témavezetőmnek, Szajbély Mihálynak a dolgozathoz fűzött észrevételeit, javaslatait, bírálatait, ugyanakkor figyelmüket és barátságukat is. A készülő dolgozat fejezeteit többször is megbeszéltük a szegedi csütörtök esti vagy péntek délelőtti doktori órákon, ahol mindig segítséget, ösztönzést és pozitív visszajelzést kaptam a folytatáshoz. A dolgozat néhány fejezetét az MTA Irodalomtudományi Intézetében is megvitattuk. Köszönöm Császtvay Tünde, Völgyesi Orsolya, Dávidházi Péter, Fórizs Gergely, Hites Sándor, Korompay H. János és Szabó G. Zoltán hozzászólásait. Köszönöm továbbá Szilágyi Mártonnak, hogy a dolgozat több fejezetét is elolvasta, és többször is figyelmeztetett olyan szakirodalmi tételekre, amelyek elkerülték a figyelmem. Szabó Leventének köszönöm az induláskor kapott impulzusokat és bátorítást, Keszeg Annának pedig barátsága mellett beszélgetéseinket és irodalomszemléletét, amelynek az elmúlt időszakban szintén szerepe volt abban, ahogyan ma az irodalomról gondolkodom. Köszönöm.

1. Bevezetés

1.1. Petelei István: amit tudunk róla

1896. augusztus 13-án Négyesy László, a *Pallas Nagy Lexikona* magyar irodalmi részének szerkesztője „hazafias tisztelettel” arra kérte Petelei Istvánt, hogy méltóztasson életrajzi adatait és írói pályájának rajzát összeállítani s a *Lexikon*ba az „Uraságáról” írandó cikk anyagául mielőbb hozzá eljuttatni.¹ Bisztray Gyula már felhívta a figyelmet arra, hogy Petelei István első életrajza tulajdonképpen ez, a *Pallas*ban megjelent szócikk. Dolgozatomban kiindulópontként mindenesetre azért lehet figyelemre méltó, mert vélhetően az író közvetlen adatszolgáltatásán alapszik.²

A szócikk szerint Petelei István 1852-ben, Marosvásárhelyen született szépirodalmi és hírlapíró. Tanulmányait Kolozsváron, Székelyudvarhelyen majd 1872-től Budapesten, a bölcsészkaron végezte. 1877–1880 között szülei házában „irodalmi dolgozással” foglalkozott. 1880-ban Kolozsvárra ment a *Kelet* című laphoz dolgozni, három év múlva viszont a *Kolozsvári Közlöny*, majd ezt követően a *Kolozsvár* szerkesztését vette át. A *Kolozsvártól* 1892-ben³ vált meg betegség miatt. Visszavonult Marosvásárhelyre, és ezt követően ott élt és munkálkodott. Elbeszélői hírnevét már első, 1882-ben megjelent kötete, a *Keresztek* megalapozta.⁴ A Petőfi Társaság tagjai közé választotta. Egyéb elbeszéléskötetei: *Az én utczám* (1886), *A fülemile* (1886), *Jetti* (1894⁵), *Alkonyat* (1896)⁶, *Felhők* (1897), *Vidéki emberek* (1898). Többnyire komoly alaphangú meséinek tárgyát és alakjait a vidéki életből vette. Írásainak keresetlen költőisége emelte szerzőjüket a jelesebb novella- és rajzírók sorába.⁷

A *Pallas*ban közölt szócikk idején Petelei István még életben volt. A *Pallas* 18. kötetének megjelenését követően, 1905-ben jelent meg utolsó könyve, a két kötetes *Az élet* című. Posztumusz életrajzát kolozsvári szerkesztőségi tanítványa, Gyalui Farkas írta meg.

¹ Négyesy László – Petelei Istvánnak, Budapest, 1896. aug. 13., PETELEI 1980, 187.

² BISZTRAY 1949, 3. A Petelei-szócikk csak 1904-ben (Bisztray tévesen emlékszik 1900-ra), a *Pallas* 18. kötetében (2. pótkötet) jelent végül meg, a 13. kötet szedése ugyanis már folyamatban volt, amikor Négyesy megírta a levelet, Petelei pedig késett az adatok beküldésével. (Uo.)

³ Valójában 1891-ben. Vagy Petelei emlékezett tévesen, és így küldte be a Pallashoz az adatokat, vagy pedig a szerkesztő elírása. Petelei 1891. október 1-jén jelentette be visszalépését a *Kolozsvár* szerkesztésétől. A lap ideiglenes felelős szerkesztője Hegyesy Vilmos volt, novembertől pedig Hindy Árpád vette át a szerkesztést.

⁴ A hírnév itt az 1867 után szerveződő, az irodalom népműzeti irányával szembehelyezkedő fiatal nemzedék körében való elismerésre utal. Lásd a továbbiakban Petelei első kötetének recepcióját!

⁵ Szintén téves adat. A *Jetti* már 1893-ban megjelent.

⁶ Peteleinek nem jelent meg *Alkonyat* című kötete, valószínűleg csak tervezte.

⁷ PNL 1904, 449.

A Petelei életére vonatkozó irodalomtörténeti ismertetéseknek mai napig a Négyesy és a Gyalui írta életrajzok jelentik a kiindulópontját.

Petelei István 1910. január 5-én halt meg Kolozsváron Lechner Károly⁸ ideggyógyászati klinikáján. Tetemét másnap, január 6-án szállították szülővárosába, Marosvásárhelyre, és itt temették el január 7-én délelőtt, szép téli napon.⁹ Sírja, melyet saját maga tervezett, a marosvásárhelyi katolikus temető magaslatán fekszik. Temetésén az egyházi szertartást Karácson Márton római katolikus főesperes végezte, a búcsúbeszédet pedig az Erdélyi Irodalmi Társaság és a Kemény Zsigmond Társaság nevében Gyalui Farkas mondta. Maga tervezte, egyszerű kőkoporsó sírjára özvegye a következő sorokat vésette: ITT ALUSSZA ÖRÖK ÁLMÁT / PETELEI ISTVÁN sz. 1852. szept. 13. † 1910. JANUÁR 5. / LELJE FEL OTT TÚL MINDAZT A SZÉPET ÉS JÓT, A MIRŐL ITT ÉLETÉBEN ÁLMODOTT.¹⁰

Petelei Istvánt a kisemberek írójaként, a „semmiségek költőjeként,”¹¹ „outsiderként”¹² szokás emlegetni, aki az írók között nem jutott tovább az „atelier” rangnál, a közönségnél pedig majdnem teljes mértékben „incognito maradt.”¹³ Műve az „irodalomtörténet tetszhalottja,” „periodikusan felbukkanó irodalomtörténeti kuriózum,”¹⁴ melyet az irodalomtörténet-írás újra,¹⁵ és újra meg újra felfedez.¹⁶ Ez a Peteleiről alkotott kép valószínűleg mind a mai napig igen erősen befolyásolja az iránta való érdeklődést, és ugyanakkor markánsan jelöli ki helyét a magyar irodalom kánonstruktúrájában.

Petelei István novellisztikáját, számos kortársához hasonlóan, hírlapírói tevékenysége és a 19. század második felének sajtókultúrája befolyásolta. A különböző sajtóorgánumokban megjelent írásait gyakran alakította át, feltételezhetően a lap vélt vagy valós közönségének igényei szerint. Időnként válogatott írásait kötetekbe is rendezte, sajátos kompozíciókat alkotva. Olvasói elsősorban a 19. század második felének tömeges sajtóirodalom-fogyasztóiból kerültek ki. Kötetbe gyűjtött írásaival azonban számos irodalmár kortársának a figyelmét is felhívta magára. Ők elsősorban az 1867 után

⁸ Lechner Károly (1850–1922) elme- és ideggyógyász. 1889-ben hívták meg a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Orvostudományi Karára az akkor létrehozott ideg-, elmekórtani és törvényszéki lélektani tanszékre. 1901-ben építtette fel korszerű és utólag híressé vált klinikáját. Tanítványa volt többek között Purjesz Béla professzor is, Petelei kolozsvári orvosa. (IVÁNYI 2008, 143.)

⁹ GYALUI 1912, 42.

¹⁰ Uo.

¹¹ DÁVID 1956, 1534.

¹² SZENTIMREI 1928, 326.

¹³ SCHÖPFLIN 1910, 83.

¹⁴ MAROSI 1956, 4.

¹⁵ DÁVID 1956.

¹⁶ Petelei irodalomtörténeti recepciójáról: POZSVAI 2002.

szerveződő új, fiatal, az irodalom népnemzeti irányzatával szembenálló, vagy attól elkülönülő nemzedék tagjaiból kerültek ki.¹⁷ Első kötetéről, a *Keresztekről* Haraszi Gyula, Ágai Adolf, Reviczky Gyula és Szana Tamás közölt recenziót.¹⁸ Szana *Az én utcám*¹⁹ és *A fülemile*²⁰ kapcsán is méltatta Peteleit. Elsősorban sajátos erdélyi nyelvezetében, remek megfigyelőképességében és novellái tematikai újdonságában láttak eredetiséget, azonban mindannyian megjegyezték, hogy pesszimista látásmódja miatt nem könnyű olvasmány, és ez kárára lehet.

A *Budapesti Szemle* köré csoportosuló kritikusok közül Péterfy Jenő *A fülemile* és a *Jetti* című kötet alapján nyilatkozott Peteleiről. A *fülemiléről* szóló írásában, Mikszáth és Jókai könnyedségéhez viszonyítva Petelei stílusát nehézkesnek, modorosnak találta, kiemelte viszont pszichológiai jellemrajzolását.²¹ A *Jettit* következetlen elbeszélésmódja, tagolatlan meseszövése, érdektelen bonyodalmi miatt marasztalta el, viszont méltányolta Petelei „összintességét”, azaz vélhetően realizmusát.²²

Gyulai Pál kritikában ugyan nem, viszont Peteleinek írt levelében hívta fel a szerző figyelmét, hogy kerülje a modorosságot és írjon „rokonszenvesebb” dolgokat. Peteleit tehetséges embernek tartotta (legalábbis leveléből ítélve), viszont úgy gondolta, hogy kissé egyoldalúan fejlődik.²³ *Budapesti Szemléjében* Petelei négy elbeszélését közölte, és a *Szemlében* közlendő novellák kapcsán konkrét tanácsokkal is ellátta írójukat.²⁴

A *Nyugat* kritikusai közül Szini Gyula és Schöpflin Aladár méltatta Peteleit. Szini egyéni nyelvezete, emberszerető gondolkodásmódja, novellái szerkezetének koncepciózussága mellett a tragikomikum esztétikai szerepére hívta fel a figyelmet Petelei prózájában.²⁵ Schöpflin Aladár pedig kontextualizálva, az 1880-as évek sajtókultúrájában látta szerepét a Petelei-prózának.²⁶

¹⁷ Az 1867 után szerveződő új irodalmi csoportosulásokról NÉMETH G. 1981. A nyolcvanas évek kávéháznemzedékéről [REVICZKY] (R.) 1888. Itt gyűlt össze a kompániaalapító Gozdu Elek mellett az írók, szerkesztők, kritikusok közül rendszerint Mikszáth Kálmán, Reviczky Gyula, Szana Tamás, Komócsy József, Kiss József, Ágai Adolf, Berczik Árpád, rövid ideig Vajda János, Prém József, Koroda Pál, Radó Antal, Porzolt Kálmán, ritkábban Nagy Miklós, Ambrus Zoltán, Tóth Béla, a társaság külön kiadója: Révai Mór. A vidéki látogatók is majdnem kötelességüknek érezték meglátogatni a társaságot, mint például: Tóth Endre, Vértesi Arnold, Milkó Izidor, Jakab Ödön és Petelei István. (Köszönöm Császtvay Tündének, hogy felhívta a figyelmemet a cikke.)

¹⁸ HARASZI 1881.; ÁGAI 1882.; REVICZKY 1882.; SZANA 1882.

¹⁹ SZANA 1885.

²⁰ SZANA 1886.

²¹ PÉTERFY 1888.

²² PÉTERFY 1893.

²³ Gyulai Pál – Petelei Istvánnak, Buda-Pest, jan. 3. 1881. = PETELEI 1980, 84.

²⁴ Gyulai Pál – Petelei Istvánnak, Buda-Pest, 1895. máj. [!] 6-án = PETELEI 1980, 173–174. és Gyulai Pál – Petelei Istvánnak, Buda-Pest, 1895. dec. 19. = PETELEI 1980, 175.

²⁵ SZINI 1905.

²⁶ SCHÖPFLIN 1910a.

A halála után megjelenő nekrológok és visszaemlékezések elsősorban elbeszélőként látták szerepét az irodalomtörténetben. Schöpflin Aladár szerint „a magyar novella kifejlődésének egyik legkiválóbb megindítója volt.”²⁷ Több visszaemlékezés is említi, hogy az 1880-as években igen népszerű író volt, viszont hangsúlyozzák az irodalmi élet külsőségeitől való egyértelmű elhatárolódását is: személyével nem, csupán műveivel kívánt jelen lenni az irodalmi életben. Hírlapírói tevékenységét sem elsősorban pártszolgálat és iparszerűen üzött hírlapírás jellemezte, hanem irodalmi igényesség. Kolozsváron hírlapírói iskolát teremtett maga körül, fiatal munkatársait írni tanította, pontosságra és szorgalomra buzdította, és atyai gondoskodással követte fejlődésüket.

Az 1910–1920-as éveket jól érezhető nyelvhasználatbeli kultikus magatartás jellemezte, elsősorban Erdélyben, azok részéről, akik személyesen ismerték Petelei Istvánt. A visszaemlékezések személyes jellegéből és a kultuszteremtés sajátos logikájából adódik, hogy irodalmi és hírlapírói tevékenysége mellett végtelen humanizmusát és személyiségének finomságát is gyakran emelték ki az életműre vonatkozó utalások mellett. Bedőházy János, hajdani egyetemista kollégája, később marosvásárhelyi tanár Petelei vélt pesszimizmusával kapcsolatosan írta:

Különben az ő jellemével nem is fért össze a pesszimizmus. Másképp nem is tudnám jellemezni őt csak e szavakkal: páratlanul jó ember volt. Azt a mit rossznak tartanak, sohasem láttam benne. Örült más ember sikereinek, senki iránt haragját nem láttam, rosszat mondani valakiről sohasem hallottam. Nyílt, egyenes, becsületes, tisztességes ember volt. Szerette a szépet, üzte a szépnek kultuszát. Ha természet adománya, ha ember alkotása volt a szép, először kigyönyörködte magát benne, csak azután kritizálta. Az ilyen kedélyből sohasem fakadhat pesszimizmus. Az ő írásaiból senki azt a meggyőződést nem fogja meríteni, ha csak épen nem felületesen ítélt, hogy rossz ez a világ, hogy siralomvölgy ez az élet. Azt igen, hogy sok szenvedés, sok rossz van ezen a világon, s ha az ő génusza a szenvedőket és sírókat kereste fel, ép oly kevésbé volt pesszimista, mint az, a ki egykor a szenvedőknek és síróknak nyitotta meg a menyországot.²⁸

Ugyanebben az időszakban vették kezdetüket a szokásrend szintjén megnyilvánuló kultikus gesztusok is. Czakó Ferenc, Petelei Istvánné Korbuly Irma unokaöccse²⁹ már 1911-ben felhívta a figyelmet a hátramaradt Petelei-relikviákra: addig még kötetben kiadatlan, de már sajtó alatt lévő elbeszéléseire, egyetlen, szintén kötetben ki nem adott

²⁷ SCHÖPFLIN 1910b.

²⁸ BEDŐHÁZY 1914, 347. Az 1920-as évek kultikus visszaemlékezéseihez lásd még: GYALUI 1924b., MÁRKI 1924., KOVÁCS 1928. A kultuszról, mint nyelvhasználatról: DÁVIDHÁZI 1989, 5.

²⁹ Czakó Ferenc Petelei Istvánné testvérének, Korbuly Erzsébetnek és Czakó Józsefnek a második gyermeke. (Vö. BISZTRAY, 1949, 15.)

történelmi regényére,³⁰ kéziratok jegyzeteire és levelezésére.³¹ Marosvásárhely királyi városa 1910-ben a polgármester, Bernády Dániel javaslatára a város egyik utcáját Peteleiről nevezte el, a marosvásárhelyi kultúrpalotában pedig elhelyezték relief szoborképét.³² 1928. szeptember 13-án, születésének 76. évfordulóján kegyeletes emlékünneppéllyel egybekötve leplezték le a Kemény Zsigmond Társaság és a Helikon által a szülőházára tervezett emléktáblát.³³ Szentimrei Jenő, a két világháború közötti erdélyi magyar sajtó és irodalmi élet jelentős szervezője, újságírója az emléktábla leleplezése kapcsán írt megemlékezésében Peteleit elsősorban erdélyi íróként aposztrofálta,³⁴ jelzés értékű, hogy a recepció két világháború közötti időszakában. Mindemellett azonban a szintén 1928-ban megjelent *Száz magyarok könyvei* már nem kizárólag az erdélyiség, hanem tágabb értelemben, a magyar irodalom kontextusába helyezve tartalmazta Petelei rövid életrajzát.³⁵

A kultuszépítés következő fázisa halálának huszonötödik évfordulóján az író életrajza kapcsán zajlott „szóváltás” volt. Az *Erdélyi Szemle* ugyanis újraközölt egy, még Petelei halálának tizedik évfordulójára írt cikket, melynek szerzője hiányolta Petelei teljes, részletes életrajzát.³⁶ A cikke Petelei első életrajzírója, Gyalui Farkas reagált, felsorolta munkájának forrásait, és cáfolta az annak teljességére, részletességére vonatkozó vádat.³⁷ A vita a szempontok igazságértékétől függetlenül az életrajz meglétének igénye szempontjából figyelemre méltó. Teljes életrajzot ugyan nem, de a negyvenes évek végén Bisztray Gyula egy mikrotörténeti részletességű ismertetést írt a Petelei családról.³⁸ Bisztray személyes kapcsolatok révén jutott Petelei-kéziratokhoz és a családról szóló részletes információkhoz.³⁹ Bisztray, családtörténeti munkája mellett, később Petelei válogatott novelláit⁴⁰ és irodalmi levelezését is kiadta.⁴¹

A Petelei-életrajz kérdéséhez kapcsolódik egy másik jelenség is: az, hogy az ötvenes években Petelei irodalmi köztudatban való jelenlétének az időszakosságára hívták fel a

³⁰ A regény *Egy asszonyért* címmel 1887-ben jelent meg a Petelei által szerkesztett *Kolozsvárban*. Lásd PETELEI 1887. Posztumusz kiadása: PETELEI 1924.

³¹ CZAKÓ 1911.

³² GYALUI 1928, 414.

³³ [n. n.] 1928a. A kultuszhoz kapcsolódó autenticitás igény érdekes megnyilvánulása Petelei esetében az emléktábla avatást követő cikk, mely szerint nem biztos, hogy a tábla Petelei szülőházára került. [n. n.] 1928b.

³⁴ SZENTIMREI 1928.

³⁵ [n. n.] 1928c.

³⁶ JÁROSI 1935.

³⁷ GYALUI 1935a.

³⁸ BISZTRAY 1949.

³⁹ Ezekről lásd még a dolgozat 5. és 6. fejezetét!

⁴⁰ PETELEI 1955.

⁴¹ PETELEI 1980.

figyelmet. Marosi Péter egyenesen az irodalomtörténet tetszhalottjáról beszélt, melyet az utókor átlagosan tízévente fedez fel,⁴² és Dávid Gyula is erre a jelenségre keresett magyarázatot.⁴³

Petelei irodalmi köztudatban való időszakosságának ténye, illetve az életrajz újraírásának igénye eredményezte, hogy a hatvanas évek végén elkészült a Peteleiről szóló kismonográfia.⁴⁴ A monográfia is elsősorban erdélyi novellistaként méltatta Peteleit. Kozma Dezső szerint nemcsak élete, hanem mindenekelőtt írásainak tematikája és irodalmi kultúrája avatta a századvég legerdélyibb írójává.⁴⁵

Az 1980-as években Németh G. Béla, Kiczenko Judit és Gáspári László hívta fel a figyelmet ismét Peteleire. Németh G. Petelei realista látásmódját emelte ki, és a 19. század vége értékrend átrendeződésének érzékeny megfigyelőjeként méltatta az író novellisztikáját.⁴⁶ Gáspári László impresszionista stílusjegyeket mutatott ki *Klasszi* című novellájában,⁴⁷ Kiczenko Judit pedig a 19. század vége iránti általános érdektelenséghez kötötte Peteleinek az irodalmi köztudatban való hiányát.⁴⁸

Az 1990-es években Györke Ildikó tipológiai szempontok által vezérelve a balladaszerű novella típusának meghatározó jegyeit írta le Petelei novellái kapcsán,⁴⁹ és ugyancsak a műfajtipológia segítette Dobos Istvánt is, hogy a 19. század végi novellatípusokról szóló könyvében Peteleit többnyire a balladisztikus novelláról szóló fejezetben említse.⁵⁰

Az utóbbi években Pozsvai Györgyi az irodalomtudomány posztstrukturalista, posztmodern elméletei felől közelített konkrét szövegelemzésekkel a Petelei-életműhöz. Az *Árva Lottiról* szóló elemzése nyelv- és beszédelméleti, prózapoétikai szempontokat érvényesít.⁵¹ A *Csulakok* című novellát mint az elbeszélői képzelőerő létrehozta öntükröző jelkomplexumot elemezte,⁵² A *játék* című Petelei-novella értelmezésében pedig a tragikumhoz közeli esztétikai tapasztalatok módozatainak különválasztására, az ironikus-groteszk jelenlétének kimutatására törekedett.⁵³ Pozsvai Petelei válogatott novelláit is

⁴² MAROSI 1956, 4.

⁴³ DÁVID 1956.

⁴⁴ KOZMA 1969.

⁴⁵ KOZMA 1969, 32.

⁴⁶ NÉMETH G. 1981b.

⁴⁷ GÁSPÁRI 1983.

⁴⁸ KICZENKO 1983.

⁴⁹ GYÖRKE 1992.

⁵⁰ DOBOS 1995, 89–96.

⁵¹ POZSVAI 2003a.

⁵² POZSVAI 2003b.

⁵³ POZSVAI 2003c.

közreadta 2002-ben, *Őszi éjszaka* címmel.⁵⁴ Legutóbb az etikai kritika fogalomkészletének segítségével Z. Kovács Zoltán a moralitás, az etikához való viszony lehetséges változatait próbálta kimutatni a Petelei-életműben.⁵⁵

Petelei Istvánt az irodalomtörténet-írás novellistaként tartja számon. Szépírói munkássága mellett azonban igen jelentős több mint tíz éves publicisztikai tevékenysége. Publicisztikájából 2002-ben Kozma Dezső adott ki válogatáskötetet.⁵⁶

Petelei irodalomtörténeti jelenléte és recepciója a kánonalkotás szempontjából szolgálhat némi érdekes adalékkal. Kozma Dezső szerint a Peteleiről írt nekrológok mintha magát a Petelei-életművet is elsiratták volna.⁵⁷ A Petelei-recepciót, néhány kivételtől eltekintve, a Petelei ismeretlenségének és sikertelenségének hangsúlyozásából eredő *méltatlankodás* és az irodalomtörténet-írás szerepköréhez társított *feltámasztás és jóvátétel* szükségessége jellemzi, mindez bizonyos recepciótörténeti fogalmak (pesszimizmus, lélektaniség, erdélyiség, balladisztikusság stb.) *ismétlésével*, azonban konkrét érvekre való hivatkozás nélkül.⁵⁸ A nárcisztikusan önmagára figyelő, a saját értelmezői mintáit és előfeltevéseit ismételtető recepció valójában egy tartalmatlan és kevésbé reflexív kánonalkotási módra enged következtetni. Az újra felfedezett és az újra meg újra felfedezett Petelei a kánonalkotást *szükségszerűen*, de ugyanakkor *reflektálatlanul* elgondoló recepció terméke.

1.2. A megközelítés média- és társadalomtörténeti perspektívája

A Petelei-életművet outsiderként, tetszhalottként, irodalomtörténeti kuriózumként és általában másodrangúként számon tartó kijelentések⁵⁹ – takátsi szóhasználattal élve – lesajnáló⁶⁰ jellegét figyelembe véve sem kívánok a megállapításokon változtatni, legfeljebb lehetségesnek tartom az árnyaltabb megfogalmazást. Saját kérdésfelvetésem és érdeklődésem szempontjából azonban egy értékelő, esztétikai szempontú irodalomtörténet-

⁵⁴ PETELEI 2002b.

⁵⁵ Z. KOVÁCS 2007.

⁵⁶ PETELEI 2002a.

⁵⁷ KOZMA 1969, 133.

⁵⁸ A recepció ambivalenciája nagyon is reflektált a befogadástörténetben: „Egyikük sem [ti. egyetlen kritikus sem] támasztja alá mondanivalóját az irodalmi közvélemény valamilyen eleven ítéletével. Mindegyikük élesztgeti az »ismeretlen« Peteleit. Mindegyikük jóvátételről beszél.” (MAROSI 1956, 4.)

⁵⁹ Lásd a 11–14. és 61. lábjegyzet hivatkozásait!

⁶⁰ TAKÁTS 2004a, 24.

írás módszertani előfeltevései helyett az utóbbi évtizedek kulturális fordulata által felkínált lehetőségeket kívánom érvényesíteni.

A lehetőségek módszertanáról, illetve e módszertannak az irodalomtörténet-írásban hasznosítható lehetséges irányvonalairól programszerűen Takáts József írt több kontextuális érdekeltségű tanulmányában is.⁶¹ A vizsgálatban érvényesíthető lehetséges kontextusok sokféleségének beláthatatlanságából eredő elbizonytalanodás természetesen a kulturális fordulattal együtt járó változások egyik központi problémáját, az egyes tudományágak közötti határok és viszonyok körvonalazásának kérdését vonja maga után. A problémát az irodalomtörténet-írás szempontjából azonban elsősorban annak belátása ellensúlyozhatja, hogy a kontextusok sokfélesége az értelmezések sokféleségét eredményezi.⁶²

A dolgozat médiatörténeti perspektívája szempontjából fontosnak tartom annak a közegnek a figyelembevételét, amelyben az adott korban Petelei István szövegei megjelentek. Napjaink digitalizációs műveletei, de az egyes korokon belüli közegváltással kapcsolatosan megfogalmazott problémák arra engednek következtetni, hogy nem magától értetődő jelenséggel van dolgunk. A problémák tematizálásának szükségszerűségére hangsúlyosan hívta fel a figyelmet az informatikai forradalom s a digitalizált világnak az irodalmi tulajdon jogi és gazdasági jellegét, illetve a szövegek formális és esztétikai tulajdonságait érintő problematikája.⁶³ Az irodalmi szövegek megjelenési közegeinek figyelmen kívül hagyása természetesen abból az előfeltevésből is adódhat, hogy a közegvizsgálat nem az irodalomtudomány, jelen esetben nem az irodalomtörténet feladata, hanem a technikatörténeté, a nyomda- és kiadástörténeté, vagy tágabb összefüggésben éppen az ipartörténeté. Feltételezésem viszont az, hogy az egyes szövegek megjelenési közege befolyásolja ezek megértését, értelmezését, szűkebb (irodalmi) vagy tágabb (nem csupán irodalmi) értelemben vett használatukat, és ilyenként az irodalomtörténetnek, úgy gondolom, köze lehet a közegvizsgálathoz.

Megfontolandónak tartom azt a kijelentést, mely szerint a 19. század irodalmáról való tudásunk hézagainak egyik oka az lehet, hogy a vizsgálatok többnyire a kötetben megjelent, illetve a nevesebb irodalmi lapokban közlésre került munkákra terjed csak ki.⁶⁴

⁶¹ TAKÁTS 1999.; TAKÁTS 2001.; TAKÁTS 2003.

⁶² Többek között Kálmán C. György írt arról, hogy tulajdonképpen nem is létezik kontextusok nélküli olvasás, s kontextus bármi lehet, amihez képest a befogadó a szöveget olvassa: KÁLMÁN C. 1998, 11.

⁶³ Ezt problematizálja a Helikon 2004/3-as száma, és ezen kívül számos más írás. Ezek közül különösen Roger Chartier két szövegét említem, ezek a dolgozat gondolatmenetének alakulásában szerepet játszottak: CHARTIER, 1994.; Uő, 2001.

⁶⁴ Magyar vonatkozásban erre hangsúlyosan hívta fel a figyelmet: CSÁSZTVAY 2003, 405.

A 19. század végi irodalom vonatkozásában az irodalomnak a sajtó közegében való megjelenése a könyvirodalom⁶⁵ mellett igen jelentős, és erre a korabeli tárcairodalommal kapcsolatos megnyilatkozások utalnak. Ez a tény tehát figyelemre méltó, akár éles ellentétekben és heves viták formájában, akár pusztán egymásmelletti ségben tárgyaljuk a szóban forgó jelenséget.⁶⁶

Petelei István írásainak összegyűjtése⁶⁷ önkéntelenül terelte a figyelmet arra a változatos közegre, amelyben a szövegek megjelentek. Az anyag milyensége tehát eleve felkínálta az életműnek a fent említett problémákkal való szembesítését. Ennek viszont egyenes következménye volt, hogy a közeg vizsgálata nemcsak a megközelítés módszertanát, hanem a kutatás tárgyát is befolyásolta. Végül pedig, az említett problémáknak egy adott életmű köré való csoportosítása fogódzót is jelentett a 19. század végi sajtóirodalom özőnében, Petelei szempontjából pedig olyan forrásanyag mozgatóására adott lehetőséget, amelyet ez idáig nem hasznosított a Petelei-szakirodalom.

1.2.1. Média, médium, medialitás, közeg

A fent körvonalazott megközelítésmód médiaszempontú ihletettsége nyilvánvaló, pontos körvonalazásának nehézségeit az egyre dúsabban burjánzó, néhol egymást átfedő fogalmak állította akadályokba látom. A *média* kifejezés közismerten a tömegtájékoztatási eszközökre (újság, rádió, televízió) vonatkozik. A közelmúltban magyarul is megjelent médiatörténet a fogalom alatt egyrészt minden társadalmilag létrejött kommunikációs struktúrát ért, másrészt pedig ezen struktúra hordozóit.⁶⁸ Ennek alapján a *média* kifejezés

⁶⁵ A fogalom használata problematikus lehet, hisz épp a már említett informatikai forradalom következtében, elsősorban a digitális szövegeknek a nyomtatott szövegektől való megkülönböztetésére használják. A tekercsről a kódexre, illetve a kódexről a képernyőre való áttérés történeti folyamatában a sajtó és a szó szoros értelmében vett könyv egyaránt a kódex formájú irodalomhoz tartozik: mindkettőre jellemző a lap mindkét oldalának használata, több szöveg egyesítése egy kisebb kötetben, mutatók, indexek és konkordanciák létrehozása. Ebben az értelemben használja Chartier is említett, 1994-es tanulmányában, de a már szintén említett Helikon-számban McGann is: MCGANN 2004, 367. Az irodalmi kommunikációban betöltött szerepüket, megjelenésük időintervallumait, használatuk módját és helyszíneit illetően azonban az irodalomnak mégis két igen különböző közegéről van itt szó. Ilyen szempontok mentén elkülönítve használom a sajtó-, illetve a könyvirodalom fogalmát, a sajtóirodalom alatt egész egyszerűen a bizonyos rendszerességgel megjelenő, időszaki kiadványokat, és a kiadványokban megjelenő szövegeket, könyvirodalom alatt pedig a könyvben (és nem az akár könyvformájúnak is tekinthető sajtóban) megjelenő szövegeket értem. Barbier szerint is a könyvet a periodikusan megjelenő nyomtatványoktól elméletileg meg kellene különböztetni. Ennek ellenére a szóhasználatban igen sok az átfedés, és valójában nem létezik a könyvnek egyetlen megnyugtató definíciója sem. Az UNESCO például egy normatív meghatározást fogadott el: a könyv egy nem periodikusan megjelenő, legkevesebb ötven oldalból álló nyomtatvány. (BARBIER 2005, 16–17.)

⁶⁶ A könyv és sajtó mentén bemutatott 19. századi médiatörténetről: SZAJBÉLY 2005b.

⁶⁷ Petelei István összes novelláinak első két kötete, mely autográf novelláskönyveinek szövegeit tartalmazza, 2007-ben jelent meg. Lásd PETELEI 2007. A szerzői kötetekbe be nem került szövegek sajtó alá rendezése folyamatban van.

⁶⁸ BARBIER, LAVENIR 2004, 13.

átfogóbb értelemben, a tömegtájékoztatási eszközök rendszerére, a *médium* pedig ezen a rendszeren belül a rendszert alkotó egyes eszközökre, materiális hordozókra értendő.

A médiaszempontú megközelítésmód mindenekelőtt azokra az adatátviteli eszközökre, közegekre koncentrál, amelyek a különböző kommunikációs helyzetekben szerepet játszanak, hangsúlyozza, hogy az értelmezést a mediális közvetítettség befolyásolja, hogy kiiktathatatlanul kulturális technológiákra van ráutalva, de ez semmiképp sem jelenti, hogy a megközelítésmód a média technikátörténetével lenne egyenlő.⁶⁹ Ez a felismerés húzódik azok mögött a tanulmánykötetek mögött is, amelyek hangsúlyosan hívták fel a magyar irodalomtudományos gondolkodás figyelmét a medialitás kérdéskörére és arra, hogy az irodalom medialitása egy köztes, közbejövő, érzéki tapasztalaton alapszik.⁷⁰

A mediális szemlélet szülte szakirodalom, elsősorban a *média*, *médium*, *medialitás* fogalmakat mozgatja.⁷¹ Ez természetes, ha a fogalmak fent említett értelmezését vesszük figyelembe, de kétségtelenül az is szerepet játszik benne, hogy ezek a munkák elsősorban médiatörténeti ihletettségűek, és kevésbé – például – irodalomtörténetiek.

Jelen esetben a vizsgálódás tárgyára való tekintettel és a mediális szemlélet által bevallottan befolyásolt irodalomtörténeti érdekeltség hangsúlyozásával az említett fogalmak mellett a *közeg* kifejezést is használom, éppen amiatt, mert a média fogalmához már túlságosan hozzátapadt a médiatörténeti összefüggésrendszer.

Akkor tehát, amikor *közegről* beszélek, kétségtelenül materiális hordozót is értek rajta, annak különböző megjelenési formáit, de főképpen azokat a helyzeteket, vagy akár kontextusokat is, amelyekben a hordozók használatosak, beleértve használatuk mikéntjét, miértjét és hogyanját egyszersmind. A materialitás és a medialitás fogalmait nem elméleti problémaként,⁷² hanem megkerülhetetlen tényként kezelem, olyan tényként viszont, amelynek nem pusztán a maga anyagiságában, hanem az interpretáció során van jelentősége.

1.2.2. A médiaszempontú irodalomtörténet-írás és a kulturális fordulat

Kulturális, történeti, kultúratudományi és művelődéstudományi fordulatnak is nevezik e változást. Erről is írt Takáts József a Kulcsár Szabó Ernő és Szirák Péter szerkesztette

⁶⁹ Erről lásd SZAJBÉLY 2005b, különösen: 71–72.

⁷⁰ Ennek programszerű megfogalmazásához lásd: KULCSÁR SZABÓ, SZIRÁK 2003, 10.

⁷¹ Ez a fogalom áll a szintén nemrég magyarra is lefordított Briggs–Burke-féle médiatörténet középpontjában is: BRIGGS, BURKE 2004.

⁷² Ehhez lásd: KULCSÁR-SZABÓ 2003. (Megjelent még: KULCSÁR-SZABÓ 2005b.)

kötetről írt recenziójában.⁷³ Takáts recenziója mellett természetesen számos példa említhető arra vonatkozóan, hogyan reagált, illetve reagál a magyar irodalomtudomány az említett fordulatra. A sok példa közül most azt a kettőt szeretném kiemelni, amelyek meghatározó szerepet játszottak a dolgozatnak a medialitás kérdésével kapcsolatos szemléletmódjában.

Az egyik a Hász-Fehér Katalin által szerkesztett *A látható könyv* című tanulmánykötet, amelyben a dolgozat jelen fejezetének egy korábbi változata is szerepel.⁷⁴ A kötet *Bevezetőjében* Hász-Fehér Katalin a mediális fordulatnak az irodalomtörténetírásban játszott különös szerepére hívta fel a figyelmet.⁷⁵ A fordulat ugyanis a materiális hordozók sajátos történetiségére és használatuk eltérő kontextusaira irányítja a figyelmet, amelyről a kanonikus irodalomtörténeti irányzatok közegfüggetlen műalkotásfogalmuk előfeltevéseivel hajlamosak voltak elfeledkezni. *A látható könyv* esettanulmányai ennek a szemléletváltásnak a jegyében születtek, és konkrét 18–19. századi történeti anyagon példázzák a mediális fordulat irodalomtörténeti kiaknázhatóságát.

A másik példám, Szajbély Mihály *Intermediális randevúk a 19. században* című könyve,⁷⁶ szintén azt példázza, hogyan hasznosíthatók a kilencvenes években bekövetkezett képi fordulat (iconic turn) elméleti előfeltevései szépirodalmi szövegek elemzésében. A könyv a képi fordulatot a kultúratudományi fordulat kontextusában értelmezi és legfontosabb előfeltevése, hogy adott kor technikai médiumai olyan kimutatható nyomokat hagynak szépirodalmi szövegekben, amelyek a szövegek stílusának és szerkezeti sajátosságainak jobb megértéséhez vezetnek. Szajbély Mihály könyvének egyik bevezető fejezetében külön kitér a kultúratudományi turn magyarországi recepciójára,⁷⁷ illetve az angolszász és a német kritikai kultúrakutatás jellegzetességeire, a diszciplína elméleti és módszertani heterogenitására és legfontosabb jellemzőjére is, az interdiszciplinaritásra.

Szajbély Mihály könyvének bevezető része enyhén ironikus-játékos fejezet-, illetve alfejezet címevel (*1. Bevezető. Iconic turn; 1.3. Még egy turn. Ezúttal kultúratudományi*) az utóbbi évtizedek *turn*jeinek és ezek megnevezésének sokaságára is felhívja a figyelmet. Bárhogyan is nevezzük azonban, a fordulat, vagy fordulatok lényege, hogy az irodalomtudomány az utóbbi két évtizedben elfordult a hermeneutikától a történelem, a

⁷³ TAKÁTS 2004.

⁷⁴ TÖRÖK 2006.

⁷⁵ HÁSZ-FEHÉR 2006.

⁷⁶ SZAJBÉLY 2008.

⁷⁷ Uo., 19–24.

kultúra, a társadalmi kontextus kérdései felé. A váltásnak a nemzetközi szakirodalomban különböző tudományágak mentén sokféle módszertani javaslata született (mikrotörténeti kutatások, kritikai kultúrakutatás, rendszerelmélet)⁷⁸, és az ezekre születő reakciók a magyar irodalomtudományos gondolkodásban is észlelhetők, még akkor is, ha ezeket Szegedy-Maszák Mihály szerint a magyar szellemi élet széttagoaltsága és a külföldi minták sokfélesége nehezíti.⁷⁹

A már az 1960-es évek végén beinduló médiatudományi kutatások a 80-as években találkoznak a társadalom- és szellemtudományok berkeiben zajló régi paradigmákról és új elméletekről folyó tudásszociológiai és elméleti vitákkal. A találkozás eredményeként létrejött új kutatási irányvonalak összefoglalása korántsem egyszerű feladat, hiszen az éppen a 19. században az angol analitikus bibliográfia eredményeként létrejött könyvtörténetet már a 80-as években is számos, különböző szempontrendszer követő diszciplína vette körül, oly sok, hogy – mint Robert Darnton megállapítja –, ennek általános kontúrait meghúzni lehetetlen:⁸⁰ a könyvtártörténet, a sajtótörténet, kiadás- és nyomdatörténet, olvasástörténet, nem is beszélve az újabb médiatörténeti és -elméleti, illetve kommunikáció-elméleti kutatásokról. Jellemző különben, hogy Darnton is, mint ahogyan az egész massachusettsi konferencia anyagát tartalmazó kötet (ahol Darnton szövege is elhangzott), könyvtörténetről beszél, pedig éppen az ő megállapításából is látható, hogy sokkal összetettebb jelenségről van szó. Ennek ellenére a közegvizsgálatra összpontosító nemzetközi kutatások három irányvonala elkülöníthetőnek látszik: az angol–amerikai bibliografikus modell, a francia könyvtörténeti (*histoire du livre*) és a német befogadástörténeti munkák hatására kialakult, olvasással kapcsolatos vizsgálódások. A különböző hagyományok képviselőinek kutatásai, de különösen az angol–amerikai és a francia modell a 70-es években találkozik, és létrejön egy, a különböző társadalmak kommunikációs rendszereire, a kulturális változásokra koncentráló könyvtörténet. Ez a 80-as évekre már a különböző iskolák és módszerek eredményeit ötvözi a különböző nyelvterületeken,⁸¹ és vele párhuzamosan kialakul egy, a médiumok történetét vizsgáló kutatási vonal, amelynek eredetét a kanadai Marshall McLuhan nevéhez szokás kötni.

⁷⁸ A váltás lehetséges okairól, a szellemtudományok helyzetéről és legitimitásáról, a különböző diskurzusokban körvonalazódó interpretáció-fogalmakról, a hermeneutikát érintő problémákról a hermeneuta szempontjából: KULCSÁR-SZABÓ 2005a. (Csak melleleg: az irodalom tágabb értelemben vett hermeneutikai – azaz: mindig (?) értelmező megközelítése érthetővé teszi az idézőjelek használatát Kulcsár-Szabó tanulmányának címében.)

⁷⁹ SZEGEDY-MASZÁK 2004, 225.

⁸⁰ DARNTON 1983, 5.

⁸¹ CARPENTER 1983, VII–VIII.

Napjainkban a közegvizsgálatra koncentráló kutatások *történeti* jellege a különböző területeken nyilvánvaló,⁸² mint ahogyan a különböző diszciplínák szétválaszthatatlansága is,⁸³ továbbá, hogy mind a nemzetközi, mind pedig a magyarországi irodalomtudományos gondolkodásban igény mutatkozik az irodalomtudomány módszertani elképzeléseinek a médiatudomány szempontjából való újragondolására. A kutatások interdiszciplináris jellege, az irodalomtudomány és a médiatudomány érintkezésének lehetősége német nyelvterületen többek között egy interdiszciplináris kutatásokról szóló kötet lapjain fogalmazódott meg.⁸⁴ Az elgondolás értelmében az irodalmi rendszer egy tágabb cselekvés (a maga struktúrájában a média) alrendszere, és a médiacselekvések által meghatározott.⁸⁵ Ennek a megközelítésnek szociológiai ihletettsége vezetett a kontextuális szemlélet felé, mely minden olyan jelenséggel foglalkozik, amely cselekvés összefüggést alkot a szöveggel, és az irodalmi cselekvést szociális cselekvésként értelmezi.

1.2.3. Média- és társadalomtörténet

A média- és társadalomtörténeti perspektíva együttes jelenléte a dolgozatban kétirányú érdeklődésből adódik: egyrészt egy szorosabban vett irodalmi érdeklődésből, mely a szépirodalmi szövegek létrejöttének folyamatára, megjelenésének környezetére és értelmezésének lehetséges kontextusaira vonatkozik; másrészt pedig az írás, mint társadalmi jelenség iránti érdeklődésből, mely az író társadalmi jelenlétére, identitására, koncepciózusságára, olvasóival való kapcsolatteremtésére és általában a társadalmi életben betöltött szerepére utal. Nem tagadhatom, hogy *élet és irodalom* mindkét oldala egyaránt érdekel, bár szem előtt tartom Patrice Gueniffey megállapítását, mely szerint a hőhérok nem szörnyetegek.⁸⁶

⁸² Néhány újabb született munka nyelvterületenként; a franciáknál: CAVALLO, CHARTIER, 2000.; BARBIER, LAVENIR 2004.; BARBIER 2005. Angol nyelvterületen: MANGUEL 2001.; BRIGGS, BURKE 2004. Német területen: SCHANZE 2001.

⁸³ Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az egyes szerzők különböző narratívák megírásában egyaránt részt vesznek: Barbier például könyv- és médiatörténetet is ír, a két könyv pedig számos ponton érintkezik egymással, és egyaránt érint sajtó-, könyv-, olvasástörténeti és egyéb kérdéseket. A különböző kutatási területek egymásra utaltságát a francia származású, de spanyolul író Botrel fogalmazta egyöntetűen meg könyve címében: BOTREL 1993. A könyvből kiderül azonban, hogy olvasástörténeti vizsgálatokat lehetetlen az oktatási és alfabetizációs kérdések nélkül vizsgálni, a materiális aspektus technikátörténeti problémák vizsgálatát vonja maga után, a terjesztés gazdasági kérdéseket, és mindezekhez még jogi, politikai és egyéb problémák is társulnak.

⁸⁴ VIEHOFF 2002, 67–96.

⁸⁵ Uo., 83.

⁸⁶ Megállapításával a szerző metaforikusan hívja fel a figyelmet bármely életmű tünetként való leegyszerűsítő felfogásának a korlátaira, arra tehát, hogy bármely művet az adott (magán)élet szimptomájának tekintsünk. Konkrét példái: sem Rousseau filozófiája nem értékelhető életéből, sem Nietzsche gondolatai örültségéből, sem Balzac munkássága pénztelenségéből, sem pedig Faulkner művei alkoholizmusa felől. (GUENIFFEY 2000, 139.)

Annak ellenére, hogy mind a társadalomtörténet, mind pedig az irodalomtörténet számára egyaránt fontos műfaj az életrajz,⁸⁷ dolgozatom nem nyújt a társadalomtörténeti szakirodalom értelmében használatos életpálya történetet, talán még annak illúzióját sem.⁸⁸ A vezérelni viszont, amely az egyes fejezeteket összeköti olyan írásgyakorlatok (és a kapcsolódó lehetséges olvasásmódok) vizsgálata, amelyek meghatározzák a társadalomban élő Petelei István életét. Hajnal István kifejezésével a dolgozat tárgya megfogalmazható úgy is, mint „az írás élethez simuló szerepének”⁸⁹ vizsgálata.

Bár az írásgyakorlatok kifejezés a francia történészek által használt fogalom, megközelítésben elsősorban nem a francia társadalomtörténet kvantitatív módszereit követtem. Nem használtam továbbá a brit társadalomtörténet-írásnak a társadalmi osztályok konfliktusára építő narratíváját, illetve a társadalmi és politikai struktúrák, folyamatok szorosabb kapcsolatát feltételező német társadalomtörténet-írás megközelítésmódját sem. Érdeklődésemhez legközelebb a mikrotörténelem kvalitatív megközelítésmódja állt, viszont a média- és társadalomtörténeti megközelítés kettősségéből adódik, hogy a dolgozat nem tisztán mikrotörténelmi jellegű.⁹⁰ A mikroelemzés módszertana elsősorban a Petelei utazásait, illetve a családi háttérét tárgyaló fejezetekben nyilvánvaló, viszont a dolgozat összes fejezetében mérvadó szempont az íróság társadalmiságának kérdése.

Sem a nemzetközi, sem pedig a magyar nyelvű szakirodalomban nem találtam olyan munkára, amely a média és a társadalomtörténeti perspektívát egyazon elbeszélésen belül érvényesítené egyetlen írói életpálya kapcsán. A média társadalomtörténeti megközelítésére jó példa Asa Briggs és Peter Burke könyve,⁹¹ melynek talán legjelentősebb magyarországi visszhangjaként Gyáni Gábor módszertani javaslata tekinthető, mely a sajtótörténeti kutatásokban is a társadalomtörténeti szempontok érvényesítését javasolja.⁹² Bár mind a Briggs–Burke-könyv, mind pedig Gyáni javaslatai

⁸⁷ Irodalomtörténet és társadalomtörténet határterületeiről, módszertani összekapcsolásáról, kiaknázható közös lehetőségeiről, a szempont tudománytörténeti keretfeltételeiről és hagyományáról Szilágyi Márton több programszerű írásában is írt (SZILÁGYI M. 2001, 5–16.; SZILÁGYI M. 2003.; SZILÁGYI M. 2007, 7–25.) és számos tanulmányban illusztrálta a módszertan egyes esetekkel, szerzői életpályákkal és szövegekkel kapcsolatos alkalmazását. (SZILÁGYI M. 2001.; SZILÁGYI M. 2007.)

⁸⁸ Bourdieu és Giovanni Levi nyomán az életpálya egységének reprezentáció voltáról, a biográfia retrospektív illúziójáról: GUENIFFEY 2000, 148–149.

⁸⁹ HAJNAL 1993, 23.

⁹⁰ A társadalomtörténet különböző nyelvterületeken való sajátosságairól: BENDA 2003.; TIMÁR 2003.; BRANDT 2003.; Ö. KOVÁCS 2003.; SZEKERES 2003.; CSÍKI, HALMOS, TÓTH 2003.

⁹¹ BRIGGS, BURKE 2004.

⁹² GYÁNI 2006.

inspiratívak voltak számomra, a forrásanyag elrendezésében és a kettős perspektíva egyetlen személy íráságának története köré való csoportosításában kevésbé segítettek.

A társadalomtörténeti megközelítések végső soron igen széles skálán mozognak. Németországban a hetvenes években a sajtó-, a könyvtár-, a kiadó- és a könyvtörténetet is a társadalomtörténet címszó alá sorolták egyes bibliográfiai összesítések.⁹³ A francia kultúrtörténeti szakirodalom számos darabja hasonló kérdésekkel foglalkozik. De az irodalom társadalmi használatának problémakörébe tartoznak az intézményrendszerrel, a cenzúrával, a kultuszjelenségekkel és legújabban a laikus olvasás- és írásgyakorlattal foglalkozó tanulmányok is.⁹⁴ Irodalomtörténeti szemszögből a szűkebb értelemben vett szépirodalmi forrásanyag mellett a jóval szélesebb forráshasználatnak van jelentősége a társadalmi szempontokat is figyelembe vevő értelmezésben.⁹⁵ Természetesen, egy-egy koncepció kialakításában nagy szerepet játszanak, sőt előfeltételezik a létező, vagy hozzáférhető források. Petelei István esetében a sajtóközegben megjelenő szövegei, illetve szerzői kötetei mellett a kutatás során előkerült jegyzetfüzetei és családtagjaihoz írt levelei vezettek a dolgozat anyagának elrendezéséhez.

A kettős perspektívából adódik, hogy számomra a próbatételt és a kihívást valójában a média- és társadalomtörténeti szempont összehangolása jelenti, és e két kutatási irány olyan közös pontjainak a megtalálása, amelyek együttesen plauzibilis, valószínű magyarázatokhoz vezethetnek. Az írásgyakorlat fogalma segített a dolgozat koncepciójának végső körvonalazásában, előtagja ugyanis az írás, a szöveg médiumára (kézirat, publikált változat) hívja fel a figyelmet, utótagja pedig arra, hogy a szövegek megírásának, megjelenésének és kontextusfüggő értelmezésének a módja olyan társadalmi gyakorlatokkal van összefüggésben, amelyek révén írójuk íróként tekint önmagára, és mások is akként tekintenek rá.

A francia történészek elsősorban azokhoz a forrásokhoz kötik az írásgyakorlatok kifejezést, amelyeket az írást nem feltétlenül hivatásának tekintő hétköznapi ember hagy maga után. Forráshasználatukban az önéletrajzi, személyes jellegű dokumentumoknak jut kitüntetett szerep: naplóknak, önéletírásoknak, visszaemlékezéseknek, személyes beszámolóknak, magánlevelezéseknek. Forrásértelmezésük lényeges aspektusa, hogy a

⁹³ Említi SZILÁGYI M. 2007, 8–9.

⁹⁴ Ebben a tekintetben különösen inspiratív volt számomra a franciául, angolul és spanyolul egyaránt publikáló, ám francia származású Martyn Lyons kötete: LYONS 2008. A könyvről írt recenzióm: TÖRÖK 2009.

⁹⁵ Magyar vonatkozásban jellemző, hogy a sajtó-, olvasás- és könyvtörténeti kutatások inkább irodalomtörténeti kontextusban jelennek meg és a történészek érdeklődése még csak szórányosan fordult az említett területek felé. Említi SZILÁGYI M. 2007, 10.

dokumentumokat nem tartalmi és esztétikai szempontok szerint vizsgálják, hanem kulturális termékként vagy kulturális gyakorlatként. A vizsgált források tehát legtöbb esetben arra adnak választ, hogy maga az írás mit jelentett létrehozója számára. Az írásgyakorlatok kutatásában ugyanakkor az eredményeknek az olvasástörténeti vizsgálatok eredményeivel való szoros kapcsolatát is hangsúlyozzák.⁹⁶

Petelei István jegyzetfüzeteiben fennmaradt jegyzetei és családtagjaihoz írt levelei esetében a fentiek alapján könnyen alkalmazhatónak tűnt az írásgyakorlatok kifejezés, amelyet azonban kiterjesztettem a dolgozat összes fejezetére. Két szempontból találtam alkalmasnak a használatát. Egyrészt, mivel saját megközelítésmódom sem kifejezetten esztétikai érdekeltségű, ilyen szempontból tehát 'tevékenységi forma' jelentésben használtam. Másrészt, mivel novellaelemzéseimben a szövegváltozatokra, a novellák megírásának folyamatára és kontextusaira fektettem a hangsúlyt. A változtatásokat tehát olyan írásgyakorlatoknak tekintettem, amelyek a műalkotás folyamat jellegére hívják fel a figyelmet, és épp ilyen szempontból izgalmasak egy, az írást hivatásának tekintő személy részéről.

Az írásgyakorlat fogalmába így nemcsak a kéziratokat tartottam beletartozónak, hanem a publikált szövegváltozatokat is. A változatok mindig egymás függvényében, egymáshoz viszonyítva világítanak rá az írás, mint tevékenységi forma funkciójára. A szövegelemzésekben a szövegváltozatok közötti különbségek hangsúlyozása, az eltérések jól mutatják a szövegfejlődés útját és a változtatásoknak a szöveg megjelenési környezetéhez igazított mértékét. Nyomtatásban megjelent szövegeknél nyilvánvalóan számolni kellett a szerkesztői, illetve a kiadói változtatás potenciális előfordulásával. Erre lehetőség szerint felhívtam a figyelmet.

A dolgozatban használt primér forrásaim a fentiek függvényében Petelei István kéziratos és különböző sajtóorgánumban publikált novellái, autográf novelláskönyvei, publicisztikai szövegei, folytatásokban közölt történelmi regénye, jegyzetfüzeteiben fennmaradt jegyzetei⁹⁷ és magánlevelei.⁹⁸

A dolgozat szerkezetében nem Petelei István életének kronológiáját követtem. A fejezetek az egyes írásgyakorlatok vizsgálatának függvényében követik egymást. Alapvetően két kérdésre kerestem a választ: az egyik, hogy Petelei István 19. század végi novellista és hírlapíró írói identitásának tudatában hogyan igazodik az irodalmiság

⁹⁶ Martyn LYONS, *Reading Practices, Writing Practices: Intimate Writings in Nineteenth-Century France* = LYONS 2008, 167–183. és CHARTIER 1997.

⁹⁷ Az MTA Kézirattárában őrzött jegyzetfüzeteiről írtam már korábban: TÖRÖK 2005.

⁹⁸ Családtagjaihoz írt fennmaradt leveleit bevezető tanulmánnyal közöltem: TÖRÖK 2007.

(irodalomfogalom, irodalomhasználat) adott történeti kontextusához az olvasóközönséggel való kapcsolatteremtésben, a másik pedig, hogy az irodalomhoz való viszonyulásában milyen szerepet játszik szocializációs környezete. Az olvasóközönséggel való kapcsolatteremtésben a lehetséges történeti olvasási módokra források hiányában indirekt módon következtettem, hiszen a sajtóirodalmat fogyasztó tömeges olvasókra nem, vagy csak nagyon szórványosan jellemző, hogy írott, és így megragadható forrásanyagot hagyjanak olvasási szokásaikkal és irodalomfogyasztásukkal kapcsolatosan maguk után. A sajtóközeg és a szövegek elbeszéléstechnikai jellegzetességeinek, illetve a szövegváltozatok különbségeinek elemzése azonban szolgáltathat meggyőző érveket bizonyos olvasásmódokkal és a megcélzott olvasóközönség összetételével kapcsolatos megállapításokhoz. Petelei családi háttérének vizsgálatakor az arra adott lehetséges, de nem bizonyos válasz mellett, hogy miért és hogyan lesz egy tisztán kereskedő családból egyetlen személy értelmiségi, jóval izgalmasabb, hogy a létrejött kivételben hogyan határozza meg az irodalomhoz való viszonyulást a szocializációs környezet.

Dolgozatomban az egyes fejezetekről a rákövetkezőre való áttérés mindig kontextus, illetve léptékváltással is jár, rájátszva a kontextus pluralitásának tézisére.⁹⁹ A kontextusok változtatása mellett próbáltam a szépirodalmi szövegről, mint az irodalomtudomány elsődleges kutatási tárgyáról és annak interpretációjáról sem feledkezni meg, mivel még egy kultúratudományos irodalomértésen belül, más típusú források mellett is fontosnak tartom a szépirodalmi szövegek értelmezését. A dolgozatban idézett sajtóközlemények az *Irodalomjegyzékben* nem szerepelnek. Nagy számuk és gyakran azonos évben való megjelenésük miatt igen bonyolulttá tették volna a hivatkozást, ezért lábjegyzetben tüntettem fel őket.

1.3. Miért Petelei István?

A 2008-as májusi középszintű érettségi vizsga médiavisszhangja jól példázza Petelei István irodalmi köztudatban való jelenlétének mértékét. Attól függetlenül, hogy a vizsga vonatkozó feladata nem tárgyi ismereteket, hanem bármely ismeretlen szöveg értésének és írásban való értelmezésének képességét kéri számon a maturandusoktól, nem egy újságíró számára a tétellel¹⁰⁰ kapcsolatos meglepetés Petelei István kilétének problémája volt. A vizsgafeladat céljának félreértése mellett az érettségi feladatsor nyomán született cikkek és

⁹⁹ REVEL 1995, 60.

¹⁰⁰ A középszinten érettségizők írásbeli feladatai közül az egyik választási lehetőség Petelei István *A könyörülő asszony* című novellájának elemzése volt.

fórumhozzászólások¹⁰¹ valójában ismét csak Petelei ismeretlenségére, de legalábbis kevésbé ismert személyére, munkásságára hívták fel a figyelmet. Áttételesen pedig arra, hogy a laikus olvasóközönség számára Petelei életműve mára irodalomként olvasatlanná vált, és érettségi feladatként való értelmezése is felülmúlja az elvárásokat. Kérdés tehát, hogy miben állhat a vele való foglalkozásnak a jelentősége.

Saját, Petelei István iránti érdeklődésem egy szemináriumi dolgozatra vezethető vissza, melyet harmadéves egyetemistaként írtam. Abban, hogy a dolgozat témájával kapcsolatosan miért épp Peteleire esett a választásom, akkor még kevésbé a tudományos megismerés, sokkal inkább a szubjektív kötődés játszott szerepet. Olyan íróról szerettem volna ugyanis írni, akinek az élete szorosan kapcsolódott ahhoz a városhoz, ahol én is felnőttem, Marosvásárhelyhez. Talán valamilyen mély, akkor még nem annyira tudatos, hermeneutikai, az önmegértést is megcélzó szükséglet miatt esett Peteleire a választásom. Azt hiszem, hogy a múltammal akartam én is valamit kezdeni, még ha egy szemináriumi dolgozat erejéig is, és ez a fajta szubjektív kötődés tagadhatatlanul mind a mai napig megmaradt.

A szemináriumi dolgozatban végül a Petelei-recepcióról írtam, mivel az időkorlátok miatt nem jutottam tovább. A dolgozatírásra való felkészülést ugyanis Petelei jó néhány novellájának elolvasásával kezdtem, és a recepció szövegek végigolvasásával folytattam. Amikor úgy döntöttem, hogy nem hagyom abba a Peteleivel kapcsolatos vizsgálódást, a recepció logikájának felülvizsgálatán túl a kutatások empirikus természete iránti affinitásomból adódóan már sokkal inkább a „mélyebbre ásás” volt a célom. A recepcióból ugyanis hiányoltam a forrásfeltárást és a konkrét forrásokra alapozott érvelést.

Úgy gondolom, Petelei irodalomtörténeti jelenléte, számos kortársához hasonlóan, a 19. század sajtókultúrájának differenciálódása közepette lehet figyelemre méltó. Írói képességeinek gyakorlása már a kezdetektől a sajtóirodalom közegéhez kötődik, és újságírói habitussal ötvöződik. Életművének vizsgálatakor ezt tehát szükségszerűen figyelembe kell venni. Novellái összegyűjtésének és első megjelenési helyének felkutatása során megtalált jegyzetfüzetei és családi levelezésének fennmaradt darabjai azonban az írói

¹⁰¹ Néhány példa: SZABÓ C. Szilárd, *De ki az a Petelei?* = http://www.delmagyar.hu/jegyzet/de_ki_az_a_petelei/2056237/; *Érettségi 2008: ijesztő magyar tételek* = http://www.delmagyar.hu/szeged_hirek/erettsegi_petelei_novellajanak_elemezese_volt_a_tetel/2056167/; *Petelei István – a legnyomasztóbb magyar író* = http://oktatas.origo.hu/20080506/petelei_istvan_-_a_legnyomasztobb_magyar_iro; *Érettségi: Peteleire kevesen számítottak* = http://www.kisalfold.hu/gyori_hirek/erettsegi_petelei_istvanra_nem_sokan_szamitottak/2056176/ (Letöltés ideje: 2008. július 26.)

szerepkörhöz kapcsolódó kéziratok mellett az írásnak, mint tevékenységformának a figyelembevételére és az íráság olyan tágabb értelemben vett megragadására irányították a figyelmet, amelynek nemcsak szépirodalmi szövegekhez, hanem bármely írásgyakorlat konkrét helyzetben adott jelentéséhez és használatához lehet köze. Végző soron tehát az összegyűjtött forrásanyag arra a kérdésre adhat választ, hogy milyen szerepet játszanak az életműből hozzáférhető különböző típusú szövegek Petelei István íráságának történetében, tágabb értelemben pedig, hogy milyen szerepe lehet a 19. század vége médiakultúrájának írói pályák vizsgálatában, illetve adott szerző olvasóközönséggel való kapcsolatteremtésének alakításában. Vagyis hogy miért és hogyan lett a marosvásárhelyi kereskedő család fiából a 19. század utolsó évtizedeiben író...

2. A könyvhasználatól Szűz Máriáig: az irodalom változó (sajtó)közegei

2.1. Petelei István novellái budapesti és vidéki lapokban

Schöpflin Aladár tételszerűen fogalmazott meg Peteleiről írt cikkében egy, a 19. század végi irodalmi viszonyokra általánosan érvényes megállapítást. E szerint „Aki [...] a nyolcvanas években került bele az irodalomba, annak [...] számolnia kellett azzal, hogy munkájának teret elsősorban az újság ad s az újság a rövid, egyszerre leközölhető tárcanovellákban támasztja a legnagyobb keresletet.”¹⁰² Az írói pályák adott történeti helyzetének a fenti megállapítással szorosan összefüggő jellegzetessége viszont az a kevertség is, amely szintén az egyre gazdagodó, differenciálódó és az információterjesztés tekintetében elhatalmasodó sajtóközeg következménye. Ebben a tekintetben elgondolkodtató, és nem feltétlenül pejoratív jelentésben értendő Bismarck azon legendás kijelentése, hogy az újságíró pályatévészett ember.¹⁰³ A 19. század második, sőt a 20. század első felének önellentmondásos jelensége ugyanis, hogy miközben kialakul a modern sajtó és újságírás, az újságíráshoz szükséges kompetenciát egészen 1941-ig a műhelyrendszerű (azaz a szerkesztőségeken belüli) képzés igazolja, ellentétben más értelmiségi pályákkal, ahol az oktatási rendszerből származó diploma.¹⁰⁴ Úgy is mondhatnánk tehát, hogy egészen 1941-ig Magyarországon nincs professzionális újságíró képzés, vagyis egyetlen századvégi újságíró sem tanul kifejezetten annak. Az irodalom sajtóközegben való megjelenésének a lehetősége és kétségtelenül anyagi potenciálja fordítja tehát valószínűleg az írásra hajlamosakat a sajtó és az újságírás felé. Ebből viszont adódik nagyon sok 19. század végi írói életpálya kevertsége is: a századvégi szerzők nemcsak írók, nemcsak szépirodalmi közlönnyök, hanem napilapok szerkesztői, és legtöbb esetben modern értelemben vett, a gyors változásokhoz, a fogyasztói szokásokhoz és az olvasói igényekhez igazodó újságírók is. Ám a technikai és ipari fejlődés nyújtotta lehetőségek kihasználásával nemcsak az információk szerkesztésében, közlés módjának kitalálásában játszanak szerepet, hanem a folyton változó politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális események értelmezésében is. Rengeteg lappal, laptípussal van kapcsolatuk, és

¹⁰² SCHÖPFLIN 1910, 81.

¹⁰³ Említi: KÁLNOKI é. n., 5. BUZINKAY 2000, 34.; SIPOS 2004, 37.

¹⁰⁴ SIPOS 2004, 41.

az általuk írt szépirodalomnak érdemes ezzel a közeggel való szoros kapcsolatát hangsúlyozni.

Talán a marosvásárhelyi kereskedő család fia is budapesti tanulmányai során a kereslet és a kínálat kapcsolatának, a piac logikájának a Schöpflin által megfogalmazott lényegi aspektusára érzett rá, amikor egy gyakorlatias, a műépítész pálya helyett végül a pesti bölcsészkar történelem szakának elvégzése után egy kevésbé gyakorlatias, de saját érdeklődésének, illetve alkatának megfelelőbb mellett döntött: amellet, hogy író, hogy tárcanovella-író és újságíró legyen.¹⁰⁵ Ezért sem lehet véletlen, hogy az irodalom színpadára való szimbolikus bevonulását Ágai Adolfnak, a kor talán legsikeresebb tárcaírójának vezetésével teszi meg, de ennek körülményeiről a dolgozat egy későbbi fejezetében. Tény, hogy Petelei István szépíróként a *Magyarország és a Nagy Világ*ban debütált, annak ellenére, hogy már 1878-ban, még az Ágai lapjában közölt írásokat megelőzően publikált különböző cikkeket, novellakezdeményeket a helyi, marosvásárhelyi *Erdélyi Híradó*ban.

Petelei István életében 1878–1880 a budapesti tanulmányokat követő, de a kolozsvári újságíróskodást megelőző időszak. Az említett éveket otthon, Marosvásárhelyen töltötte. 1880–1891 között újságíró, szerkesztő volt Kolozsváron, 1891–1910 között pedig szintén Marosvásárhelyen élt.

1878–1879 között Marosvásárhelyen az *Erdélyi Híradó*ban és az *Erdélyi Figyelő*ben publikált összesen három novellát 1878-ban, illetve 1879-ben. A budapesti lapokba való bekerüléssel egy időben meg is szakadt a helyi, marosvásárhelyi orgánumokkal való kapcsolata. A *Magyarország és a Nagy Világ* mellett 1879-től már a *Pesti Napló*ban is jelentek meg novellái, a *Vasárnapi Újság*ban rendszeresen, ezen kívül 1880-tól az *Ország-Világ*ban, 1881-től a *Budapesti Hírlap*ban, a *Havi Szemlé*ben, a *Koszoruban* és a *Regényvilág*ban.

1880–1891 között, a kolozsvári újságíróskodás idején egyetlen marosvásárhelyi orgánummal sem volt kapcsolata, viszont továbbra is közölt novellákat a már említett budapesti lapokban. A felsoroltak mellett kapcsolatba került a Budapesten kiadott *Székhely-Egyleti Képes Naptár*ral, a Gyulai Pál szerkesztette *Budapesti Szemlé*vel, a Mikszáth szerkesztette *Almanach*hal, *A Héttel*, a *Magyar Salonnal*, a *Nemzettel*, illetve a *Képes Családi Lapok*kal. Jelentős ebben a periódusban írásainak a kolozsvári orgánumokban való jelenléte is. Novellái mellett számos tárcacikket közölt a kolozsvári lapokban, azonban, a

¹⁰⁵ A Petelei István pályaválasztásával kapcsolatos kérdésekre a dolgozat 6. fejezetében visszatérek még.

fejezet szempontjait szem előtt tartva, csak a novellák elhelyezését vettem figyelembe. Ezek a *Keletben*, a *Kolozsvári Közlönyben*, az *Élet és Irodalomban*, saját lapjában, a *Kolozsvárban*, a Korbuly József szerkesztette *Erdélyi Hiradóban* és az Erdélyi Irodalmi Társaság kiadványában, a *Keleti Virágokban* jelentek meg.

1891–1910 között a Korbuly szerkesztette *Erdélyi Hiradóban* 1893-ban megjelent három novellával és az ugyanitt 1896-ban közölt kettővel tulajdonképpen teljesen megszakadt a kolozsvári lapokkal való kapcsolata. A budapestiekkel viszont továbbra is megmaradt. Novellái folyamatosan jelentek meg a *Pesti Naplóban*, emellett a *Hétben*, a *Budapesti Hirlapban*, a *Vasárnapi Ujságban*, a *Budapesti Szemlében*, a *Hölgyek Naptárában*, a *Magyar Nők Lapjában* és az *Ország-Világban*. A Marosvásárhelyre való visszaköltözés a helyi sajtóorgánumokkal való ismételt kapcsolatfelvételt is jelentette. Írásai a *Marosvásárhelyi Füzetekben*, a *Marosvidékben*, a *Marosvásárhelyben*, a *Székely Lapokban* és a *Székely Világban* jelentek meg.

Mivel kíváncsi voltam arra, hogy városonként, illetve a Budapest-vidék tekintetében a novellák milyen arányban oszlanak meg megjelenésüket tekintve, és hogy ez a megjelenés laptípusokként milyen arányokat mutat, Petelei István novelláinak adatait táblázatban összesítettem. A táblázatban a *Budapest* és vidék (*Kolozsvár*, *Marosvásárhely*) kategóriák szerepeltek, a laptípusoknál pedig négy kategóriát különítettem el. Ezek: politikai lapok (*Budapesti Hirlap*, *Pesti Napló*, *Erdélyi Hiradó*, *Kelet*, *Kolozsvári Közlöny*, *Kolozsvár*, *Marosvidék*, *Marosvásárhely*, *Nemzet*, *Székely Lapok*, *Székely Világ*), irodalmi lapok (*A Hét*, *Élet és Irodalom*, *Erdélyi Figyelő*, *Havi Szemle*, *Keleti Virágok*, *Koszoru*, *Magyar Salon*, *Marosvásárhelyi Füzetek*, *Regényvilág*), magazinok, szemlék (*Budapesti Szemle*, *Képes Családi Lapok*, *Magyarország és a Nagy Világ*, *Ország-Világ*, *Vasárnapi Ujság*) és egyéb lapok (*Almanach*, *Hölgyek Naptára*, *Székely-Egyleti Képes Naptár*).

Ha a novellák városok szerinti megoszlását vesszük figyelembe a teljes időintervallumban (1878–1910 között), akkor a következő eredményeket kapjuk: Marosvásárhelyen átlagos 5%-os jelenlét tapasztalható, Kolozsváron 20%-os (ennek nagy részét az 1880–1891 közötti időszakban írtak teszik ki), Budapesten pedig 75%-os jelenlét.

A laptípusok esetében az irodalmi lapokban 10%-os jelenlét tapasztalható, a magazinszerű lapokban 20%-os, az egyéb laptípusokban csak 4%-os, míg a politikai napilapokban 66%-os jelenlét.

Az eredmények két sarkalatos pontja a Budapesten és a politikai napilapokban való jelenlét. E kettő összekapcsolódása különösen hangsúlyos 1897 és 1905 között, amikor

Petelei a *Pesti Napló* állandó munkatársaként évente átlagosan tizenkét novellát küldött a lapnak.

Annak ellenére, hogy nem a Schöpflin által említett kereslet-kínálat elvének igazolása az elsődleges célom, a kapott adatok valójában ennek az elvnek a működését igazolják. Természetesen kevésbé volt várható a százalékos eredményeknek valamilyen más hangsúlyú eltolódása, hiszen a 19. század végének Marosvásárhelye eleve nem nyújthatott olyan szintű lehetőséget a jelenlétre sem a lapok számát, sem pedig változatosságát illetően, mint Budapest. De még Kolozsvár sem. És az elv értelmében Petelei is természetesen ott kínált, ahol volt erre kereslet.

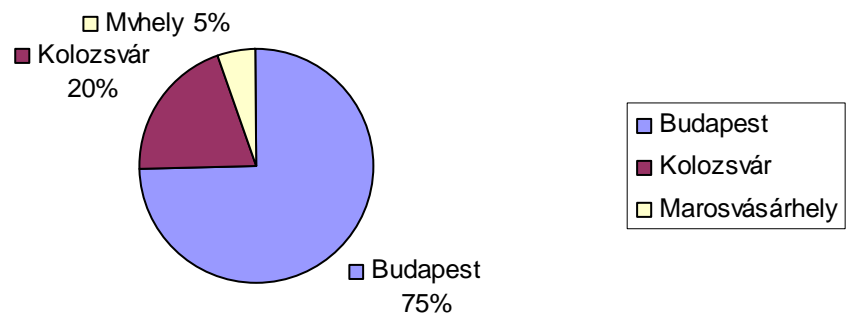
Bár a statisztikai módszerek az 1970-es években, a könyvtörténeti kutatások idején voltak igazán korszerűek,¹⁰⁶ az eredmények ebben az esetben annyira legalább rávilágítanak, hogy Petelei István annak ellenére, hogy nem a fővárosi életvitelt választotta, hanem megmaradt szűkebb környezetében, Marosvásárhelyen és Kolozsváron, folyamatos kapcsolatot tartott fenn a fővárosi orgánumokkal, és műveivel szépíróként igazából Budapesten volt jelen. Fővárosi tanulmányai után a szülővárosában töltött évek alatt sem kívánt integrálódni a helyi irodalmi viszonyokba. Az akkor még Marosvásárhelyen élő, frissen doktorált Tolnai Lajos tevékenységét és a helyi lapszerkesztők pitiáner ügyleteit gyilkos cinizmussal kommentálta levelezésében.¹⁰⁷ A Kolozsváron töltött évtized elsősorban újságíróként nyomta rá bélyegét tevékenységére. A Marosvásárhelyre való visszatérés a vállalt közéleti szereplés, a Kemény Zsigmond Társaság elnökségével sem hozott jelentős szépírói jelenlétet a helyi orgánumokban, sőt inkább erősítette a budapesti lapokkal való kapcsolattartást.

Az eredmények azt is joggal teszik feltételezhetővé, hogy 1891-ben, a Marosvásárhelyre való végleges hazaköltözés idején, közel tizenöt évvel debütálása után, Petelei Istvánnak kialakult, megbízható olvasóközönsége volt Budapesten. Ez vezethetett 1897–1905 között a *Pesti Napló*val való megállapodáshoz és tíz éven keresztül a lap hasábjain való rendszeres jelenléthez. Novellái tehát valószínűleg ebben a sajtóközegben olvashatók, fogyaszthatók voltak.

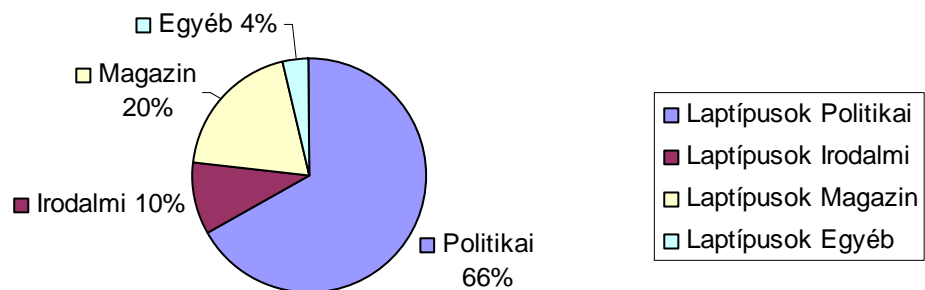
¹⁰⁶ A könyvtörténeti kutatásokban az 1970-es években használt statisztikai forrásokról, illetve a kvantitatív módszereknek a kultúrtörténeti kutatások eredményeiben játszott szerepéről: Martyn LYONS, *The Importance of the Nineteenth Century* = LYONS 2008, 5–6.

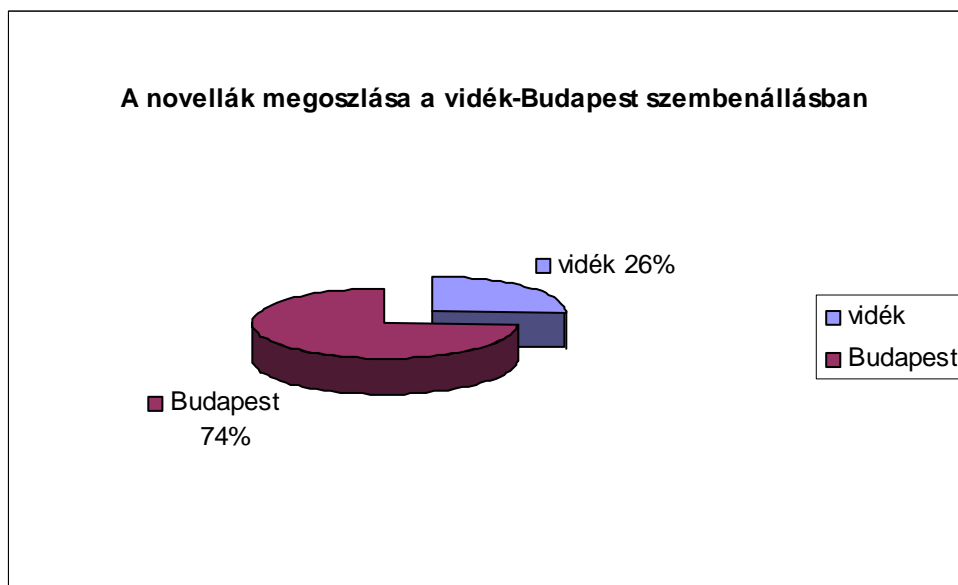
¹⁰⁷ Petelei István – Jakab Ödönnek, Maros-Vásárhely, 1879. Mart. 4. = PETELEI 1980, 42–44.; Petelei István – Jakab Ödönnek, MV., 1879 máj. 14. = PETELEI 1980, 47–50.

A novellák városok szerinti megoszlása

A novellák laptípusok szerinti megoszlása

2.2. A medialitással kapcsolatos problémák fő irányvonalai a 19. század végén: a tárcairodalom helye és helyzete az irodalmi kommunikációs formák rendszerében

2.2.1. *Tüszköl, prüszköl, villámlik, csillámlik néhány percig*

A 19. század második felének évtizedeiben fokozottan elszaporodó sajtóirodalom elgondolkodtatóvá, problematikussá tette egyrészt az ebben a közegben alakuló műfajok, tágabb értelemben pedig az irodalom fogalmának a körülhatárolását, az irodalmi rendszer változásainak az értelmezését, a sokféle megszólalási mód műfaji változatainak az elkülönítését. A sajtóirodalom közegében elbizonytalanodott, hogy a rengeteg írás közül a válogatásban milyen szempontok mérvadók, melyek a minőségi tárcairás ismérvei és indítékai, és hogy az ebben a közegben megjelenő irodalomnak milyen viszonya van/lehet a könyvirodalommal.

A fentiekre reflektáló korabeli szerzők közül Szomaházy Istvánnak a hírlapírással foglalkozó összefoglaló munkája a tárcákról szóló fejezetében röviden áttekintette a műfaj létrejöttét és alakulását a 19. század első felétől könyve megírásának időpontjáig. A tárcát megszilárdult irodalmi műfajként említette, mely éppen virágkorát élte a regény és a dráma mellett.¹⁰⁸ Lázár Béla műfaji kérdéseket, műfaji jellegzetességeket és a műfajváltozás állomásait vizsgálta szintén egy terjedelmesebb munka részeként.¹⁰⁹ A 20. században

¹⁰⁸ SZOMAHÁZY1893.

¹⁰⁹ LÁZÁR 1896.

Galamb Sándor írása¹¹⁰ sokkal differenciáltabb nézőpontból tekintett a kérdésre, markánsan szétválasztotta a novellát és a rajzot, „két egymással ellenkező elbeszélő megnyilatkozásnak”¹¹¹ nevezte ezeket, a két műfaj részletes leírását adta, a rajz kialakulásában szerepet játszó külföldi hatásokat is felsorolta, a tárcaelbeszélés megjelenését pedig az 1890-es évekre tette. Lovrich Gizella a műfaj alakulásának történeti áttekintése és a külföldi hatások mellett a tárca és a tárcanovella markáns szétválasztását tartotta fontosnak.¹¹² Az alábbiakban problémakörök mentén csoportosítva és nem kronológikus rendben foglaltam össze a tárcával kapcsolatos 19. század végi fontosabb elgondolásokat.

A tárcaírás kérdésével foglalkozó rövidebb írások közül hol a műfaj sajátos jellegéből adódó aktualitását és napi értékét hangsúlyozták,¹¹³ a tárcaíró mibenlétének kérdésére próbáltak választ keresni,¹¹⁴ hol pedig a tárcaírás franciaországi útját és képviselőit követték nyomon.¹¹⁵ Voltak, akik tréfás alakban fejtették ki elmarasztaló nézeteiket a rajz műfaji sajátosságaival kapcsolatosan.¹¹⁶ Egy 1886-os írás némi túlzással arra is felhívta a figyelmet, hogy a regénynek tárcaregénnyé való alakulása például új keletű, néhány évtizeddel korábban még beláthatatlan, elképzelhetetlen jelenség volt, hiszen az ilyen szövegeket annak idején csakis könyvben, összegyűjtve és egyszerre volt szokás olvasni.¹¹⁷

Gyulai 1895-ös írása a rajzot vádolta azzal, hogy kiszorította a beszélyt az irodalomtermelés piacáról, és csak abban az esetben látta létjogosultnak a műfajt, ha a regény, vagy legalább a beszély előtanulmányául szolgál.¹¹⁸ 1898-as Kisfaludy Társaság-beli megnyitója¹¹⁹ pedig egyes helyein mintha nem tenne különbséget beszély, vázlat, rajz, genrekép és tárcaelbeszélés között,¹²⁰ más helyein viszont egyértelműen a tárcaelbeszélést

¹¹⁰ GALAMB 1925.

¹¹¹ Uo., 49.

¹¹² LOVRICH 1937.

¹¹³ B-i L-s 1866. (Az alfejezet címe is ebben az írásban hangzik el.)

¹¹⁴ [n. n.] 1884a.

¹¹⁵ [n. n.] 1884b.

¹¹⁶ P. SZATHMÁRY 1884.

¹¹⁷ LATKÓCZY 1887. A cikkíró megállapítása (természetesen annak függvényében, hogy mit is tekintünk „néhány évtizednek”) nem egészen felel meg a valóságnak. Az első folytatásos magyar regényt, Jósika Miklós *Akarat és Hajlamját* 1845 elején közölte a Dessewffy Emil által szerkesztett *Budapesti Híradó*. A tárcaregény közlésével kapcsolatos vitákról, annak korabeli politikai, társadalmi és gazdasági kontextusáról: KERESZTÚRSZKI 2003.

¹¹⁸ GYULAI 1895.

¹¹⁹ GYULAI 1902.

¹²⁰ „Azonban dalözön helyett most más özőnben uszunk, a prózában írt úgy nevezett beszélyke, vázlat, rajz, genrekép vagy a mint röviden mondani szokás, tárcaelbeszélések özőnében.” (Uo., 348.)

címkezi a zsemle megnevezéssel.¹²¹ Ugyanakkor nem a műfajt kárhoztatja, hanem mennyiségi túltengését, nem azt tartja kórjelnek, ha belső indíttatásból születik, hanem azt, ha külső körülmények ragadják az írókat tárcaelbeszélés írására.¹²² Ugyanezt a nézetet vallotta a *Magyar Szemle* névtelen cikkírója is, kinek meggyőződése: „Ha minden tehetség belső és nem külső okokból ír és alkot, bizonyára felszínre kerül minden műfajnak a maga hivatott művelője.”¹²³ Benedek Elek egyenesen „irodalmi rabló gazdaságnak” nevezte a tárcaelbeszélések beteges divatját,¹²⁴ Ambrus Zoltán szerint viszont a tárcaelbeszélések „nagyobbik része többet érdemel huszonnégy órányi sikernél.”¹²⁵

2.2.2. A társadalmi érintkezés szabályai: a konvenciók szerepe az irodalmi kommunikációban

A szóban forgó évtizedek némely szövege annak az aggodalmának is hangot ad, hogy a nagy mennyiségű sajtóirodalom veszélyezteti a könyvirodalmat. György Aladár szerint az a tény, hogy a hírlapirodalom hatalmasan túlszárnyalja a könyvirodalmat, a „kiváló lendületet nyert” társadalmi élettel hozható összefüggésbe, a gyors haladás pregnáns kifejezője, és a legalkalmasabb közeg az ismeretek széles körben való terjesztésére.¹²⁶ A két típusú irodalom között azonban jóteknő, harmonikus viszonyoknak kell lenni. „...a hírlapirodalom teljesen soha nem pótolhatja a könyvirodalmat,” de:

a könyvekben felfedezhető adatok s művelődési eszmék népszerűsítésére egyetlen közeg sem olyan alkalmas, mint a hírlapirodalom. Józanul értve az irodalom e két ága között nincs antagonizmus, sőt egyik a másikat kiegészíti. Angliában szintén hatalmas a hírlapirodalom, de senkinek sem juthat eszébe panaszkodni annak hatalma felett s olyasmivel vádolni azt, mint nálunk gyakran megtörténik, hogy a könyvirodalmat lenyűgzi vagy legalább megbénítja.¹²⁷

György szerint a panasznak alapja és speciális okai vannak, mégpedig: a napi sajtó túlnyomóan politikai irányzata, a gyorsaság, a lapszerkesztők csekély érzelmi nevelői feladatuk iránt, illetve a szakközlönyök és szemlék hiánya. Következtetése, hogy a hírlapirodalom határozottan hátrányára van a könyvirodalomnak, s ezen a helyzeten csak

¹²¹ Uo., 349.

¹²² Uo., 354.

¹²³ (-) 1898, 146.

¹²⁴ BENEDEK 1898, 165.

¹²⁵ [AMBRUS] 1898, 1.

¹²⁶ GYÖRGY 1883, 237.

¹²⁷ Uo., 238.

az oktatás, a népszerű tudományos előadások szervezése és a közkönyvtárak létrehozása segíthet.¹²⁸

Néhány évvel korábban, vagyis 1877-ben, amikor Ágai Adolf egybegyűjti tárcáit, Greguss Ágostot kéri meg, írjon a készülő könyv elé előszót. Nem véletlen, hogy Lázár Béla azt állítja erről az írásról: „Greguss kb. tíz évvel ezelőtt Ágai könyve kapcsán tulajdonképpen egy új műfajt talált ki: a tárcát,” és azt „a levél általános címe alá osztotta be.”¹²⁹ A megállapítás érdekessége abban rejlik, hogy Greguss épp a könyv kapcsán találta ki a tárca műfaját. Lázár itt arra gondolhatott, hogy az összegyűjtés és a könyv alakban való megjelentetés hívott életre a műfajjal szemben egyfajta határozottabb állásfoglalást, mint ahogy az is nyilvánvaló, hogy Greguss személye, műfajdefiníciója és leírása legitimációs aktusként hatott. Mindezek mellett azonban a társadalmi érintkezés szabályainak érvényesülése is tetten érhető ebben az irodalmi kommunikációs helyzetben: a bemutatás olyan közvetítő révén történik, aki mindkét fél számára ismert, és akinek valamilyen célja van az egymásnak bemutatandó felek kapcsolatát illetően.

Kedves barátom! – írja Greguss – / Ön avval a fölhívással tisztelt meg, írjak könyvéhez egy előszót. Ime, levelet írok.

Minek is volna előszó az ön könyvéhez? Hát rászorul-e ön arra, hogy a közönségnek bemutassák? Vagy úgy! Nem önt kell bemutatni, hanem a cikkeket melyekből egész könyve áll. Mert ezek a cikkek tárczacikkek, a tárczacikk pedig, mondják, nem is műfaj, nem olyas valami mint az óda, vagy a beszély, vagy csak a chria¹³⁰ is, az »irálytanok« nem tudnak róla, csak afféle rossz pénz – Lamartine legitimista fölfogása szerint – a könyvek jó pénzéhez képest, azért nem is való könyvnek.¹³¹

A genette-i fogalommal allografikusnak (allographic)¹³² nevezett előszó funkcióira már Arany László felhívta a figyelmet az Ágai könyvéről írt recenziójában.¹³³ Greguss előszava nagyon tudatosan halad a feljebb idézett fordított érvelés irányából először egy megkérdőjelezhetetlen tekintélyű intézményre való hivatkozáson át a tárcával

¹²⁸ Uo., 238–240.

¹²⁹ LÁZÁR 1896, 173.

¹³⁰ Chria: olyan rövid elbeszélés, amely cselekedetet vagy jeles mondást, szentenciát foglal magába.

¹³¹ GREGUSS 1886, 337.

¹³² GENETTE 1997, 263–275.

¹³³ „[Ágai] bizonyos ünnepélyességgel lép föl s általánosan jól ismert író létére Greguss Ágost által mutatattja be magát a közönségnek és az irodalmi világnak. Mintha az esztetikai areopag egyik képviselője által hivatalosan akarná birtokába venni azt a helyet, a mit már saját szerzése jogcíménél fogva különben is régóta elfoglalva tart. Legalább ezt sejteti a bevezető előbeszéd, mely kiváló figyelemmel fejtegeti az installatio jogi oldalát: a tárczaírásnak általában, s Ágai tárczáinak különösen irodalmi jogosultságát. Azonban ezen kívül meglehetősen részletes kritikai méltatást is foglal magában. Kifejti a tárczaírás történetét s körét; rámutat a franczia tárczákra mint e műfaj legkiválóbb mintáira; helyet jelöl Ágai tárczáinak azon osztályban, a melynek franczia neve *causerie*; kiemeli elevenségét, pezsgő előadását, mulattató ügyességét; fölemlíti, hogy többnyire a gúny hangján szokott beszélni, hogy szereti az emberszólást és a pletykát, s hogy stílje eredeti, élczes, magyaros.” (ARANY 1901, 357–358. Kiemelés az eredetiben.)

kapcsolatosan megfogalmazott vádak felsorolásáig, hogy végül eljusson a védőbeszédig, miközben írása nemcsak informatív és ajánló, hanem kritikai kommentárt nyújtó és értéktulajdonító is egyben.

Az újságíró professzionalizmusának elismerését bizonyítja, hogy a francia akadémia már nem egy hírlapírót választott tagjai közé:

Ön azok közé tartozik a kik szeretik a szabályt, a tekintélyt, ha t. i. okos; a tárczacikk dolgában pedig csakugyan illetékes tekintélyre hivatkozhatni: a francia akadémiára, mely újabban kétszer egymás után elsőséget adott a cikknek a könyv előtt: minap választotta meg John Lemoynet,¹³⁴ csak mint hírlapírót; és ki helyére? Jules Janin¹³⁵ helyére, a ki meg csupán tárczacikkeinek köszönhetette hogy bejutott.

Az akadémiát nemcsak nálunk ócsárolják, a kik nincsenek benne; a francia akadémia varázsa is két százados szidások közben fokozódott, és szavazatát bizony döntőnek ismerhetjük, kivált az irodalmi műfajok ügyében melyeknek telivér tisztasága fölött mindenkor szigorúan őrködött, s legkivált a tárczacikk ügyében mely úgy is francia termék.”¹³⁶

A tárcával kapcsolatosan eddig megfogalmazott vádak két legjelentősebbike: a tárca teljesen „kiforgatta a regényt epikai kényelméből és tárgylagosságából,”¹³⁷ és megöli a könyvet:

El nem hallgathatom azonban azt a másik vádat, mely, a mennyiben alapja van, épen a jó tárczát sújtja: hogy t. i. megöli a könyvet, könnyű, futólagos olvasásra szoktat bennünket, elveszi kedvünket a nagyobb, nyomosabb, állandó olvasmánytól, melyhez, a régi jó időben, újra meg újra visszanyúlunk oly jól esett. A pillanat hatása alatt keletkezve, csak pillanatnyi hatások iránt tesz fogékonyt, szórakoztatva, fokozza kapkodásunkat, megcsökkonyósíti korszerű nyavalyánkat, az idegességet, megnehezíti figyelmünk és szorgalmunk összpontosítását, egészséges megfeszítését, még pedig annyival inkább minél tökéletesebben van írva. Századunk sietős, rohanós élete módjához igaz, hogy jobban hozzáilleszkedik a tárca mint a könyv; de szabad-e ezért, okszerűen, a tárczára hárítanunk a felelősséget? Hiszen nem a tárca szülte a századot, hanem a század a tárcát. És, nem szül-e könyvet is? könyvet, nem csak számra, hanem lélekre, szellemre is legalább akkora értékűt mint az előbbi századok.¹³⁸

A tárcacikk alkalmiságával, napi értékével szemben megfogalmazott vádakkal kapcsolatosan érvel Greguss előszava tulajdonképpen amellet, hogy a tárcai irodalomhoz megjelenésénél fogva természetesen és szükségszerűen társított közeg képze nem kizárólagos, sőt lehetséges és szükséges ennek az irodalomnak a könyvformájú irodalom

¹³⁴ John Lemoine (1815–1892) francia újságíró, a Journal des Debats levelezője, később nagy tekintélyű szerkesztője. 1875-ben választotta a Francia Akadémia tagjai közé.

¹³⁵ Jules Janin (1804–1874) francia író és kritikus. 1870-ben választotta a Francia Akadémia tagjai közé.

¹³⁶ GREGUSS 1886, 338.

¹³⁷ Uo., 340.

¹³⁸ Uo., 340–341.

közegébe való beemelése, más műfajok mintáját követve: „Hogy ne jutna itt eszünkbe Goethe szava, hogy a jó költemény voltaképp alkalmi költemény, s hogy ne olvasnók rá a tárczára is. Ha pedig a költeményeket világszerte könyvbe gyűjtik, miért ne volna szabad tárczaczikkekből is könyvet csinálni?”¹³⁹ Greguss álláspontja a zsemleképű tárcairodalommal szemben egy sokkal optimistább alternatívát kínál föl: az aktualitásában alapvetően *értékesként* elképzelt tárcairodalom napi értékei tartóssá, huzamos idejűvé konvertálhatók így.

2.3. Az irodalom hétköz- és ünnepnapi közegeiről a 19. század második felében

A 19. század második felében, különösen a tárcairodalom felvirágzásával párhuzamosan érzékelhetővé válik a témát érintő kritikai megnyilatkozásokban az irodalom fogalmának a szövegek megjelenési közege mentén való elkülönítése: ezt fejezik ki az általam használt tárca- és könyvirodalom terminusok, de ugyancsak erre a szétválásra, erre az elkülönítésre figyelmeztetnek a korabeli „zsemle” és „kalács” kulináris metaforák is. Az elkülönítés mibenléte meglátásom szerint nem is annyira minőségi kritériumok, hanem a szövegek létrejöttének és használatának alkalmai, illetve az alkalmisághoz társított érték kategóriák mentén történik, és ez vezet utólag a minőséggel kapcsolatos dilemmák megfogalmazásához.

Az elkülönítés következménye egyrészt, hogy megszületnek a magyar irodalomtörténet-írásban másod- vagy harmadrangúként kezelt századvégi tárcaírók, tárcaelbeszélők, köztük Petelei István is, másrészt, hogy mind a mai napig fenntartással nyúlunk ehhez az irodalomhoz, és hogy az ezzel kapcsolatosan született munkák mögött is legfeljebb statisztikai (mit és mennyit olvastak) és nem olvasástörténeti (értsd: hogyan olvastak) adatok rejlenek.

Találónak tartom a „zsemle” és a „kalács” megnevezéseket annyiban, amennyiben ezek szolgáltatják az alapot az irodalom hétköz- és ünnepnapi közegeinek az elkülönítéséhez. Az elkülönítés alapja nem valamilyen érték hierarchia felállítása, hanem az irodalom két különböző létmódjának, használatának és szerepének a tételezése. Ezt a két különböző létmódot, használatot és funkciót hordozza magában és fejezi ki az a két

¹³⁹ Uo., 342.

különböző közeg, amely szempontomból alapvetően meghatározza a 19. század második felében az irodalmi kommunikációt.

Problémát jelenthet egy ilyen fogalom pár használata esetében az az előfeltevés, amely minden, duális viszonyt felállító szemléletben benne rejlik: hogy az irodalom különböző jelenségei, jelen esetben közegei előre felállított szempontok alapján kategorizálhatók, illetve hogy az egyes közegek tisztán elkülöníthetők. Éppen ezért az irodalom hétköz- és ünnepnap közegeinek elkülönítését csak lehetséges alternatívaként kezelem a vizsgált időszak jelenségeinek értelmezésében. A 18. század vége és a 19. század irodalmával foglalkozó értelmezői nyelvben már kialakult az egyes jelenségek leírására szolgáló páros fogalomhasználat. Számos példát idézhetnénk itt, nemcsak az irodalomtörténet-írás területéről: ez képezi az alapját a népszerű és a magaskultúra, az elit és populáris irodalom elkülönítésének, a hozzáértés és dilettantizmus viszonyának, a nyilvános és magános irodalomnak, az elkülönülő és a közösségi irodalmi programok leírásának, a kontextuális és szövegközeli olvasásmódok megkülönböztetésének stb.

Szóhasználatában analóg a páros fogalomhasználat az, amit Assmann mond például az emlékezet két alfajáról: a kommunikatív és a kulturális emlékezetéről, melyek polaritásának az időtengelyen éppenséggel az ünnep és hétköznapi kettőssége felel meg, társadalmi téren pedig a kulturális emlékezésre szakosodott társadalmi tudás-elit és a csoport közrendű tagjainak szétválasztása.¹⁴⁰ Az ünnep rendje és a köznap rendje azonban nem különülnek el összefüggéstelenül, nem is az elkülönítés az alapja és a célja:

Eredetileg igazából egyetlen, önmagában ünnepélyes és szent rend létezik, amely a mindennapok során segít az eligazodásban. Az ünnep eredeti tiszte voltaképpen az idő tagolása, nem pedig egy a »mindennapok idejével« szembeszegezett »szent idő« megalapítása. Az ünnepek struktúrát és ritmust kölcsönöznek az időfolyamnak, megteremtve az időnek azt az általános rendjét, amelyben a mindennapok elnyerhetik méltó helyüket.¹⁴¹

Látható, hogy a hétköz- és ünnepnap elkülönítésében a szétválasztás alapját az idődimenzió képezi. Az irodalom hétköz- és ünnepnap közegeinek megkülönböztetésében is ez a szempont mérvadó, és ennek alapjául szolgálnak a szövegek aktualitásával kapcsolatosan felvetett korabeli problémák. Az alábbiakban tehát hat szempont alapján különítem el az irodalom hétköz- és ünnepnap közegeit aszerint, hogy: *mit, kik, hogyan, mikor, mire és milyen alkalomból* használnak.

¹⁴⁰ ASSMANN 1999, 55.

¹⁴¹ Uo., 58.

Az irodalom hétköznapi közegei azok a materiális hordozók, amelyekkel az olvasók a mindennapokban, hétköznapi rendszerességgel találkoznak, és amelyek rendszeres megjelenése és jelenléte nem kötött semmiféle, a hétköznapiakból valami módon kiemelkedő ceremoniális aktushoz. Létrejöttükben a gyors el(ő)készítés jellemző, használatuk a mindennapi élet legbanálisabb, legszervezetlenebb alkalmaihoz igazodik. Terjedelmileg rövidek, és megszerzésük nem igényel különösebb anyagi erőfeszítést. Az ebben a közegben megjelenő szövegek hozzáférhetősége széles körű, gyakorlatilag bárki olvashatja őket, beleértve a tágabb értelemben vett nagyközönséget és a szövegek értelmezésének és használatának hivatásos, profi olvasóit is. A hétköznapi közeg hordozta szövegeknek a nagyközönség általi befogadása nem esztétikai célokat követ, hanem a mindennapi élet különböző kommunikációs helyzeteinek képezi az alapját. Jellemzője ennek a befogadásmódnak, hogy rendszertelenül és igen ritkán hagy nyomot maga után, lévén, hogy elsősorban egy olyan olvasóközönséghez kötött, amelynek nem feladata sem a normaképzés, sem az orientáció. Amennyiben pedig nyomot hagy maga után, ez nem az értelmezés hivatásos képviselőinek bevett műfaji hagyományaihoz illeszkedik, mint amilyen a kritika, a recenzió, az esszé, a tanulmány, hanem a mindennapi élet eseményei szülte alkalmakhoz, és ezek szokásos műfajaihoz: a bizalmas, baráti beszélgetéstől a pletykán keresztül a rosszindulatú áskálódásig. Éppen ezért megnyilvánulásaiban nem valamilyen képzettség, felkészültség, szakmai kompetencia mutatkozik meg, hanem legtöbb esetben érzelmek, indulatok, szimpátiák vagy antipátiák fejeződnek ki. E közeg jelenségeinek és írásainak az értelmezése ezzel szemben az irodalomtörténet-írás vagy kritika valamilyen jól ismert műfajában, biztos, hogy a hivatásos irodalomértés valamelyik képviselőjét rejti magában, és nem a mindennapok szakképzetlen olvasóját.

Az irodalom hétköznapi közegei rövid távon használatosak, jellemzőjük a folyamatos, meghatározott időközönként való cserélődés, a mindig újjal való helyettesítés, az illékonyság, az aktuális, naphoz, esetleg órához kötött használat, a megőrzésükkel szembeni igénytelenség (hacsak nem jöttek létre ennek intézményesen szervezett keretei), és ebből adódóan a folyamatos újrahasznosítás lehetősége. Használatuk alkalmi rendszerint szertartásmentesek, előkészítetlenek és kevésbé emlékeztetők.

Az irodalom ünnepi közegeivel az olvasók nem hétköznapi rendszerességgel, hanem különleges alkalmak során találkoznak. Létrejöttüket a gondos előkészítés, az időigényesebb megszerkesztés jellemzi, használatuk a mindennapi élet intézményes, fegyelmezett alkalmaihoz és személyeihez kötődik. Terjedelmileg hosszabbak, és anyagilag mindenképpen nagyobb megterhelést jelentenek, mint az irodalom hétköznapi

közegei. Az ebben a közegben megjelenő szövegek hozzáférhetősége is széles körű, gyakorlatilag ezeket is olvashatja bárki, de befogadásuk a közmegegyezés szerint esztétikai célokat követ. Az irodalomértelmezés hivatásos képviselői elsősorban ennek a közegnek a vizsgálatára koncentrálnak, a normaképzés és az esztétikai orientáció ennek a közegnek a szövegei alapján jön létre. A profi irodalomértelmezés műfaji hagyományai, de maguk a profi irodalomértelmezők is elsősorban ehhez a közeghez kötődnek a hivatásos irodalomértelmezés bevett műfajaival együtt, amelyekben a szakmai képzettség, a hozzáértő véleményalkotás jut kifejezésre.

Az irodalom ünnepnapi közegeire a hosszú távú használat jellemző, az állandóság, a stabilitás, a maradandóság, a megőrzésükre fordított különös igényesség, a folyamatos újrakereshetőség és a megtalálás lehetőségeinek kialakított és rögzült hagyománya. Használatuk alkalmi lehetnek szertartásmentesek, de nagyon gyakran kötődnek különböző ceremóniákhoz, éppen ezért sok esetben igen alaposan előkészítettek, és általában emlékeztetéseket.

Az irodalom hétköz- és ünnepnapi közegeinek fenti szétválasztása a nyomtatványok 19. század folyamán való differenciálódásának az eredménye.¹⁴² Ennek sajátos következménye, hogy kialakul az egyes közegekhez kötődő befogadók jellegzetes csoportja, létrejönnek a befogadás módjai és műfajai, és ebben az elkülönítésben tulajdonképpen nyilvánvalóvá válik a szövegek mindenkor befogadásának alapvetően két típusa: a tudományosan és a nem tudományosan reflektált olvasásmód. Természetes, hogy az irodalom ünnepnapi közegeihez is kötődhet nem tudományosan reflektált olvasásmód, és ez fordítva is igaz lehet. Történetileg azonban az ünnepnapi közeghez társított tudományosan reflektált olvasásmódnak, illetve a hétköznapi közeghez társított nem tudományos olvasásmódnak alakult ki hagyománya. Végül pedig hangsúlyozandó, hogy a különböző közegek használatának módja átfedéseket eredményezhet a fenti kétosztatú elkülönítéssel szemben. Abban a törekvésben például, amely az 1880-as években az első magyar hírlapkönyvtár létrehozásának igényében fejeződik ki, az is benne van, ahogyan az irodalom nagyon is hétköznapi közegéhez, a hírlapirodalomhoz kapcsolódó aktualitást, illékonyt próbálják az irodalom ünnepnapi közegeivel kapcsolatosan kialakított hagyomány mintájára a maradandóság, a stabilitás, az állandóság, a visszakereshetőség, a tárolhatóság szférájába vonni, végül sikeresen.

¹⁴² Az elkülönülés folyamatáról részletesen: SZAJBÉLY 2005a.

Petelei István nyilvános irodalomtörténeti szereplése sajtóbeli publikációival veszi kezdetét. Míg Ágai Adolfot Greguss, Petelei Istvánt éppenséggel Ágai Adolf mutatja be az olvasóközönségnek, ismételten a társadalmi érintkezésben érvényesülő szabályok mintájára. Ezt maga Ágai a következőképpen említi Petelei első kötetéről írt recenziójában: „Azt mondtam föntebb valahol: az »én Peteleim«. Nem állíthatom a magam nevelésének, ami csak dicsekedésemre szolgál; de igenis, amolyan keresztapja vagyok, aki a nyilvánosság keresztvizére tartottam őt s helyet szereztem neki az irodalom nagy anyakönyvében.”¹⁴³ A szóhasználat metaforikus ugyan, de az is tény, hogy a Petelei Istvánként ismert szerzői nevet Ágai Adolf kapcsolta össze első ízben egy Petelei által írt szöveggel. Ez a szöveg pedig az első, Petelei István névvel jegyzett és nyomtatásban megjelent rajz, a *Klasszi*.

2.4. A *Klasszi* hagyományozási közegei

A *Klasszi* először a Nemes Ödön által szerkesztett marosvásárhelyi *Erdélyi Hiradó* 1878-as, második évfolyamának 49. és 50. számában jelent meg két részben, *Klasszi, a foltozó szabó* címmel, -án aláírással, műfajmegjelölés nélkül.¹⁴⁴ A lap saját bevallása szerint „politikai, társadalmi és közigazgatási közlöny” volt, és hetente háromszor jelent meg: kedden, csütörtökön és szombaton. Első számai nem közöltek programcikket, csupán az első évfolyam végén olvasható előfizetési felhívásból következtethetni utólagosan a lap célkitűzéseire: a közügyeknek és a társadalomnak kívánt szolgálni, a kunyhó és a palota lakóinak egyaránt, „főszílyt fektetvén arra, hogy szabatos, tiszta irállyal, rövidbe foglalva mindazt előadja, mi akár a nagyvilágban, akár hazánkban, illetőleg megyénk és városunkban történik.”¹⁴⁵ Petelei már 1877 közepétől közölt – elsősorban művelődéstörténeti – cikkeket az *Erdélyi Hiradó*ban, a következő évben pedig részint folytatta ezeket a művelődéstörténeti tanulmányokat, részint pedig kipróbálta a könnyebb, csevegésszerű tárcsa műfaját is. A *Klasszi* első változata mellett itt jelent meg szintén 1878-

¹⁴³ ÁGAI 1882, 77.

¹⁴⁴ -án [PETELEI István], *Klasszi, a foltozó szabó*, Erdélyi Hiradó, 1878, 2. évf., 49. sz. (ápr. 25.), 194–195. és 50. sz. (ápr. 27.), 198.

¹⁴⁵ *Előfizetési felhívás az Erdélyi Hiradó 1878-ik évi II-ik évi folyamára*, Erdélyi Hiradó, 1877, 1. évf., 150. sz. (dec. 18.), 603.

ban a későbbi *Eszter és János* című írásának egy korai változata *Nehéz urnak lenni* címmel, névtelenül.

A *Klasszi* másodízben az Ágai által szerkesztett képes szépirodalmi hetilapban, a *Magyarország és a Nagy Világ* 1879-es, 16. évfolyamának 2. számában jelent meg, *Klasszi* címmel, immár Petelei István aláírással és *rajz* műfajmegjelöléssel.¹⁴⁶ A *Klasszit* megelőzően közölte a lap 1878 végén Petelei itt megjelenő első írását, a T.-vel jegyzett *Caleidoscopot*, majd a *Klasszit* követően 1879-ben nyolc más szövegét is.

A szöveg harmadszor a kolozsvári kormánypárti politikai és közgazdasági napilapban, a Békésy Károly által szerkesztett *Kelet* 1881-es, 11. évfolyamának 272. és 273. számában jelent meg, szintén *Klasszi* címmel, Petelei István névjelzéssel, *rajz* műfajmegjelöléssel.¹⁴⁷ Petelei ebben az időben a *Kelet* munkatársa volt, 1880 szeptemberétől közölt itt, elsősorban a tárcarovatban cikkeket, csevegéseket, majd 1881-től rajzokat, novellákat is.

Végül pedig Petelei kilenc más szövege társaságában fölvette a *Klasszit* a *Keresztek* című első kötetébe is, mely 1882-ben jelent meg a Révai Testvérek kiadásában.

2.5. Indulatok, szimpátiák és antipátiák: a *Klasszi* és Petelei fogadtatása a hétköznapiakban

Még egy év sem telt el a *Klasszi Erdélyi Hiradó*-beli megjelenésétől, amikor Petelei a következőket írta barátjának, Jakab Ödönnek:

Nemes Ödönnek [az *Erdélyi Hiradó* szerkesztőjének] felmondtam a barátságot. Semmi ok nem készítetett rá egyéb, mint vastag sajtóhibák, melyekkel utoljára megjelent egy pár tárcámat elborították. Bántott a figyelem minden hiánya. Megkértem, hogy ne küldje a lapját, mert ez év folytán – egyéb dolgom lévén – nem dolgozhatom az ő lapjába.¹⁴⁸

Nincs rá pontos filológiai bizonyíték, csak Petelei gyanakvása, hogy Nemes Ödön ezek után már nem küldte többé lapját, de visszatromfolt: a *Klasszi Magyarország és a Nagy Világ*-beli megjelenése után feljelentette Peteleit Ágainál, hogy korábban már közzétette szövegét máshol is. Ágai szerkesztői üzenetben válaszolt a feljelentőnek:

¹⁴⁶ PETELEI István, *Klasszi*, Magyarország és a Nagy Világ, 1879, 16. évf., 2. sz. (jan. 12.), 26–27.

¹⁴⁷ Uő, *Klasszi*, Kelet, 1881, 11. évf., 272. sz. (nov. 30.), 1117. és 273. sz. (dec. 1.), 1121–1122.

¹⁴⁸ Petelei István – Jakab Ödönnek, MV., 1879. jan. 18. = PETELEI 1980, 40–41.

P. M. és N. J. (M. Vhely) P. nagyon helyesen cselekedett, midőn az ottani lapocska éjjeléből kiásva csinos cikkét, lapunknak megküldé. Hadd gyönyörködjünk benne többen. Szíves figyelmeztetésük – szinte azt mondtuk denuncziálásuk – nem vesztett volna súlyából, ha levelöket bérmentesítik. Egyébkint abból a bátorságból ítélve, mellyel önök e két nevet soraik alá írták, van okunk föltenni, hogy önök, helyesebben hogy ön: a P. M. és N. F. [!] nevét bitorolta.¹⁴⁹

1879. január 28-án kelt levelében Petelei szenvedélyesen panaszkodott barátjának az esetről:

Nos Jakab Ödön megkezdtém, hogy a magam ügyével úntassalak, hát csak folytatom is. Tudod mocsok publicum ez a miénk. Határtalanul mocsok. A Klasszi szomorú históriája még egyre kisért. Két hitvány ember denunciált engem Ágainál, hogy a Klasszi már megjelent az Erd. Híradóban. (Ez nem igaz. A mi a Magy. nagy Világban van merő s merőben más formájú újból dolgozott történet. Anyiban hasonlít csak a mennyire egy mocskos konyhaszolgáló hasonlít Szüz Máriához. Mind a kettőnek „nő” a neve.) Ágai a „M. NV”-ban válaszol nekik P. M. és N. I. [!] betűk alatt. Olvasd el. Ágai tudta, hogy ez már más alakban megjelent egy vidéki lapocskában. Azt írta: bánja is ő?! De Jakab Ödön sok mindent adnék ha tudnám a nevét annak a két – vagy úgy lehet egy – hitvány fráternek. Megkeseríteném a napját. – Bevallom neked, hogy én Nemes Ödönre gyanakszom. A Klasszi az Erd. Híradóban 2ik tárczául jelent meg 1877-ben Februárban.¹⁵⁰ Kúrta igénytelen történetke volt a mit el sem olvasott senki. Név sem volt alá írva. Ha ki elolvasta is megfelelt azolta. De meg rá sem ismerhetett. Nemes tudta egyedül, hogy én írtam. Nemes emlékezett egyedül vissza reá. Senki kívüle és Mentovich Gyúlán kívül nem tudott az Erd. Híradóbeli Klasszi históriáról. Most Nemes haragszik reám mert nem balikoskodom¹⁵¹ az ő lapjánál s ez a megtorlás kapóra jött neki. Probálok egyet Ágainál: Hátha leküldi teljes discretio mellett a levelet. Az írásra majd csak rá ísmernék. Hanem fogadom neked Jakab Ödön, hogy megmocskolom a ki volt ha rá jövök. S akár milyen hosszú lesz is az életem rá emlékszem jóba, rosszba. Sem időt sem fáradságot nem kímélek de megkeserítem neki azt a rossz szándéku árulkodást. Tanácsolj hogy járjak utána hogy ki volt.¹⁵²

Petelei végül nem kapta meg a levelet Ágaitól, viszont Ágai „keresztapai gyöngédséggel” válaszolt neki is egy szerkesztői üzenetben:

P. I. (M.-Vhely.) Semmi ok a röstelkedésre. Mi, tudva bár, hogy egy vidéki lapocskában már megjelentek, szívesen közöltük azokat a rajzokat, melyeknek meleg költészete, igazi humora s finom megfigyelése kedvező szó tárgyává lettek komoly irodalmi körökben. Éltünk a gyanupörrel, hogy ama két név bitor uton került a »denunciáló« levél alá. A rongyíratot, mint minden levelet, legott megsemmisítettük. Az áskálódás ne akassza meg önt a szerencsésen megkezdett pályán. Üdvözetünket.¹⁵³

¹⁴⁹ *Magyarország és a Nagy Világ*, 1879, 16. évf., 4. sz. (jan. 26.), 63.

¹⁵⁰ Petelei rosszul emlékezhetett a dátumra. Lásd az 50. jegyzetet!

¹⁵¹ Balik (balek): együgyűen hiszékeny, könnyen kihasználható ember.

¹⁵² *Petelei István – Jakab Ödönnek*, MV. 1879. Jan. 28. – OSZK Kt., Levelestár. Kötetben: MAROSI 1973, 75–76.

¹⁵³ *Magyarország és a Nagy Világ*, 1879, 16. évf., 5. sz. (febr. 2.), 79.

Az eset után néhány hónappal Petelei ismét a személyét érintő negatív indulatokról írt barátjának:

Édes jó barátom, Ödön! Be igen sok számartság tényész ezen a világon. Ne ítélj meg, mert Vásárhelyről szólva azt mondom: »ezen a világon«. Utoljára is az a világ igaziból a miénk, amelynek szeme láttára növünk-fogyunk, amelynek szokásai szerint szeretjük szabni dolgainkat. Ez a világ az enyém *ma* igaziból, s *neked* nem szégyenlem bevallani, hogy ennek a világnak vélekedése érdekel engem. A hiúság porát, mely megszáll minket, amíg felnövünk, nem moshatja le teljesen sem a vénülés, sem a tanulás. S akárhogy géráljuk,¹⁵⁴ hogy az emberek ítéletével dehogy törődünk: mégis jobban esik, ha dicsérnek, mint ha gyaláznának.

Te nem képzeled azt, mennyire bántott engem az a sok rosszakarát, gyűlölködés, amellyel találkoztam azóta, hogy öngyilkos nem lévén, nevem mégis megjelen egyszer-mászor nyomtatásban. Akit sohasem bántottam is, úgy nézett rám, mintha halálosan sebeztem volna. Ha a hátomra egy cédula lett volna ragasztva ilyen felírással: »vigyázzatok, mert pestises!« nem kerültek volna jobban. Azt vélték, hogy én a talpamtól fejem tetejéig komisszágokkal vagyok szaturálva,¹⁵⁵ s ha kit nem martam meg ma, minden okvetetlen megmarandom holnap. A sok mosolygás, kézszorítás alatt mind ezt éreztem folytonosan. Akadtak tanítóim, akik bebizonyították, micsoda veszedelmes útra tévelyedtem, kik szívükre vették, hogy megmentsenek az örvénytől, melybe berohanandó vagyok. Apor báró fáradságot vett magának elmondani, hogy milyen jól mulat ő azokon, amiket tőlem olvas, de minő veszélyeseknek véli jövődöbeli elémeneletemre nézve az utat, melyre léptem. Az aranyifjúság életcéljául látszott kitűzni azt, hogy szóljon, szapuljon. Ha te írsz, Ödön, azt mondják: »milyen derék legény ez a Jakab Ödön, mennyi helyes dolgot fog ez cselekedni!« Rólam így szólnak: »Be veszett legény. Mennyi mocskot fog ez produkálni, amíg él!«

Mondanom sem kell hát, milyen igazán jólesik nekem, ha jóakarattal, barátsággal találkozom mostanság – mikor ilyen hitvány lettem.

De mert az utak egyikéhez nincs módom, másikához nincs jogom, melyen személyesen vagy írva fejezhetném ki háládatosságomat azon jó vélemény iránt, melyet Róza¹⁵⁶ tanúsít irántam, téged kérlek meg, juttasd tudomására.¹⁵⁷

Petelei itt egy Jakab Ödöntől kapott levél megfelelő passzusaira reagált, melyben barátja a következőkről számolt be neki:

Róza újabb levelében rólad is ír. Érdekes, és közlöm veled, bár akiről szól, annak nem szeretném, hogy fülébe jusson. De te hallgatsz. Mihály Zsigáné Madarason mondtam volt, hogy téged nem szeret. Ő tudja, mért. Róza örökké emelni akart téged előtte, hogy térjen észére, de ahelyett egyszer, mikor Róza neki a vásárhelyi bálról szóló tárcád felvitte, még azt is megreszkírozta Mihályné, hogy *ő olvasta azt már valahol*.¹⁵⁸ Róza sajnálkozva nevette az ily kritikát rólad – tőle. Mihályné járhatja a Mo.- és a NV.-ot [Magyarország és Nagy Világot], melybe te írsz. Rózáék is tőle olvassák, s ők kölcsön a Föv. Lapokat [Fővárosi Lapokat] küldik fel neki rendesen. Persze Mihályné sokszor el sem olvassa a Mo.- és a NV.-ot, pedig ő járhatja – divatból. E tájékozó bevezetés után közlöm a Róza leveléből *szórol szóra*, mi rád tartozik: »Néni előhozta Peteleit, hogy ő mért nem kap állomást? Mondtam neki, hogy nem is pályázott sehova. Kérdém: olvasta a Petelei tárcáit? Nem, *hiszen nem*

¹⁵⁴ Gérál: teszi magát (ném.)

¹⁵⁵ Szaturálva: telítve (lat.)

¹⁵⁶ Szénási Róza, Jakab Ödön jegyese a levélírás idején, később felesége.

¹⁵⁷ *Petelei István – Jakab Ödönnek* [1879. május 14. után] = PETELEI 1980, 52–53.

¹⁵⁸ Kiemelés az eredetiben.

tudom: miféle név alatt ír. Bizony isten szórul szóra ezt mondta. Nem nevettem, mert nem volt kedvem. A Főv. Lapok azt a számát, melyben Petelei értekezéséről (érti Róza a *boszorkányokról*) írtak, nem is küldtem fel neki, mert már így is azt mondta, hogy a báli tudósítást olvasta valahol; s ha még ezt is meglátná a Főv. Lapokból, sohase hinné el, hogy Petelei a maga fejétől írna valamit, Néninek csak *kép* kell.« Eddig a Róza levele.¹⁵⁹

A hosszabban idézett példákban az irodalmi szövegek használatának egy olyan aspektusa mutatkozik meg, amely nem arról árulkodik, hogy az adott szöveg milyen műfaj- vagy stílustörténeti hagyományba illeszkedik, arról sem, hogy milyen mértékben tesz eleget egy adott kor irodalmi szövegeivel szemben megfogalmazott esztétikai előírásainak, hanem arról, hogy a mindennapi életben, a szövegértés, értelmezés, használat nem intézményes kereteiben, nem tudományos fórumain milyen azonnali reakciókat, Peteleivel szólva: ítéleteket vált ki egyes befogadók részéről. Ezek az indulatok, reakciók éppen jellegüknél fogva nem hosszú távúak, nem is emlékeztetések, adott esetben rendkívül szenvedélyesek, és inkább erőteljes érzelmek, nem pedig az értelem (el)rendező, strukturáló mechanizmusai hatják őket át. Hirtelen törnek felszínre, tüszkölnek, prüszkölnek, villámlanak, és ugyanolyan hirtelen csitulnak is el. De adott helyzetben rendkívül fontosak, hiszen azokra a funkciókra utalnak, amelyeket a közeg, a szöveg hordozója a társadalmi életben betölt(het): érzelmek, szimpátiák és antipátiák kifejezése, csoporthoz vagy személyhez való kötődés tudata, valamely személy iránti lojalitás kifejezése stb. Minderre a szóbeli közlés és általában a nem nyilvánosságra szánt közeg (levelezés) mellett az időszaki sajtó megfelelő rovatai (jelen esetben a szerkesztői üzenetek) nyújtanak terepet.

2.6. „azolta, hogy öngyilkos nem lévén, nevem mégis megjelent egyszer-másszor nyomtatásban.” A *Klasszi* és Petelei István szerzői neve

2.6.1. Onimia és pseudonomia a *Klasszit* megelőzően

A *Klasszi* Peteleinek az az írása, amely mentén létrejön, és amelyhez első ízben kapcsolódik Petelei Istvánnak mint szépírónak a szerzői neve. A *Klasszit* megelőzően Petelei nyomtatásban megjelent szövegei kezdetben művelődéstörténeti jellegűek, és a budapesti (1871–1875) bölcsésztanulmányok nyomait viselik magukon. Utólag abbahagyja a művelődéstörténeti tanulmányokat, és a tárcairodalom képlékenyebb műfajai felé fordul.

¹⁵⁹ *Jakab Ödön – Petelei Istvánnak*, Páncsova, 1879. 10/III. = PETELEI 1980, 45–46.

Ez az irányváltás a szerzői név feltüntetésében, illetve vállalásában beállt változást is mutatja.

Egyik legkorábbi, kevesek által ismert írása a Ludovika Akadémia könyvtáráról egyértelműen Petelei István névjelzéssel jelent meg.¹⁶⁰ Az *Erdélyi Híradó*ban közölt művelődéstörténeti cikkeit is ezzel a névalakkal jegyzi, vagy esetenként csak vezetékneve feltüntetésével.¹⁶¹

Látványos változást a művelődéstörténeti tanulmányokról a tárca csevegésszerű műfajára való áttérés hoz. Azonnal eltűnik a Petelei István szerzői név az írások mellől, és helyét a tárcaírás gyakorlatához kötődő pszeudonimiák¹⁶² változatos használata veszi át: i. I., -i. -n., vagy esetenként akár az anonimia.¹⁶³

A *Klasszit* megelőzően jelenlegi tudásom szerint Peteleinek csupán két, a *Klasszival* műfajilag azonos kategóriába tartozó írása jelent meg, az egyik névtelenül,¹⁶⁴ a másik pedig T. aláírással,¹⁶⁵ amit jelen esetben akár betűszerint is olvashatok (egyértelmű bizonyító érvek hiányában önkényesen ugyan) titoknak, vagy akár titkosnak.

2.6.2. Pszeudonimia és onimia a Klasszi jegyzésében: az álnévtől a tulajdonított szerzői néven keresztül a szerzői névig

Név sem volt alá írva, hangsúlyozta Petelei Jakab Ödönhöz intézett levelében. És valóban, a *Klasszi* első változata -án. pszeudonimiával jelent meg, ráadásul két részben, az első rész

¹⁶⁰ PETELEI István, *A Ludovica-Academia könyvtára*, Irodalmi Értesítő, 1875, 2. évf., 7. sz., 108–109.

¹⁶¹ Példák erre: PETELEI, *Miért gyűjtjük a czéhszabályokat?*, Erdélyi Híradó, 1877, 1. évf., 70. sz. (jún. 14.), 277; Uő, *Asztaltartási szokások ezelőtt 200 esztendővel*, Erdélyi Híradó, 1877, 1. évf., 71. sz., 281–282; Uő, *Czéh dolgok II. Társadalmi állás*, Erdélyi Híradó, 1877, 1. évf., 72. sz. (jún. 19.), 285–286; Uő, *Czéh dolgok III. Az én nagyapám*, Erdélyi Híradó, 1877, 1. évf., 73. sz. (jún. 21.), 289–290.; PETELEI István, *A marosvásárhelyi czégek [!] házi szokásairól*, Erdélyi Híradó, 1878, 2. évf., 28. sz. (márc. 5.), 109–110 és 29. sz. (márc. 7.), 113–114; PETELEI, *Régi dolgok I. (Milyen volt az erkölcsi állapot Maros-Vásárhelyt a múlt század közepén)*, Erdélyi Híradó, 1878, 2. évf., 151. sz. (dec. 21.), 601–603; Uő, *Régi dolgok II. Boszorkányt égetnek!...*, Erdélyi Híradó, 1878, 2. évf., 152. sz. (dec. 24.), 605–607; Uő, *Régi dolgok III. Rubint Boriczát megégetik...*, Erdélyi Híradó, 1878, 2. évf., 153. sz. (dec. 31.), 609–611.

¹⁶² Az onimia, pszeudonimia, anonimia, epitextusok majd később a paratextus fogalmát a genette-i paratextuális elmélet alapján használom. Az elmélet szerint egy adott könyv (vagy szöveg) belső (peritextuális) és külső (epitextuális) elemei, vagyis címek, alcímek, pszeudonimiák, előszavak, dedikációk, a könyvről született ismertetések stb. nagy szerepet játszanak a szöveg olvasóközönség felé való közvetítésében. GENETTE 1997.

¹⁶³ Például: i. I., *Vigsággal teljes tapasztalatok a farsangban (Szemléli egy medve)*, Erdélyi Híradó, 1878, 2. évf., 16. sz. (febr. 5.), 61–62; -i. -n., *A kereskedő ifjúság bálja*, Erdélyi Híradó, 1878, 2. évf., 16. sz. (febr. 5.), 62; [n. n.], *A harmadik „koszoru-estély” (Szemléli az a bizonyos medve)*, Erdélyi Híradó, 1878, 2. évf., 25. sz. (febr. 26.), 97–98.

¹⁶⁴ [n. n.], *Nehéz urnak lenni*, Erdélyi Híradó, 1878, 2. évf., 130. sz. (nov. 2.), 518–519; 131. sz. (nov. 5.), 522–523; 132. sz. (nov. 7.), 525–526.) A kötetbe fel nem vett *Eszter és János* korai változata, amely másodszor szintén a *Magyarország és a Nagy Világban* jelent meg, akkor már Petelei István aláírással.

¹⁶⁵ T., *Caleidoscop*, Magyarország és a Nagy Világ, 1878, 15. évf., 50. sz. (dec. 15.), 795–797.

névtelenül. Az álnév mögötti személy kilétének, a titok kulcsának egyetlen ismerője Nemes Ödön, a lap szerkesztője volt. Ez a tudás segít utólag Peteleinek a személyét érintő támadások származásának a kinyomozásában, vagy legalábbis valószínűsíthetőségében. Mert a titok utólag, Petelei István szerzőként való fellépésének pillanatában, felhasználhatóvá válik az előző fejezet érvelése értelmében nem valamilyen esztétikai cél elérése érdekében, hanem egyéni érzelmek és indulatok kifejezésére.

Az álnevek használatának értelmezése igen sokrétű lehet. Kétségtelenül benne rejlik egy közkeletű gyakorlat, amely elsősorban az időszaki sajtóban, a nagy gyakorisággal, rövid időközönként, folyamatosan jelen lévő, folyamatosan megszólaló, véleményt mondó tárcairásokhoz köthető. Ebben az esetben viszont az is megkockáztatható, hogy az új műfajjal való próbálkozás, ilyenként a tapasztalatlanság és egy újfajta szereppel (a szépíróival) való kísérletezés mögötti bizonytalanság és félelem is kifejeződik, vagy egyszerűen csak a mintakövetés, hiszen például Ágai Adolf is Porzó álnéven írta tárcáit.

Ezzel szemben lép föl a *Klasszi* második változatának megjelenésekor Ágai egyrészt beavató, másrészt megerősítő, jóváhagyó, már említettem: bemutató, szerzői nevet tulajdonító gesztusa, amely a szöveget hordozó közeggel tudatosan kapcsolja össze a beavatást: Petelei szépíróként való bemutatása egy (képes) *szépirodalmi* és nem egy *politikai, közgazdasági, társadalmi* lapban indokolt.¹⁶⁶ Ugyanakkor szerkesztői jegyzete utólag a titkos T.-t is feloldja, szintén jóváhagyja, és Petelei névéhez köti az előzőleg álnévvel megjelent szöveget.

A *Klasszi* harmadik változatának sajtóbeli közlése már egy materiális értelemben is formát öltő korpuszhoz köti a *Petelei István* szerzői nevet: a már sajtó alatt álló *Keresztek* című kötethez. A *Klasszi* így már egy olyan szövegegyüttes integráns részeként jelenik meg, amelyet nemcsak a szerzői név, hanem egy bizonyos műfajcsoporthoz való hovatartozás is egybeköt.¹⁶⁷

¹⁶⁶ A *Klasszi Magyarország és a Nagy Világ*-beli változatát egy, a Petelei István névjelzéshez kapcsolódó paratextus, egy szerkesztői lábjegyzet követi: „Ugyanaz, kitől nem rég közöltük a »Kaleidoszkop« című csinos rajzot. Szerk.”

¹⁶⁷ A szöveg paratextusa ebben az esetben: „Mutató szerzőnek sajtó alatt álló »Keresztek« című rajzgyűjteményéből.” A szerzői név stabilizálódását a címet követő *PETELEI ISTVÁN rajza* birtokos szerkezet is jelzi, és természetesen az is, hogy 1878–1882 között a Petelei István néven különböző közegekben publikáló szerző neve többé-kevésbé ismertté vált.

2.6.3. Közegspecifikus epitéxtusok 1: a Révai Testvérekkel kötött szerződés és a Regényvilág kacsareklámjai

Petelei István a *Keresztek* megjelenése előtt szerződést kötött a Révai Testvérekkel. A felek különböző kötelezettségeit a következő, Peteleihez intézett levél szavatolja:

Szöbéli megegyezés alapján közöttünk mai napon következő jogérvényes szerződés jött létre:

1) Ön átengedi nekünk 12 nyolcadretű ívből álló, később meghatározandó cím alatt megjelenendő rajzgyűjteménye kiadási jogát.

2) A gyűjteménybe Ön 10–12, részben már a lapokban elszórva megjelent válogatott rajzát veszi be, *kötelezván magát azonban 2 olyan rajzot is hozzácsatolni, mely még sehol sem látott napvilágot.*¹⁶⁸ Ez utóbbiakat mi Regényvilág c. folyóiratunkban is tehetjük közzé.

3) A munka kiadási jogáért nézve mi Önnek 150, azaz százötven forintot tartozunk fizetni.

4) Egy esetleges második kiadásnál az elsőégi jog minket illet.

5) Ön kötelezi magát a kéziratot felényire okt. hó 20-ig, felényire pedig nov. hó 15-ig legkésőbb kezeinkhez szolgáltatni, hogy a kötet legkésőbb dec. 1-ig megjelenhessen.

6) A honoráriumon kívül mi tartozunk Önnek 10 tiszteletpéldányt adni.

7) A külső kiállítást Ön ránk bízza.

8) Végül pedig Ön kötelességének fogja ismerni, a könyv terjesztését, különösen Erdélyben előfizetők gyűjtése által – lehetőleg előmozdítani.

Révai Testvérek¹⁶⁹

Léteznek az időszaki sajtóban megjelenő szövegekkel kapcsolatos megállapodásokat valamilyen szinten (például az anyagi juttatások szintjén) dokumentáló források, ilyenekre a Petelei-levelezésben nem egy példa van. Az olyan gondos előkészítést, megszerkesztést, szerződésen alapuló megegyezést, az egyes felek jogait leszögezö megállapodásokat, a mű jellegét, hozzávetőleges terjedelmét, a szerződés időtartamát, a szerző díjazását, a kézirat átadásának időpontját, a szerzőt illető tiszteletpéldányok számát, a kiadvány formai jellegét szavatoló dokumentum azonban, mint a fennebb idézett szerződés is, közegspecifikus: könyv megjelenését előzi meg. Ezek a dokumentumok a szerződés jogi vonatkozásain túl, vagy éppen azok révén a műhöz – ebben az esetben a könyvhöz – kapcsolódó egyediség- és eredetiségképzetekkel vannak kapcsolatban, a maradandóság és a hosszú távú használat feltételezésével. Erre az elképzelésre nem egy példa van Petelei esetében is. Schilling Lajos, kolozsvári egyetemi tanár arra kéri egy 1885-ben írott levelében, hogy „adja kötetekbe munkáit, így megvehetjük, a lapokban megjelentek elkerülik figyelmünket.”¹⁷⁰ De maga Petelei is az említett kontextusban nyilatkozik a *Keresztek* kapcsán. Azt írja még a kötet megjelenése előtt Jakab Ödönnek a maga szerénységével, hogy a könyvet csak

¹⁶⁸ Kiemelés tőlem. T. Zs.

¹⁶⁹ Révai Testvérek – Petelei Istvánnak, Budapest, 1881. 11/X. = PETELEI 1980, 93–94.

¹⁷⁰ PETELEI 1980, 121.

„nagyocska poézissal” nevezi kötetnek, „minthogy összesen csak 5–6 ívre fog terjedni,” és hogy „nem megy könyvkereskedésbe. Küldök belőle, akinek akarok, s *teszem a polcba. Majd megjön az ideje!*”¹⁷¹

Innen nézve találok magyarázatot arra, hogy miért dolgozta át Petelei első novelláját annyiszor, mint ahányszor talán egyetlen más szövegét sem, és hogy miért nem szerződésszegésként értelmezendő az a tény, hogy végül a *Keresztek* tíz rajza közül a szerződéssel ellentétben nem nyolc, hanem kilenc már korábban is napvilágot látott.¹⁷² A már több ízben emlegetett Petelei-levél vonatkozó megállapítását parafrázáló fejezetcím (*A könyhszolgálotól Szűz Máriáig*) is erre utal, hogy Petelei az első és második változatot nem tekintette azonosnak, és mivel a szöveg második és harmadik változata is nagy eltéréseket mutat, ezért joggal következtethetni arra, hogy végül a kötetbe felvett is különbözőnek tekintette a második változattól.

A szóban forgó szerződés olyan sajátos epitextusa az említett közegnek, amely időben megelőzi azt. A közegspecifikus epitextusoknak létezik viszont olyan válfaja is, mely nem megelőzi, hanem követi a közeget: ilyenek például a könyvreklámok. A reklám az irodalmi kommunikációnak az a szintje, amely a szöveg használatát gazdasági érdekekhez köti. A Révai Testvérek tulajdonát képező *Regényvilág* például a *Keresztek* megjelenését megelőzően és követően összesen három ilyen reklámhirdetést tett közzé.¹⁷³ A *Keresztek* anyagi szempontból mind Petelei, mind pedig a Révai Testvérek számára sikertelen vállalkozás volt. Összesen kétszáz példányban jelent meg,¹⁷⁴ ebből „hatvankét példányt sikerült a magyar korona országainak határain belül eladni.”¹⁷⁵ A Révai Testvérek „szomorú, de egyszersmind nevetséges eredményként”¹⁷⁶ könyvelte el az esetet, s nem is vállalkozott Petelei második kötetének a kiadására.¹⁷⁷ Ez a szomorú tényállás a harmadik hirdetés idején már nyilvánvaló volt a Révai Testvérek számára is, a cikk mégis

¹⁷¹ Petelei István – Jakab Ödönnek, Kolozsvár, 1881. febr. 24. = PETELEI, 1980, 89. (Kiemelés tőlem. T. Zs.)

¹⁷² Az *Árva Lotti* a *Havi Szemle* 1881-es évfolyamának I. füzetében, *Az én szomszédom* a »boszorkányfészek« lakója címmel a *Kelet* 1881-es évfolyamának 51. számában, a *Mivel édesgetik Bogba a legyeket* a *Vasárnapi Ujság* 1880-as évfolyamának 38–39. számában, *A nagyapó* szintén a *Vasárnapi Ujság* 1879-es évfolyamának 45. számában, a *Ledőlt oszlopok* az *Ország-Világ* 1881-es évfolyamának V. füzetében, a *Szikra a homályban* a *Koszoru* 1881-es évfolyamának VI. füzetében, *A dudarfalvi pap* az *Ország-Világ* 1881-es évfolyamának II. füzetében, a *Majom Anti karácsonya* a *Magyarország és a Nagy Világ* 1879-es évfolyamának 51. számában, végül pedig az *Emlékek* valóban a *Regényvilág* 1881–1882-es évfolyamának 11. számában.

¹⁷³ A *Regényvilág* 1881–1882-es évfolyamának 4., 12., illetve 32. számában.

¹⁷⁴ Petelei István – Jakab Ödönnek, Kolozsvár, 1881. febr. 24. = PETELEI, 1980, 88.

¹⁷⁵ Révai Testvérek – Petelei Istvánnak, Budapest, 1882. 1/V. = PETELEI, 1980, 98.

¹⁷⁶ Uo.

¹⁷⁷ Révai Testvérek – Petelei Istvánnak, Budapest, 1883. 12/IX. = PETELEI, 1980, 106–108.

önellentmondásosan az *Örvendetes irodalmi siker* címet kapta, és Petelei összes rajza németre fordításának kacsá-hírével próbálta a kötet sikertelenségét kompenzálni.

2.6.4. Közegspecifikus epitextusok 2: recenziók, Petelei és Mikszáth

A recenziót is közegspecifikus epitextusnak tekintem, amennyiben általában könyvről szokás recenziót írni, és kevésbé egy-egy szövegről; megjelenési helyét tekintve viszont sajátosan az időszaki kiadványokhoz kapcsolódik. Az irodalomértelmezés hivatásos képviselői szólalnak meg benne, rendszerint a figyelemfelkeltés és az ismertetés céljából. Petelei *Keresztek* című kötetének négy legfontosabb recenzense a bölcsészdoktor Haraszti Gyula,¹⁷⁸ a dolgozatban többször is emlegetett tárcaíró és szerkesztő, Petelei „keresztapja”, Ágai Adolf,¹⁷⁹ a költő és író Reviczky Gyula¹⁸⁰ és a Petőfi-Társaság főtíkára, a *Koszorút* szerkesztő Szana Tamás.¹⁸¹ A recenzió műfaji jellegzetessége, hogy a teljes szövegkorpuszról nyilatkozik, amelyben az adott szöveg egy bizonyos kompozícióba, kötetrendbe illeszkedik. Ez eleve lehetetlen a különböző közegekben, egymástól elszakított szövegek esetében. A sorrendbe illesztés bizonyos szempontok alapján történik. Ezek lehetnek: a műfaj, tematika, nyelvezet, világszemlélet, megfigyelőképesség, területi elhelyezkedés (pl. a vidékiség) stb. Olyan szempontokat soroltam föl, amelyeket általában a Petelei-recenziókban emlegetnek.

Ezek alapján a *Klasszíról* a következők mondhatók el: egy szürke kisemberről szóló rajz egy jó megfigyelőképességgel rendelkező írótól, sajátosan erdélyi nyelvezettel és borúlátó világszemlélettel. Ez a fajta megközelítés teljesen figyelmen kívül hagyja azokat a cselekvéseket, értelmezéseket, gesztusokat, amelyek a szöveg különböző megjelenéseihez eredetileg hozzákapcsolódtak, viszont elindít egy másik kapcsolódási dimenziót. Lehetővé teszi egyrészt a szinkrón irodalmi jelenséggel való összevetést – ezért kötik össze már a fogadtatás hajnalán Petelei jelentkezését Mikszáthtal, ahogyan erre Szana cikkének címe egyértelműen is utal –, másrészt viszont egy diakrón rendbe való beillesztést, például műfajttörténeti szempontból.

¹⁷⁸ HARASZTI 1881.

¹⁷⁹ ÁGAI 1882.

¹⁸⁰ REVICZKY 1882.

¹⁸¹ SZANA 1882.

2.7. „Ha ki elolvasta is megfelelte azolta. De meg rá sem ismerhetett.” Átírás, helyettesítés, azonosíthatatlanság, felejtés

Petelei megállapítása a közeg azon jellegzetességeire is utal, amelyeket egy korábbi fejezetben már említettem: az aktualitásra, nagyon rövid távú használatra és az ezzel együtt járó gyors felejtésre. Mindehhez hozzájárul, hogy a szöveg első megjelenése után még legalább két ízben újként tünteti fel magát, kicserélődik, a régi helyét átveszi egy másik változat.

Első megjelenésekor a *Klasszi* a mediális környezet két alapvető jellegzetességét hordta magán: az *Erdélyi Híradó* tárcarovatában jelent meg, ráadásul második tárcaként,¹⁸² és két részben. Ehhez járul még az a tény, hogy Petelei első publikációjáról van szó. Mindezek eredménye a szöveg utólagos változásai fényében a még kiforratlan Petelei-stílus: a novella indítása például, még nem mutatja fel a jellegzetes Petelei-kezdést, mely rendszerint az olvasóval való, már eleve adott párbeszédhelyzetre utal. Emellett szokatlanok a rövid, szentenciaszerű mondatok is. A megjelenési közegből adódik ugyanakkor a szöveg két részre tagolása.

A szöveg második változatát a *Magyarország és a Nagy Világ* nem két részben, nem folytatásban, hanem egyszerre közölte, és a lap szépirodalmi jellegének megfelelően, nem tárcarovatban. Petelei átdolgozta a szöveget: a címből kivágta az értelmező jelzős szerkezetet; a történet alapfonalát meghagyta, de lényeges változtatásokat hajtott végre az elbeszélés módján. Leírásai aprólékosabbak, részletesebbek, amelyek tipográfiaiilag is megmutatkoznak az első változathoz képest hosszabb paragrafusokban. Megváltoztatta a szövegben azt, ami már nem volt aktuális. A *Klasszi* első változatában a visszaemlékezésre egy rituálisan ismétlődő ünnep teremtett alkalmat: Szent György napja. A szöveg is április 25-én és 27-én, tehát közvetlenül Szent György napja, április 24-e után került közlésre. Mivel azonban a szöveg második változata január 12-én jelent meg, furcsa lett volna a „Mikor így Szt.-György napján...” kezdetű indítás. Így, bár a cselekmény szintjén továbbra is ehhez a naphoz kötődik, a visszaemlékezésre nem az ünnepi alkalom teremt lehetőséget, hanem a szereplő halálának fikciós aktualizálása. („Úgy nála nélkül maradtunk, mintha sohasem élt volna. Csak észre sem vette a világ, hogy meghalt.”)

A novellát Petelei sok helyen megváltoztatta, egy dolgot azonban változatlanul hagyott, a tagolást. Annak ellenére, hogy ebben az esetben a szöveg ugyanakkor a

¹⁸² Az Erdélyi Híradó mindkét számának tárcarovatában a *Klasszit* egy folytatásos elbeszélés előzi meg: HARMATH Luiza, *Kétszer születve*, Erdélyi Híradó, 1878, 2. évf., 49. sz. (ápr. 25.), 193–194. és 50. sz. (ápr. 27.), 197–198.

lapszámnak a terében, egészben jelenik meg, tipográfiaiilag mégis két részre oszlik. A részeket három csillag választja el egymástól, ugyanott, ahol az első változatbeli törés volt. Az első közléskor az első részt a (*Vége következik.*) paratextus követi, ráadásul egy olyan szerzői kiszólás után, amely a második rész megjelenéséig elmélázásra készíti az olvasót. A második változatban megőrzött megszakítás, bár az olvasó azonnal tovább olvashatná a szöveget, megállásra, gondolkodásra ösztönzi.¹⁸³

A szöveg harmadik, a *Keletben* és a kötetben kiadott változata szintén jelentős eltéréseket mutat a korábbiakhoz viszonyítva. Különösen a bevezető paragrafusokat dolgozta át Petelei, ezek általában fogalmazásbeli, stílusbeli változtatások. Megváltozott azonban a szöveg tipográfiai képe is. A *Kelet* tárczájában szintén két részben jelent meg, és mivel a bevezető részt jelentősen kibővítette, ezért nyilvánvalóan terjedelmi okok miatt nem fért bele a rovatba az eredeti megszakításig. Ezért egy másik szöveghelyen szakad meg, miközben a második részben szintén három csillag jelzi a szöveg eredeti megszakításának helyét. A kötetbeli közlés viszont az eredeti megszakítottság nyomát viseli a megfelelő szövegrésznel, tipográfiaiilag három csillaggal elkülönített szöveggel.

A *Klasszi* szövegének alakulástörténete azt a folyamatot tükrözi, amelyet Assmann az írás externalizációjának negatív megfelelőivel írt le, és amely az elevenen tartással szemben a felejtés, a megsemmisülés, az átírás, a mással helyettesítés útján való elfojtás formáiban működik.¹⁸⁴ Ehhez csak hozzájárul a szövegek megjelenésének egy olyan közege, amely maga is a rövid távú használaton, a folyamatos cserélődésen és újjal való helyettesítésen alapszik. Az is igaz, hogy ez a folyamat nagyon sok szöveg esetében ugyanígy működik.¹⁸⁵ A szövegalakulás felől azonban felsejlik a válasz arra vonatkozóan, hogy Petelei miért tördeli olyan látványos gyakorisággal a kötetbe szerkesztett szövegeit csillagokkal, vagy esetenként számokkal. Valószínű, hogy ezek a törések, ha nem is minden esetben, de gyakran őrzik magukon azt a nyomot, amelyet eredeti megjelenési közegük hagyott rajtuk. Ezáltal szemmel láthatóan is megjelenítik a századvégi

¹⁸³ „Mindig kettőjük számára akart nyerni Klasszi. Közös vágy embernél, állatnál, hogy keresi a párját. – Anikó mindig mondta, hogy bolondság, számárság az egész dolog –, de ő is hitt a Klasszi rajongásában. Nos?! E bálványok eljövetele – a kit ők láthatatlanban imádtak – kevésbé volt-e valószínű, mint más bálványoké, melyet várunk mindnyájan, a kik okosabbaknak véljük magunkat Klasszinál.” (*Klasszi, a foltozó szabó*, 195.); Mindig kettőjük számára akart nyerni Klasszi. Közös vágy embernél, állatnál, hogy keresi a párját. / Anikó mondta, hogy: bolondság, számárság az egész dolog – de ő is mosolygott. Ő is hitt a Klasszi rajongásában. / Én Jézusom! Hát mi mindnyájan, kik okosabbaknak tartjuk magunkat Klasszinál, nem építünk-e magunknak birodalmat – levegőből –, s nem várjuk-e valósulását? (*Klasszi*, 1879, 26.)

¹⁸⁴ ASSMANN 1999, 23.

¹⁸⁵ Hasonló jelenségről írt Mikszáthnak *A vármegye rókája* című elbeszélése kapcsán: HÁSZ-FEHÉR 1998, 287–294.; különösen: 289–290. (Lásd még a jelenséghez a dolgozat 2.9. fejezetét.)

rövidprózának a metszés, vágás, megszakítás eljárásaival leírt¹⁸⁶ változását a korábbi gyakorlattal szemben, megőrizvén valamit eredeti megjelenési közegük sajátosságaiból, egyszersmind sajátos elbeszéléstechnikai eljárássá alakulva át.

2.8. Közegspecifikus cselekvések: szerkesztés és kötetszerkezet

A szövegek kötetbe szerkesztését is olyan, a szerző részéről megnyilvánuló közegspecifikus cselekvésnek tekintem, amely az időszaki kiadványokban való megjelenésre nem jellemző, és amit olyan, az előkészítésre összpontosító cselekvéssor vesz körül, amelyet már a Révai Testvérekkel kötött szerződés tárgyalásakor említettem (szerkesztés, szerződés, a szerződő felek jogainak és kötelezettségeinek leszögezése, a szerződés időtartamának, a mű terjedelmének, a szerző díjazásának megállapítása). A szerkesztés más eljárásai magából a kötetből következtethetők ki: a válogatás egy létező korpuszból, a szelekció szempontjai, sorrend, a cím, esetleg a mottó kiválasztása stb.

Petelei 1878 és 1881 között, tehát a szépírói indulása és első kötetének megjelenése közötti időszakban már számos sajtóorgánummal volt kapcsolatban.¹⁸⁷ A kötetbe szerkesztés lehetőségének felmerülésekor sokkal több írás közül kellett válogatnia, mint amennyit az idézett szerződés megengedett. A *Keresztek*be felvett szövegek egyik közös vonása, hogy eredetileg a magazinszerű és a szépirodalmi lapokban jelentek meg. Kivétel a *Klasszi*, de látható volt, hogy ezt Petelei teljesen átdolgozta először a *Magyarország és a Nagy Világ* számára, másodszor, feltételezésem szerint, egyenesen a kötetre való tekintettel. A *Keletben* megjelent, *Az én szomszédom* című írást szintén átdolgozta a kötetbe való felvétel előtt. Tetten érhető tehát egy közeg szerinti válogatási tendencia, amely elsősorban a szépirodalmi orgánumokhoz köti a hosszabb távon megőrkítésre méltó szövegeket.

Feltételezem, az sem véletlen, hogy a névtelenül vagy álnévvel megjelent szövegek közül egy sem került be a kötetbe, csak olyanok, amelyeket a Petelei István szerzői név jegyzett már a sajtóbeli megjelenéskor is.

A *Keresztek* szövegeit tematikusan a kötet elejére helyezett mottó tartja össze: „mindenkinek megvan a maga keresztje”-típusú történetek elmesélésére kerül itt sor: „Minden ember vállán / a Krisztus keresztje / Rettenetes terhe, / Egészen a sírig.” (Régi

¹⁸⁶ THOMKA 1986, 29.

¹⁸⁷ Lásd a dolgozat 2.1. fejeztét!

ének) Ebből a szempontból a kötet harmadik írása a kakukktojás, mivel a többitől eltérően nem szomorú történetet mesél el.

Az elbeszélte történetek sorrendje nem a keletkezés kronológiáját követi. Valószínű, hogy a kötetet nyitó *Árva Lotti* a *Havi Szemle*-beli megjelenése utáni nagyon kedvező visszhangjának köszönheti kötetnyitó pozícióját. Petelei, mint első kötetes szerző nyilvánvalóan az egyik legjobban sikerültnek minősített szövegével kívánta indítani a kötetét. Az *Emlékek* zárópozíciója pedig talán a szöveg újdonságát hivatott kifejezni, a meglepetésnek szánt még ismeretlent, ugyanis ez a kötet egyetlen szövege, amely itt jelent meg először. A *Klasszi* jelentőségét központi helyzete is kifejezheti, a kötet közepén elhelyezkedő szöveg az egyetlen, amely akár emlékeztetőként is, egész konkrétan utal vissza a kötet szövegeit összekapcsoló címre: „Klasszi volt ő csupán; – egy haszontalan szabó, a kinek nehéz volt a keresztje. Nem birta, – levetette.”¹⁸⁸

2.9. Környezet- és közegfüggő tájékozódási pontok a *Klassziban*

A *Klassziról* tudomásom szerint egyetlen részletesebb elemzés született. Gáspári László tanulmánya¹⁸⁹ az impresszionista stílusjegyek jelenlétét mutatta ki a szövegben. Dobos István prózapoétikai szempontokat érvényesítő műfajtipológiájában szintén az impresszionista írások közé sorolta a *Klasszit*, különös figyelemmel utalva a tájleírásokban jelentkező impresszionisztikus jellegű elemek és a szereplő érzelmi állapotának kapcsolatára.¹⁹⁰ Megállapításait bizonyíthatóan mindketten a szöveg utolsó, különböző válogatáskötetekbe is felvett, közismert változata alapján fogalmazták meg, hiszen olyan részeket is idéztek belőle, amelyek a korábbi változatokban nem szerepeltek.¹⁹¹ Szempontjukból nyilván nem volt releváns a szöveg más változatainak vizsgálata.

Saját elemzésemben a variánsokat megjelenési közegük függvényében kívánom figyelembe venni, a változatok létrejöttét a megjelenési közeg szövegalakító hatásával, és olvasatát a közeg befolyásolta értelmezési lehetőségekkel hozva összefüggésbe. Ezért szükségszerűen (bár a *Klasszi* elemzéséről beszélek) nem *egy*, hanem *több* szöveget kell figyelembe vennem.

¹⁸⁸ PETELEI 1882, 113.

¹⁸⁹ GÁSPÁRI 1983.

¹⁹⁰ DOBOS 1995, 134.

¹⁹¹ GÁSPÁRI 1983, 738.; DOBOS 1995, 134.

A történet magja (amennyiben jogos a szóban forgó műfaj esetében „történetről” beszélni) mindhárom változatban azonos: Klasszi, a foltozó szabó egy kisvárosi padlásszobában arról szövögeti álmait, hogy előbb-utóbb nyerni fog a lutrin, és meggazdagodik. Szállásadói azonban, akik kegyelemből tűrik meg házuk padlásán a hajléktalan, kelekótya szabót, kénytelenek eladni a házat, az új tulajdonos pedig kiköltözteti a padlásszobához rögeszmésen ragaszkodó Klasszit. A kiköltözéssel egyidőben Klasszi reményei, hogy kizárólag a padlásszobában álmodhatja meg azokat a számokat, amelyekkel nyerni fog, szertefoszlanak, ezt nem bírja elviselni, és öngyilkos lesz.

A 9. fejezetben már röviden érintett változtatások mellett figyelemre méltó, hogy mindhárom változatban különbözik Klasszi lakhelyének valamilyen koordináták szerinti behatárolhatósága. A térbeli lokalizálhatóság kérdése (legyen ez a tér valós, avagy fiktív) fontos lehet nemcsak a *Keresztek*, hanem a későbbi kötetek tükrében is.

Az első változat első személyű narrátora egy rendkívül közvetlen, egy bizonyos közösségen belül történő események résztvevője, ismerője: „Mikor így Szt.-György napján a szekerek dübörgését hallom, a mint a poros hátú diványokat, színetlen asztalokat, ágyakat szállítják egyik helyről a másra, mindig egy csekély történetke jut eszembe, mely éppen Szt.-György napján végződött.”¹⁹² A beszédhelyzet közvetlenségére utal, hogy a megszólított olvasóközönség és a narrátor vonatkoztatási pontjai azonosak: azaz kölcsönösen ismerői annak a környezetnek, amelyben mozognak, és azonosítani tudják a narrátor által ismerősként említett térbeli pontokat: „Ott lakott [Klasszi], a hol a Szt. György-utca érintkezik a Czigánymező-utczával.”¹⁹³ Erre az ismerősségre utal tulajdonképpen az értelmező jelzős cím határozott névelős része is: Klasszi, a foltozó szabó a közösség tagjai által ismert figura.

Nos, hogy milyen közösség az, amelynek egyaránt tagja a narrátor, Klasszi és maguk az olvasók, arra éppenséggel a szöveg megjelenési közege hívja elő a választ, hiszen a szöveget körülvevő számos paratextus utal erre. Mindenekelőtt a lap címe: *Erdélyi Hiradó*, megjelenési helye: *Maros-Vásárhelyt*, a megjelenés éve: 1878, pontos időpontja: április 25., csütörtök és április 27., szombat; aztán számos, a régiót megjelölő cím, illetve írás: *Fölhívás az erdélyrészi t. cz. nemességhez*,¹⁹⁴ *A párisi közkiállításra küldött erdélyi borok*

¹⁹² *Klasszi, a foltozó szabó*, 194.

¹⁹³ Uo.

¹⁹⁴ *Erdélyi Hiradó*, 1878, 2. évf., 49. sz. (ápr. 25.), 194.

jegyzéke;¹⁹⁵ a lap nyomdájának feltüntetése: Nyomtatja Imreh Sándor Maros-Vásárhelyt az ev. ref. főtan. gyorssajtóján 1878.¹⁹⁶

A hírovat is értelemszerűen arról győz meg, hogy *egy bizonyos* közösség számára hírértékűnek számító közleményekről van szó; a hivatkozások, személy- és helynevek *e* közösség számára ismerősek: „Moldován Miklós kir. törvényszéki bíró nagyobbik fiát Áscániust, a helyi ev. ref. főgymnásium VI. osztályu tanulóját, ki – állítólag – egy fiatal kori könnyelmű, végzetes percznek lett áldozatja, a szülők lesújtó fájdalmára, ünnep első napján temették el a legnagyobb részvét mellett. Béke lengjen az igen korán elhunyt ifju sirhantja felett.”¹⁹⁷ „Nyomáti Sófálvi Pál gyilkosa hurokra került.”¹⁹⁸ „Clánes Ferencz dévai nagy vendéglős új vendéglőt nyitott az indóház közvetlen szomszédságában, melyet husvét napján ünnepélyesen, mozsár ágyuk durranása mellett, föl is szentelt számos meghívott vendég jelenlétében.”¹⁹⁹ „A »Transylvania« kávéháza kezd élénkülni, a mennyiben bérlője Römer János a nagyobb városok példájára, egy csinos pénztárt állíttatott fel, a hol az édes liqueuröket szép cassier nő²⁰⁰ fogja nyújtani, s vezetni a jegyzeteket.”²⁰¹

Ugyancsak ehhez a szűkített, elég pontosan behatárolható közösséghez szólnak a *Hirdetmények* is: „Kiadó szállás. / A Poklós-utczában – szemben a sétatérrel – néhai Bárdosi Jánosné-féle házban földszinti 3 szoba, konyha, kamara és pinczéből álló szállás – utczai kilátással Szentgyörgynaptól fogva kiadó. / Értekezhetni Fogarasi J. Demeternél.”²⁰²

A szöveg aktualitása (közvetlenül Szent György napja után jelenik meg), a környezet és a helyzet ismerőssége, a narrátor és nem utolsó sorban a szerkesztő (lásd 2.5. fejezet), illetve az olvasóközönség egyazon közösséghez való tartozása a szöveg referenciális olvasatát hívhatja elő és erősítheti meg, amit semmilyen műfajmegjelölés nem korlátoz. Ezért mellékes, hogy ki mondja a történetet (-án. – nyilván abban az esetben, ha a szerzőt azonosítjuk a narrátorral), hiszen a közösség tagjaként egy közösségi konszenzus alapján beszél, ezért nemcsak ismerős a közösség tagjai számára, hanem szavahihető is. Referenciálisan olvasni tehát ebben a helyzetben, ebben a környezetben, ebben a közegben

¹⁹⁵ Uo., 195.

¹⁹⁶ Uo., 196.

¹⁹⁷ Uo., 195.

¹⁹⁸ Uo.

¹⁹⁹ Uo.

²⁰⁰ Cassier nő (kasszírő): a pénztár körül elhelyezett, rövid italokat is kezelő, a vendégek kiszolgálására felügyelő alkalmazott (ném.)

²⁰¹ Uo.

²⁰² Uo., 196.

éppen aktuális. Bár „mocskok” a publikum – mondta korábbi levelében Petelei – de a „miénk,” a közösséghez tartozó.

A szöveg második változatának narrátora tagja ugyan annak a közösségnek, amelynek nevében beszél, arra viszont semmi sem utal, hogy a megszólított olvasóközönség is a közösségen belül lenne. „Szegény Klasszi! / Úgy nála nélkül maradtunk, mintha sohasem is élt volna. Csak észre sem vette a világ, hogy meghalt.”²⁰³ A többes szám első személyű narratori pozíció nem egyértelműen jelzi, hogy az a közösség, amelynek történeteként elhangzik Klasszi históriája, illetve az az olvasóközönség, amely számára elmesélődik, azonos lenne. Természetesen, részlegesen a kettő lehet ugyanaz. A szöveg teljes átdolgozottsága, a térbeli utalások megváltoztatása azonban azt a feltételezést erősíti, hogy az olvasóközönség már nem otthonos abban a közösségben és abban a környezetben, amelynek a narrátor tagja. Ezért értelmetlen lenne ismerősként hivatkozni bármilyen tájékozódási pontra. Klasszi már nem a közösségen belül mindenki számára ismert „a” foltozó szabó, hanem egyszerűen csak Klasszi, „egy” foltozó szabó, és már nem is ott lakik, ahol a Szentgyörgy utca a Cigánymező utcával érintkezik, hanem „a »poklos« pataka mellett.”²⁰⁴ Míg az előző változatban a beszédhelyzetből és a szövegtörzsekből adódóan bármilyen településtípusra való hivatkozás nélkül azonosíthatóvá vált a helyszín, az új változatban a közeg ezt nem teszi lehetővé, viszont megvalósul(hat) egy nyílt narratori kiszólás révén („Oh csendes, édes, nyugodalmas örömei a kisvárosnak!”²⁰⁵), a Marosra és a Poklos patakára való hivatkozással együtt.

A narrátort is magáénak tudó közösség és az olvasóközönség szétválására ebben az esetben sem kizárólag a szöveg teremtette beszédhelyzet utal, hanem az a környezet is, amelybe a szöveg került, és az őt körülvevő paratextuális elemek. A lap címe ebben az esetben: *Magyarország és a Nagy Világ*, megjelenési helye Budapest (nem egy kisváros!), nyomtatja az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat. A *Klasszit* körbefogó szövegek változatossága és jellege egy tágabb, különböző érdeklődésű, szélesebb tájékozottságú, nem egy kis közösség aktuális problémáiban érdekelt olvasóközönség számára íródna. Csak néhányat említek: a lapszám gróf Károlyi Alajosné, az osztrák–magyar nagykövet nejének portréjával indít,²⁰⁶ aztán van itt vers, elbeszélés, kép és képmagyarázat arról, hogyan ünneplik a vízkeresztet Oroszországban,²⁰⁷ milyen egy

²⁰³ *Klasszi*, 1879, 26.

²⁰⁴ Uo.

²⁰⁵ Uo.

²⁰⁶ Uo., 17–18.

²⁰⁷ Uo., 19., ill. 20.

istentisztelet a sing-singi fegyházban,²⁰⁸ *Szini és művészeti szemle*,²⁰⁹ hírek Magyarországból és a nagyvilágból.²¹⁰ A *Halálozások* című rovat is olyan személyek elhunytáról tudósít, kik e tágabb olvasóközönség, vagy akár közösség számára reprezentatívak: „JÁNOSI FERENCZ, a magyar irodalom egyik derék munkása, Budapesten, jan. 3-án, 60 éves korában.”; „WILDAUER MATILD, régebben a bécsi udvari színház ünnepelt tagja, Bécsben, decz. végén 58 éves korában.”²¹¹

A szöveg veszít aktualitásából, annak ellenére, hogy próbálja ennek látszatát kelteni („Most a tavaszra esett, hogy a házat eladták.”²¹²), hiszen nem Szent György napkor, még csak nem is tavasszal jelenik meg, hanem január 12-én. A kisközösség és az innen szóló narrátor, illetve az olvasóközönség szétválása lazítja a referenciális olvasatot, kevésbé valószínű, hogy a vonatkoztatási pontok azonosak. A szerkesztő sem tagja már a narrátor kisközösségének, kívülről szól bele a szövegbe, és ennek lesz következménye, hogy a narrátor a kisközösség tagjaként ugyan, de már nem egy közösségi konszenzus alapján, hanem saját nevében beszél (lásd a 2.6.2. fejezetet – nyilván, szintén abban az esetben, ha a szerzőt azonosítjuk a narrátorral.) Referenciálisan olvasni tehát ebben az esetben már nem aktuális, de lehetséges, hiszen a szöveg ad ehhez tájékozódási pontokat, a közeg pedig előhívhatja Magyarország és a nagyvilág kontextusában akár a térbeli tájékozódás igényét is.

A szöveg kötetbe való átdolgozásakor mindaz eltűnik, ami korábban a térbeli azonosíthatóságot segítette. A kisvárosra és a Marosra való hivatkozás megmarad, de más nem. A narrátor szintén a kisközösség tagja, de ez a közösség nem teljes mértékben azonos az olvasóközönséggel, akárcsak az előző esetben. A kisközösséghez való tartozást a térbeli azonosíthatóság eltüntetésével egyidőben egy olyan elem erősíti meg, amely később kötet szerkesztési elvvé növekedik: ez pedig a „szomszédság” gondolata. „A szomszédunkban lakott Klasszi egy köcsür padlásán.”²¹³ Az előző változatokban „azt mondták”²¹⁴ Klasszinak, hogy költözzön le a padlásról, itt már „a szomszédasszony”²¹⁵ mondja ugyanezt, és a szomszédok segítenek a költözködésben is.

Míg korábban a szövegkörnyezet előhívhatott egy valós térben való tájékozódási igényt és olvasatot (lásd a 2.5. fejezetben Petelei levelét a kisközösség negatív

²⁰⁸ Uo., 24., ill. 29.

²⁰⁹ Uo., 28–29.

²¹⁰ Uo., 29–31.

²¹¹ Uo., 31.

²¹² Uo., 26.

²¹³ PETELEI 1882, 99.

²¹⁴ *Klasszi*, 1879, 26.

²¹⁵ PETELEI 1882, 104.

reakciójáról), a könyv médiumának szerkezetformáló ereje inkább egy fiktív térbe helyezi át mindezt: a *Klasszit* körülvevő egyéb rajzok és a kötet(ek), esetleg valamilyen szempontból rokon történetek terébe, amelyben a tájékozódást nem valamilyen jelrendszeren kívüli vonatkoztatási pont határozza meg, hanem a kötetben belüli, vagy akár a kötetben kívüli utalások arra vonatkozóan, hogy bizonyos szövegek szorosabban, mások lazábban kapcsolódnak egymáshoz. A kapcsolódás intenzitását a kötetben belül az elbeszélői jelenlét közvetlensége határozza meg, ez utóbbit pedig a használt narrációs megoldás: az egyes szám első személyű (*Az én szomszédom, Klasszi, A Majom Anti karácsonya*), a szereplőket beszéltető, nézőpontok és idősíkok váltogatásával eljátszó (*Árva Lotti, A nagyapó*), illetve a távolságtartóbb, de mindentudó egyes szám harmadik személyű elbeszéléstechnika (*Mivel édesgetik Bogba a legyeket, Ledőlt oszlopok, Szikra a homályban, A dudarfalvi pap, Emlékek*).

A könyv fizikai megjelenése azonban nem feltétlenül korlátozza a kötetbeli szövegek olvasását kizárólag magára a kötetre. Petelei második kötetének *Kati* című írásában ismét feltűnik Klasszi alakja.

Az utcánkban felgyújtották a két lámpát s azok pislogtak mint a mécsek. Valami csodálatos hangot hallottam, a mint a rácz Boglán háza előtt botorkáltam, mely növelte a nyugtalanságomat. Mély, kellemetlen hang volt, nem gyermeké, sem nőé, sem férfié. Hasonlított némileg a segélykéréshez, s valamit a részeg ember danájához. Énekszó akart pedig lenni.

Körülnéztem. Sehol senki. Megálltam. A dudoló azt a nótát szűrte ki fogai közül, a mit én valamikor a sánta, lutribolond szabótól hallottam...²¹⁶

Az idézet arra is utal, hogy a szövegnek a *Katit* is tartalmazó, *Az én utcám* című kötetben belüli *Szomszédaim* ciklushoz van köze, vagy jobban mondva: ehhez a ciklushoz tartozik, illetve, hogy a szerző nevével, címmel, műfajmegjelöléssel, kiadóval és évszámmal publikált könyv nem feltétlenül jelent egy esetleg technikai szempontokat érvényesítő megszorítást az olvasás során.²¹⁷

Mi több, a tematika alapján a *Klasszi* összefüggésbe hozható Tolnai és Mikszáth lutri-történetével,²¹⁸ akár az is feltételezhető, hogy ezek szerepet játszottak keletkezésében. De míg Tolnainál és Mikszáthnál igen erős a moralizáló tendencia, Peteleiről ez kevésbé mondható el. Ez abból is adódhat, hogy míg Tolnai Jónás mestere egyértelműen szálnalmas figura, Mikszáth Fodros Mártona pedig úgynevezett „fejlődő hős”, aki második esélyt is

²¹⁶ PETELEI 1886a, 144.

²¹⁷ Az elbeszélésciklusok olvashatóságának elméleti kérdéseiről: HAJDU 2003.

²¹⁸ TOLNAI 1862.; MIKSZÁTH 1956.

kap az újrakezdésre, Petelei Klasszija statikus alak mindhárom szövegváltozatban: nincs semmije, amit elveszíthet (mint Jónás mester a családját és Fodros Márton a családját és vagyonát), és nincs is semmilyen kilátása arra, hogy helyzetén változtasson. Ez nyilvánvalóan a műfajválasztás következménye is, hiszen míg Tolnai és Mikszáth a *történetben* érdekeltek, és ennek akár moralizáló hatásában, Petelei az *alakban*. Míg Klasszi, a foltozó szabó a szöveg első változatában és közegében egy szűkebb közösség által ismert és azonosítható személy (is lehet), története pedig az adott környezetben *éppen* aktuális, de azután rögtön el is felejtethető (akár a hírlap félretételével egyidőben), utólag a szálanomra méltó örült különc típusává, az életből irodalomká válik. A szövegnek a *Keletben* megjelent, a kötetbelivel azonos változata oly módon erősíti az irodalomhoz, a fikció világához való tartozást, hogy a szöveghez kapcsolódó, már említett paratextus révén egy tágabb korpuszhoz, egy szerző által jóváhagyott kötethez köti a szöveget, miközben saját magát reklámként tünteti fel, mely éppen ezt a tágabb korpuszt hivatott népszerűsíteni. Ez által el is távolítja a szöveget attól a közegtől (*Kelet*, Kolozsvár), amelybe került, és éppen emiatt (de a narrációból kibontakozó író-olvasóközönség viszonya miatt is) nehezen ad lehetőséget egy olyan referenciális olvasat létrejöttére, mint amelyet a lényegében azonos típusú *Erdélyi Hiradó* teremtett.

*

Az irodalom hétköz- és ünnepnapi közegeinek modellje, illetve a medialitás 19. század végi problémái, úgy vélem, lehetséges magyarázatot, de legalább elgondolkodtató irányt adhatnak a századvégi rövidpróza-kötetek és novellaciklusok jelentkezésére, még akkor is, ha a kötetbe szerkesztés ténye nem eleve oldja föl a tárcairodalommal kapcsolatosan megfogalmazott dilemmákat. A szöveg közegfüggő változékonysága pedig egy tudatos írói eljárásra enged következtetni, amelynek célja az irodalmilag képzetlen olvasóközönséggel való kapcsolatteremtés modellálása. Ez a stratégia a korszak más íróinál, többek közt Mikszáthnál is megfigyelhető.²¹⁹

²¹⁹ Erre Hász-Fehér Katalin hívta föl a figyelmet. Ezúton is köszönöm neki.

3. „Az én utczám”. Petelei-novellák ciklusok rendszerében

A *Klasszi* szövegvariánsait megjelenési közegük függvényében figyelembe vevő olvasat az egyes periodikák sajátosságai mellett egy másik értelmezési irányt nyit meg az előző fejezet végén. Klasszi története egy, a Petelei-novellisztika szempontjából meghatározó sorozat, „az én utczám” történetek egyikének is tekinthető.

„Az én városom a világhoz mérve csak egy csepp. Benne legkisebb az én utczám s az utczában az én fészke.”²²⁰ A mondat, amellyel Petelei István *Az én utczám* című kötetének *Szomszédaim* ciklusát indítja, olyan teret, viszonyokat és elbeszélői perspektívát jelöl, amelyek számos esetben meghatározzák történetmondásainak módját. „Az én utczám” egy élet során elbeszélte számos történet kiinduló- és vonatkoztatási pontja.

Ebben az utcában, közvetlenül a szomszédban lakik mindenekelőtt Urr Jóska, a züllött törvényszéki hivatalnok, akit egykori kedvese egy gazdagabbért hagyott el. Csalódottságában azzal áll bosszút szerelmén, hogy annak férjével cimborál, azt minden nap leitatja a kocsmában, miközben ő maga is alkoholistává válik.²²¹

Aztán itt lakik Pataki, a mindenhez értő mesterember, halász, suszter, vasak csiszolója, kertész, madarász, pénzhamisító és az utca mindenkinél mindent jobban tudó fő-fő bölcselkedője, aki kritikáival bizony a narrátort is mindig zavarba ejti.²²² Az utca szegletén a vén rác Boglán lakik, volt bivalykereskedő. A történet idején unokáját várja, akit annak idején kiátkozott, mivel egy komédiáshoz ment feleségül. Immár megbocsátott neki, csak azt nem tudhatja, amit mindenki tud már: Magdát hiába várja, régóta halott.²²³ Egy másik szomszéd, aki mesterségére nézve fazekas, Klára nevű leányát férjhez kéri a nála dolgozó fazekas inas. Csakhogy még az esküvő napján megtetszik neki egy másik utcalakó, Bagi Samu csizmadia sokkal csinosabb leánya, Ráki. Ráki azonban csak évek múlva kerül vissza az utcába, s ekkor Klára, immár két gyermek anyja, gyerekei nevében kéri Rákit, ne tegye tönkre házasságukat.²²⁴

A *Szomszédaim* ciklus IV. darabja csak közvetve kapcsolódik az utcalakók történetéhez: főszereplője ugyanis nem utcalakó, hanem az előbbi történetben szereplő Bagi Ráki törvénytelen gyermeke, akit anyja egy szőlőpásztorné nyakára kötött, mielőtt visszatért volna az utcába, hogy a fazekas leányának házasságát megzavarja. Nem véletlen,

²²⁰ PETELEI István, *Patakiék és a néni* = PETELEI 1886a, 77.

²²¹ Uő, *Az én szomszédom* = PETELEI 1882, 31–44.

²²² Uő, *Patakiék és a néni* = PETELEI 1886a, 77–93.

²²³ Uő, *A rác Boglánról* = PETELEI 1886a, 94–103.

²²⁴ Uő, *Klára az anya* = Uo., 104–114.

hogy Pataki, a „flaner-réklis bölc” már a ciklus III. darabjában megjegyzi: „Kisded hölgyünknek, értve Ráki kisasszonyt, e két világló testrészemmel szerzett tudomásom szerint magzatja *kell* hogy legyen valahol.”²²⁵ A ciklus következő darabja, *A porkorum inspektor* pedig kizárólag a ciklusba helyezés révén sejteti, hogy köze van a szomszédok, illetve az utcalakók történetéhez. A porkorum inspektor egy fiatal pap, akit a városból büntetésül kiküldtek egy barátkolostorba. Büntetésének oka tiltott szerelem. Mivel a narrátor saját bevallása szerint alig ismeri a szóban forgó fiatal papot, a *Szomszédaim* ciklushoz, „az én utczám” történetéhez valószínű, hogy szerelmének van köze.²²⁶

Időnként aztán idegenek is költöznek az utcába. Ilyen a csontos, vállas, lompos, viseltes és neveletlen modorú Kati is, aki a rác Boglánon „innen” bérel egy kis lyukat. Ő egy nagyságos úr volt mátkája, aki azzal áll bosszút egykori hűtlen kedvesén, hogy annak feleségét és szeretőjét saját házában fogadja, és a jelenetre a férjet is meghívja.²²⁷ De itt lakik ebben az utcában a Boglán bácsi házával szemben Vad András, a mészáros is. Az ő tragédiája, hogy kisleány egy szeles, zimankós vásárnapon megfázik és meghal. Az apát lelkiismerete terheli, bújában pedig feleségét és kisleányát is elkergeti otthonról, és Patakival, a tudós csizmadiával dorbézol. Tettének súlyára csak akkor döbben rá, amikor kisleánya visszatér a házba kenyeret lopni, mivel anyjával éheznek és fáznak.²²⁸

Uticalakók a gyermektelen Czicza néni és Márton bácsi is. Márton bácsi egy kisleányt vásárol maguknak a piacon, a lányt azonban egy idő után visszacsalja magához az anyja, a néni pedig bánatában belehal a veszteségbe.²²⁹

Szintén a szomszédban lakik Juliska, a narrátor gyermekkori játszópajtása, későbbi szerelme.²³⁰ Itt lakik még az utcában, a szomszédban, a doktor bácsi házában Pánczél Józsi, a szűcs, akiből az Önkéntes Tűzoltó Egylet megalakulásakor szakaszvezető lesz. Új szerepébe azonban annyira belefeledkezik, hogy munkáját és családját elhanyagolja. Csak túl későn tudatosul benne felelőtlen magatartása: lehet, hogy gyermeke életét már nem mentheti meg.²³¹

Uticalakó Mayer, a zsidó suszter is, aki egész családjával kikeresztelkedik Baranyai Katicza közbenjárásával, aki térítéssel kíván magának érdemeket szerezni a túlvilági életre. Csakhogy a kikeresztelkedés a suszter családjában tragédiák sorozatát vonja maga után:

²²⁵ Uő, *Súgár, a buba* = Uo., 115–121. (Kiemelés az eredetiben.)

²²⁶ Uő, *A porkorum inspektor* = Uo., 122–132.

²²⁷ Uő, *Kati* = Uo., 133–146.

²²⁸ Uő, *Két gyermekről* = Uo., 147–165.

²²⁹ Uő, *Rossz vásár* = Uo., 251–280.

²³⁰ Uő, *Bimbó fakadás* = PETELEI 1893, 187–200.

²³¹ Uő, *Ö.T.O.* = PETELEI 1898, 15–26.

rendre halnak meg szerettei: felesége, leánya, kislánya, s mindezekért a zsidó a Baranyai lányt okolja.²³² Ennek az utcának a nyugalma zavart meg Demmel is az ő cigányképű feleségével, aki a szintén utcalakó Hofman nevű esztergályossal csalja meg az urát. Demmel elkeseredésében rájuk gyújtja a házat, ő maga pedig a kútba ugrik.²³³ Itt lakik még Veronika is, a jószágos vénleány, aki sem volt jegyesére, sem annak gyermekére nem tud haragudni, bár a férfi annak idején becsapta bolttulajdonos apját, gyermeke pedig a történetmondás idején elloppja az óráját.²³⁴

Aztán ebben az utcában lakik annak a fazekasmesternek is a leánya, akinek boldog házassága csak néhány napig tart, utána az örültség évei következnek: fiatal férjét ugyanis agyagásás közben a beszakadó hegy maga alá temeti.²³⁵

László László története a megcsalt férjé, aki hivatali munkájából tartja el feleségét és annak szeretőjét az egész utca megbotránkozására. Kiderül azonban, hogy a közösen tervezett sikkasztás László László bosszúja: így küldheti saját magával egy időben feleségét és annak szeretőjét is tömlöcbe.²³⁶

Az utca szegletháza a Kerestei Sándoré, az előkelő nagyon öreg úri emberé, aki, miután gyermekeit férjhez adja, illetve kiházásítja, egy utcabeli fazekas szegény árva leányát veszi magához. Miután pedig tulajdon gyermekei a fiatal lányt indokolatlanul erkölcstelenséggel vádolják és megalázzák, feleségül veszi őt.²³⁷

Ennek az utcának a történetéhez kapcsolódik Soros Béni, a nyugalmazott számtanácsos története is. Ő ebből az utcából házasodik, de története tragikus véget ér: öngyilkos lesz, mivel felesége megcsalja egy nála jóval fiatalabbal.²³⁸ És a vén rác Boglár halálával üresen maradt házba költözik Kökösi Gergely professzor, aki növénytant tanít a gimnáziumban, és akit, jószágát és önzetlen szeretetét kihasználva, majdnem tönkre tesz halott nővérének gyermeke.²³⁹

²³² Uő, *Mayer, a zsidó suszter* = PETELEI 1905, 1. köt., 151–165.

²³³ Uő, *A Demmel felesége* = Uo., 2. köt., 38–55.

²³⁴ Uő, *Az óra* = Uo., 1. köt., 179–195.

²³⁵ Uő, *A »mi utcánk« betege*, Pesti Napló, 32. évf., 54. sz. (reg.) (febr. 24.), 1–2.

²³⁶ Uő, *A büntető*, Pesti Napló 1899, 50. évf., 92. sz. (ápr. 2.), IV–V. [Mellékleten]

²³⁷ Uő, *Napsugár a télben*, Pesti Napló 1902, 53. évf., 353. sz. (dec. 25.), 1–3.

²³⁸ Uő, *A Soros Béni története*, Pesti Napló 1904, 55. évf., 66. sz. (márc. 6.), 1–5.

²³⁹ Uő, *Az én utcámból*, Pesti Napló 1904, 55. évf., 52. sz. (febr. 21.), 1–3.

3.1. „Az én utcám” történetek a Petelei-életműben

A fent említett utcalakók és az utcalakókról mesélő történetek érdekessége, hogy bár azonos (virtuális) térben mozognak, és hogy ebben a térben jól érzékelhetők bizonyos összefüggések, maguk a szövegek nem egy, hanem több konkrét hordozóhoz köthetők.

Urr Jóska, a züllött törvényszéki hivatalnok története (*Az én szomszédom*) például Petelei első kötetének, a *Kereszteknek* az egyik darabja. A *Szomszédaim* ciklusban szereplő történetek: a Patakié (*Patakiék és a néni*), a Bogláné (*A rácz Boglánról*), a Kláráé (*Klára az anya*), a Bagi Ráki törvénytelen gyermekéé (*Súgár, a buba*), a kolostorba küldött szerelmes papé (*A porkorum inspektor*), a lompos, neveletlen Katié (*Kati*), a mészáros Vad András gyermekeié (*Két gyermekről*) Petelei második kötetének, *Az én utcámnak* a szerző által is jól elkülönített *Szomszédaim* ciklusát alkotják. De a kötet címéből ítélve, a kötet minden darabja köthető „az én utcám” történetekhez: nemcsak Márton bácsi és Czicza néni története (*Rossz vásár*), hanem az elbeszélői közvetlenség szempontjából távolságtartóbb szövegek is (*Őszi napsugár*, *Szeret*, *A kapu be van zárva*, *Máli*).

A narrátor gyerekkori pajtásáról, későbbi szerelméről, Juliskáról szóló történet (*Bimbó fakadás*) viszont már a *Jetti* című kötet *Az »én utcám«-ból* ciklusának egyik darabja *Az öreg legény*, *Mátyás, a szabó* és *A fehér galamb* című novellák mellett. Az önkéntes tűzoltó egyesület buzgó szakaszvezetőjéről szóló (Ö. T. O.) pedig a *Vidéki emberekben* kapott helyet. A zsidó suszter (*Mayer, a zsidó suszter*), Demmelék (*A Demmel felesége*) és Veronika (*Az óra*) esetei pedig *Az élet* című kötetben olvashatók.

„Az én utcám” történeteknek viszont olyan darabjai is léteznek, amelyek egyetlen, Petelei életében megjelent kötetben sem kaptak helyet: a fazekasmester leányának tragikus története (*A »mi utcánk« betege*) a *Pesti Napló* 1881-es évfolyamában jelent meg, s bár a lap Petelei sajtó alatt lévő kötetének egyik darabjaként hirdeti,²⁴⁰ utólag mégsem került be sem az első, sem pedig az ezt követő kötetekbe. A feleségét és annak szeretőjét tömlöccel büntető férj története (*A büntető*) is a *Pesti Napló* 1899-es évfolyamában olvasható, Kerestei Sándoré (*Napsugár a télben*) pedig az 1902-es évfolyamban. A nyugalmazott számtanácsos esete feleségével (*A Soros Béni története*) szintén a *Pesti Napló*ban jelent meg 1904 márciusában, Kökösy Gergely professzor története pedig (*Az én utcámból*) ugyanitt 1904 februárjában.

²⁴⁰ „A jeles tehetségű fiatal írónak »Beszélyek« című, sajtó alatt levő beszély- s rajzgyűjteményéből.” Utólag a kötet nem a *Beszélyek*, hanem a *Keresztek* címet kapta.

A 19. század végi novellaciklusokra Mikszáthnak *A tót atyafiak* és *A jó palócok* című kötetei kapcsán hívta fel a figyelmet a szakirodalom, elsősorban a 20. századi szépirodalmi és irodalomelméleti jelenségek kapcsán, a bodori novellafüzér és a toporovi szövegtér fogalom felől, műfajpoétikai szempontból.²⁴¹ A mikszáthi novellaciklus egységességét, regényszerűségét több ízben is emlegették már.²⁴² Kétségtelen, hogy ha valaki profi módon írt novellaciklust a 19. század végén, kihasználva esetleg a történetek régiós jellegének sikert befolyásoló tényezőjét is,²⁴³ az Mikszáth Kálmán volt. És bizonyosan az a megállapítás is igaz, hogy a ciklusok sikere a kötetben való publikáció tényével kapcsolandó össze.²⁴⁴ Talán éppenséggel az a poétikai kérdés elgondolkodtató még Mikszáth kapcsán is, hogy *A tót atyafiak* és *A jó palócok* történetei csak és kizárólag a két kötetre korlátozható-e.²⁴⁵ Könnyen belátható, hogy léteznek a mikszáthi életműnek olyan darabjai, amelyek lazábban ugyan, de kapcsolódnak, vissza-visszautalnak *A tót atyafiak* és *A jó palócok* történeteire, ugyanakkor nem részei a ciklusoknak. Egy-egy későbbi elbeszélés szereplője időnként betéved abba a térbe, ahol a kötetek jól ismert figurájával találkozik. Az alábbi csak két, esetlegesen kiragadott példa a Mikszáthnál számos egyéb novellában is tapasztalható eljárás közül. A nagybátyjával Selmece utazó Marjánszky Mihály, a kovárnoki udvarház gazdája például, aki a selmeci Borcsányi Erzsikét, apja régi jó pajtásának leányát szeretné feleségül venni, hogy a hozományból megvehesse a Bogárka nevű gyönyörű birtokot, útközben a leánya lakodalmát ünneplő Kártony Jóska juhásznál találkozik először jövődöbelijével, ahol a mulató társaság lába alá éppenséggel „A híres Lapaj fújta a dudát.”²⁴⁶ Vagy Krúdy Kálmán, a ráscai erdő betyára, akinek (mellesleg) egyik szeretője a novinkai juhász felesége, Péri Judit, vásár fele útközben a még fiatal Filcsik Istvánnal találkozik.²⁴⁷

Nem Mikszáth az egyetlen, aki a két, jól ismert kötet módján hoz létre egy-egy elbeszélésciklust a 19. század végén. A mikszáthi sorozatok műfaji jellegzetességei (az elbeszéléseket összefűző cselekménysor hiánya, a vissza-visszatérő szereplők, egyáltalán a közös hely és a közös alakok),²⁴⁸ a ciklusalkotás hasonló módja más szerzők későbbi köteteiben is felismerhető. Tömörkény is próbálkozik ezzel a *Szegedi parasztok és egyéb*

²⁴¹ SZILÁGYI Zs. 1998.

²⁴² VADAI 1997.; SZEREDI 2000.

²⁴³ T. SZABÓ 2008, 66.

²⁴⁴ Uo.

²⁴⁵ Ezt is említi Mikszáth kapcsán: SZILÁGYI Zs. 2005.

²⁴⁶ MIKSZÁTH 1957, 80.

²⁴⁷ MIKSZÁTH 1959, 74–78.

²⁴⁸ SZILÁGYI Zs. 1998, 516.

urakban.²⁴⁹ Három nagyobb részre osztott könyve *Parasztok* ciklusában jól érzékelhetően érvényesülnek a novellaciklus említett műfaji jellegzetességei, annak ellenére, hogy az egység megteremtésében nincs olyan nagy szerepe a változatos, de vissza-visszatérő szereplőgárdának: Tömörkény paraszttörténeteinek főhőse Halbőr Förgeteg János, és legtöbb történet az ő alakja köré csoportosul. Gárdonyi Géza *Az én falumban*²⁵⁰ hasonló módon hoz létre egy azonos térhez tartozó, közös, vissza-visszatérő szereplőket mozgató szövegcsoporthoz.²⁵¹

A regionális történetek divatját az ehhez kapcsolódó, valószínűleg Mikszáth példáján tapasztalt siker reményében mások is kihasználják a 19. század végén.²⁵² Jakab Ödön például nem sokkal Mikszáth kötetei után, 1884-ben jelenteti meg *Székely históriák* című könyvét,²⁵³ amelyen külső jegyeiben, elsősorban a kötet cím és az elbeszélések címei révén²⁵⁴ erőteljesen érződik Mikszáth hatása. Második kötete, a *Marosszéki történetek*²⁵⁵ sem különbözik alapvetően az elsőtől. Jakab nem működteti a novellaciklus létrehozásának mikszáthi játékszabályait, csak a kötet cím révén jelzi, hogy egy bizonyos régióhoz tartozó történetekről van szó. Ugyanez történik Tóth Sándor²⁵⁶ és később Papp Dániel²⁵⁷ köteteiben is. De a regionalitáshoz kapcsolódó problematikán kívül is szokás a 19. század végén és a 20. század elején novellaciklust írni, gondolok itt Cholnoky Trivulsio-novelláira és Bródy Rembrandtjára.

Az említett kötetek közös jellemzője, hogy akár az elbeszélésciklus poétikai szabályait működtetve, akár ezeket figyelmen kívül hagyva, csupán a címmegjelölés révén kívánnak egy valamilyen közös jellemző alá besorolható szövegkorpuszt létrehozni. Petelei szóban forgó történetei részben köthetők azonos című kötetéhez, de szétszórtságuk, a publikálás különböző közegeiben visszaköszönő jellegük, s ily módon novellisztikájában való permanens jelenlétük révén feltűnően meg is haladják egyetlen kötetnek a terét.

Nyilvánvalóan, a fejezet bevezető részében, „az én utcám”-nak és „az én utcám” szereplőinek az együttes bemutatása olvasói gyűjtőmunka lehet csak, természetesen ideális

²⁴⁹ TÖMÖRKÉNY 1893.

²⁵⁰ GÁRDONYI 1898.

²⁵¹ Erre is felhívta már a figyelmet: SZILÁGYI Zs. 2005.

²⁵² Mikszáth hatására, Jakab Ödön köteteinek „etnografikus jellegére” már Szana Tamás felhívta a figyelmet: SZANA 1885.

²⁵³ JAKAB 1884.

²⁵⁴ Mikszáth: *Bede Anna tartozása, Tímár Zsófi özvegyisége, Szűcs Pali szerencséje* – Jakab: *A Keszeg Imre pásztorsága, A beteg asszony útja*; Mikszáth: *Hova lett Gál Magda?* – Jakab: *Mit csinált örömeiben Darkó Dénes?, Hová lett a Gál Sándor kenyeré?, Hogy került kapu a Szabó Lőrincz kertjére?*

²⁵⁵ JAKAB 1886.

²⁵⁶ TÓTH 1883.

²⁵⁷ PAPP 1899.

esetben, amennyiben egy feltételezett szerző egyazon narrátorral azonos történeteit olvasom össze. Ez az olvasat bizonyára különbözik a ténylegestől. A publikálás különböző szegmenseiben szétszórt történetekből azonban összeállítható egy olyan virtuális tér, amely az évek során, helyszínei és szereplői révén állandósul az életművön belül: ide a narrátor is folyton vissza-visszatér, és köteteinek, illetve akár különálló elbeszéléseinek olvasóját is folyton vissza-visszaküldi.

Ennek a virtuális térnek a szereplői az egyes szám első személyű narrátorral együtt közösséget alkotnak, és mint minden közösségnek, ennek is megvannak a maga jellegzetes, a különböző történetekben visszaköszönő figurái. Mind közül talán a legtöbbször emlegetett Pataki, a mindentudó, „mindenütt kurkászó” „gazember csizmadia”, „iparos polgár.” „Az én utcám”-hoz tartozó említett történetekben az ő alakja tűnik fel a legtöbbször tudálékoskodó kommentárjaival (*Patakiék és a néni, Klára az anya, Kati, Két gyermekről, Mayer, a zsidó suszter, Az óra, Az én utcámból, A Soros Béni története*). Aztán ott van a bivalykereskedő rác (*A rác Boglánról*), akinek háza viszonyítási pontként szerepel különböző más történetekben (*Az én szomszédom, Kati, Két gyermekről*), és ebbe a házba költözik be Boglán halála után a nyugalmazott számtanácsos, gimnáziumi tanár Kökösy Gergely (*Az én utcámból*). Őt próbálja „kivájni a bajából” Vad András, az utca mészárosa (*Az én utcámból*) köszönetképpen, hogy annak idején, amikor a kisleány halála miatt kesergő feleségét elkergette hazulról, segített neki kibékülni az asszonnyal (*Két gyermekről*). A Márton bácsi és Czicza néni alakja is nem egy történetből köszön vissza (*Rossz vásár, A nagyapó*). S ehhez a közösséghez kötődik Klasszi, a foltozó szabó is (*Klasszi*), hiszen a narrátor Urr Jóskával való éjszakai találkozása során (*Az én szomszédom*) arra emlékezik, hogy a szomszédja által dalolt dalt ő valamikor a sánta, lutribolond szabótól hallotta. (Ugyanezt a dalt dalolja Mátyás is a *Mátyás, a szabó* című novellában.)

Az egyes szám első személyű birtokos személyjeles szerkezet arról tanúskodik, hogy a közösség történeteinek elbeszélője, maga a narrátor is tagja a közösségnek, nem kívülállóként, hanem a történetek közvetlen megfigyelőjeként, tanújaként, megélőjeként vesz részt az eseményekben. Ennek a virtuális térnek a létrehozása egyik korai, érdekes módon *Az én utcám* című kötetbe fel nem vett szövegben éppenséggel egy közösségi megegyezésre való hivatkozás alapján történik: a közösség tagjai maguk is, hovatartozásuk és az idegenektől, az ide nem tartozóktól való elhatárolódásuk jeléül, ekként emlegetik azt a teret, ahol életük eseményei zajlanak:

Látod: itt ebben az utczában a kicsi házakban, mind csak fazekas lakott.
Emberemlékezet óta nem juthatott más szerzet telekhez.
Apától a fiú örökölte a száraztó polczokat, az égető kemenczét, a szükös hajlékot, meg
a mi benne volt – s nem eresztettek idegent maguk közé.
Ugy is hívták, hogy: »a mi utcánk.«²⁵⁸

Arról, hogy mi történik ebben az utcában azokon az egyedi eseteken kívül, amelyek a történetekben elmesélődnek, több szövegből is képet kaphatunk: ilyenként pedig az utca eseményei egy nagyobb közösség, a kisváros történései közé illeszkednek. Olyan világ ez, ahol csend van, és nyugodalmas örömök, ahol porzik az utca a szekerek után, ahol gyerekek futkosnak, sikoltoznak, és port fújnak egymás hátára, ahol néha gitárkíséret mellett dudorásznak, ahol öreg asszonyok sugdolóznak, mesét mondanak, ahol az utcalakók megbeszélik a napi munka terheit, a holnap szükségleteit, a múlt idők jóságát és a jelen silányságát, és ahol a gyerekek cicét futnak²⁵⁹ és a „farkas és a bárányt” játsszák.²⁶⁰ Olyan világ ez, ahol „elegyedni” és pletykálni szeretnek az emberek, ahol közönséges vigalmakon vesznek részt,²⁶¹ ahol nem sietős a dolga senkinek, ahol együgyű vágyak és elégedettség uralkodik a szívekben.²⁶² Valójában egy kisvilág, egy olyan mikrotér, ahol mindenki tud mindenkiről és mindenről mindent. (Nem véletlen, hogy ennek a világnak Pataki, a tudálékos csizmadia az emblematisz figurája). Erre a mindentudó kisközösségre utalhat az is, hogy *Az én szomszédom* első változatában a narrátor előtt megszegyenült szomszéd a megszegyenülést követő napon még csak az utcából költözik ki, a történet második, és a kötetben is szereplő változatában viszont az utcából s a városból is. És végül, mint minden közösség, egy alapvető közösségi törvénynek megfelelően működik „az én utcám” világa is: aki valamilyen körülmény folytán a közösség történéseinek nem szándékos részesévé válik, viszont szándékosan kivonja magát az itt történő eseményekből, azt a közösség tagjai megbélyegzik. Így jár Kökösy Gergely is, az utcába költözött gimnáziumi növénytan professzor:

A mit kissé feltudtunk neki, az volt, hogy nem elegyedett az utca mulatságaiba. Este, mikor nálunk mindenki kiült nyári időben a kapu elé: egy kicsit gitározni, énekelgetni, pletykálgatni, ő elvonult tőlünk, – mintha kicsinyelt volna minket, – még ha hívtuk volna is.²⁶³

²⁵⁸ PETELEI István, *A »mi utcánk« betege*, Pesti Napló 1881, 32. évf., 54. sz. (reg.) (febr. 24.), 1.

²⁵⁹ Cice: fogócskaféle gyermekjáték.

²⁶⁰ PETELEI István, *Klasszi* = PETELEI 1882, 102.

²⁶¹ PETELEI 1886b, 53.

²⁶² Uő, *Menekvés* = PETELEI 1897, 41.

²⁶³ PETELEI István, *Az én utcámból*, Pesti Napló 1904, 55. évf., 52. sz. (reg.) (febr. 21.), 1.

3.2. Ciklusok lapokban és kötetekben

3.2.1. A *Hozzá* ciklus az *Élet és Irodalomban*

Az alábbiakban az elbeszélésciklust olyan önálló elbeszélések halmazának tekintem, amelyet az olvasó valamilyen tartalmi szempontból összetartozónak tekint, és amely azonos szerző adott mediális környezetben paratextuális jelekkel is megkülönböztetett szövegeit tartalmazza.

„Az én utcám” történetek ciklussá alakítása először Petelei azonos című kötetében valósul meg. Az *én utcám* kötet *Szomszédaim* ciklusát alkotó szövegek közül azonban három ezt megelőzően is ciklust alkotott egy, Korbuly József²⁶⁴ által szerkesztett kolozsvári lapban. Ezek a *Klára az anya* (*Mit tett Klára* címmel), *A rácz Boglárnól* és a *Kati*, ez utóbbi *Egy homályos történet* címmel. A lapbeli ciklus címe: *Hozzá*. A három novellát azonban Korbuly lapjában egy bevezető, az elmesélt történetek keretét megteremtő szöveg előzi meg a ciklust jelölő címmel. Ez a „*Hozzá*” I.²⁶⁵ A történet egy szerelmi eredetmítoszt mesél el. A mítosz szerint a mennyek országában ülő, angyali cselédekkel körülvett Úrnak Gábor arkangyal ebéd után egy kosár nagyhéjú mogyorót hoz. Az Úr szétpattintja a mogyoróhéjakat, Gábor angyal lesepri az égből őket, a gólyák pedig széthordják. A héjak egy részéből fiú születik, a másiktól leány, egyik héj pedig folyamatosan keresi a másikat, a társát. A történet narrátora is a saját fél mogyoróhéját keresi annak tudatában, hogy az még idegen az ő saját világában, az ő utcájában. A történeteket azért kezdi el mesélni, hogy ezt a világot otthonossá tegye a kívülálló idegen számára. A bevezető rész befejezése természetesen érthető egy, az olvasóval kötött „szerelmi mogyoróhéj paktumként” is, hiszen ennek értelmében az olvasó otthonossá válhat az elmesélt történetek környezetében, és így író és olvasó kölcsönösen egymásra találhat.

A lapbeli ciklust formailag a mindenik szövegnél feltüntetett ciklusjelölő cím (*Hozzá*), az egyes szövegek sorszámozása és a címzett mindig közvetlen megszólítása (*Édes!*), tehát a mindhárom esetben azonos célközönség tartja össze. Tematikailag a szövegek illeszkednek a kerettörténetben elmeséltekhez, közvetlenül vagy közvetetten kapcsolódnak a szerelmi tematikához: Klára gyermekei boldogsága érdekében lép fel a

²⁶⁴ Korbuly József (1860–?) hírlapíró, szerkesztő, Petelei feleségének öccse. 1884–1885 között Kolozsváron szerkesztette az *Élet és Irodalom* című szépirodalmi hetilapot, 1888–1896 között pedig az *Erdélyi Híradó* című politikai napilapot. 1895-től a budapesti *Nemzeti Ujság* szerkesztője, 1897 februárjától pedig a *Hazánk* felelős szerkesztője és tulajdonosa. (Vö. GUDENUS 2000, 224–241., különösen 230., illetve SZINNYEI 1899, 996–997.)

²⁶⁵ SZUNYOG [PETELEI István], *Hozzá I.*, *Élet és Irodalom*, 1884, 1. évf., 29. sz. (júl. 13.), 252–253.

házasságát fenyegető veszéllyel szemben,²⁶⁶ Boglán, a bivalykereskedő rác azért marad öreg napjaira egyedül, mert leánya megszökik egy komédiással,²⁶⁷ és Kati egy szerelmi csalódás okozta bosszúnak él.²⁶⁸ A történetek azonban inkább a keresés motívumát mintsem a megfelelő fél mogyoróhéj megtalálásának valóságát igazolják.

Az olvasó közvetlen, bizalmas, ugyanakkor kedveskedő megszólítása bizonyossá teszi, hogy a célzott olvasóközönség, a szövegek közvetlen címzettjei kizárólag női olvasók. A szövegek értelmezése így feltételezhetően a nőiséggel kapcsolatos 19. század végi problematikához is köthető. A novellák ilyen értelemben vett kontextuális értelmezése teljes mértékben illeszkedik a szövegeket közlő lap profiljához.

Az *Élet és Irodalom Olvasóinkhoz* című programnyilatkozatában ugyanis Korbuly József, a lap főszerkesztője és Hegedüs István, a lap fõmunkatársa egyértelműen leszögezte, hogy szépirodalmi és társadalmi lapot indítanak, a napi politika teljes kizárásával. Hogy mi is értendő szépirodalmi és társadalmi összekapcsolásán, arra Hegedüs lapindító cikke világított rá. Megfogalmazásában az irodalom elsődleges célja és feladata, hogy tükörként „az életet élettéljes igazsággal”²⁶⁹ mutassa, vagyis hogy az eszmék, elméletek „tiszta régiója” helyett gyakorlatias kapcsolata legyen a mindennapi élettel:

...manapság az élet óriás fejlődésének hű tükörévé válni: irodalmi feladat.

Nem eszmék, nem elméletek tiszta, szent régiója csupán egy társadalmi közlõny világa.

Az eszmék gyakorlati hatása és az eszmék eszményi tisztasága közti ellentét élesen, szembeszökő módon jelentkezik. Egy oly közlõnynek, mely az eszményt kultiválja, az ellentét kibékítésére kell munkálkodnia.

[...] Az életnek irányeszmét adni, az irodalmat a „szürke elmélet” ködburkolatából megmenteni és az életre való igazságok napfényére vezetni, az életnek erkölcsi nemességét, benső, örökbecsű tartalmát emelni; az irodalomnak életre ható gyakorlati erejét belterjesebbé tenni: megszűnt-e mindennek szüksége? Korántsem, sőt fokozottabb mérvben állt elő.²⁷⁰

A lap első évfolyamában a különböző társadalmi problémákat tárgyaló cikkek a magyar nép erkölcsével, a kolozsvári társadalommal, a nemzeti élettel és nemzeti irodalommal, az 1884-es írói jogi törvény kapcsán az írók jogával, a vidéki nyilvános előadásokkal, Rudolf trónörökös irodalmi vállalkozásával, a társadalmi osztályokkal, a

²⁶⁶ SZUNYOG [PETELEI István], *Hozzá II. Mit tett Klára*, *Élet és Irodalom*, 1884, 1. évf., 30. sz. (júl. 20.), 261–262.

²⁶⁷ SZUNYOG [PETELEI István], *Hozzá III. A rác Boglánról*, *Élet és Irodalom*, 1884, 1. évf., 31. sz. (júl. 27.), 268–269.

²⁶⁸ SZUNYOG [PETELEI István], *Hozzá IV., Egy homályos történet*, *Élet és Irodalom*, 1884, 1. évf., 32. sz. (aug. 3.), 276–278.

²⁶⁹ HEGEDÜS 1883, 1. sz. (dec. 24.), 1.

²⁷⁰ HEGEDÜS 1883, 2. sz. (jan. 6.), 13.

kolozsvári színház jövőjével, a kor árnyképének nevezett materializmussal, a nemzeti neveléssel, a nőkérdéssel és az erdélyi részek magyar irodalmával foglalkoztak többek között.

Sándor József nőkérdéssel foglalkozó értekezése²⁷¹ épp közvetlenül Petelei ciklusát megelőzően, a lap 28., július 6-i számában kezdődött, majd folytatódott a Petelei első két szövegével azonos lapszámban. Az írás elsősorban változó szerelemfogalmak hatására és következményeire hívta fel a figyelmet. A romantikus szerelmet ugyanis, mondja Sándor József, a realista váltotta fel a 19. században. Irodalmi példákkal élve: a nőiség jelképe már nem Shakespeare Júliája, hanem Zola Nanája volt. A szerelem érzéki vonatkozásainak felértékelődése mellett azonban súlyosabb konfúziót a nők társadalmi helyzetének változásával kapcsolatos kérdések okoztak, elsősorban a női emancipáció, illetve a nőiség lényegéről való korábbi (a családban betöltött szerepével kapcsolatos) elképzelések elbizonytalanodása és ezek konkrét hatása a mindennapi életben.

Petelei ciklusa az *Élet és Irodalom* célkitűzésének és Sándor József cikkének kontextusában a nőkérdés konkrét, 19. század végi szociális problematikája felől teszi olvashatóvá a szövegeket. A történetek sorrendben egyre hangsúlyosabban bontják le a nő szerepével kapcsolatos, Sándor József cikkében is említett polgári elképzeléseket, miközben alternatív szereplehetőségeket is felvillantanak.

A *Mit tett Klára* főszereplője, az engedelmes, hallgató és alázatos Klára a családi béke fenntartásáért vállalja a megalázkodást az utcába „viseltes úri köntösbe” visszatérő gyönyörű, de a családot veszélyeztető Bagi Ráki előtt. A novella címe is jelzi tettének fontosságát; gyermekeiért kéri Rákít, hogy távozzon környezetükből. Így, míg neki említett kvalitásai miatt sikerül megmaradnia feleség és anya szerepében, Rákít épp hírhedt szépsége akadályozza a hasonló szereplehetőség betöltésében, és tereli ellenkező irányba.

Magda, a bivalykereskedő rác Boglán unokája számára azért válik megvalósíthatatlanná a polgári-kispolgári nőszerep hagyományos megvalósítása, mert a kiskereskedők közösségében a „komédiázásnak” nincs társadalmi presztízse. Ő pedig egy komédiást szeret, és emiatt deviáns megoldásra kényszerül: megszökik vele, idős nagyapja pedig hiába várja vissza. A közösség tagjai eltitkolják előtte, hogy unokája időközben meghalt.

Az *Egy homályos történet* főszereplője, a lompos, viseltes Kati furcsa, külön jelenséggé válva költözik be váratlanul a narrátor utcájába. Magányosan él egyetlen céljának:

²⁷¹ SÁNDOR 1884.

hogy bosszút álljon egykori, szintén szegény polgári származású szeretőjén, aki egy elszegényedett, de báró családból származó nőért hagyta őt ott. Terve sikerül: a bárónő épp az ő házában csalja meg férjét, és a jelenetnek a férj, a hajdani szerető is szemtanúja lesz. Kati számára tehát a társadalmi hovatartozás és az ebből adódó magánéleti kudarchoz kapcsolódó érzékeny, rögeszmés reakció miatt lehetetlen a fent említett szerep betöltése. Legalábbis a történetmondás idején.

A *Hozzá* ciklus kerettörténete és az egyes szövegek viszonyából ítélve tehát, az *Élet és Irodalom* tágabb kontextusát is figyelembe véve, a novellák célzott olvasóközönsége vélhetően nem feltétlenül ironikus, de finom, áttételes javaslatot kap a romantikus szerelem- és társkeresés (irodalmi) ábrázolásában való józan kételkedésre, de legalább a befogadásban érvényesítendő távolságtartó magatartásra. Petelei *Hozzá* ciklusa a bevezető szövegben elmeséltek lehetőségeit problematizálja, és ezek ideális megvalósulásával szemben aktuális, életközeli, problematikus bonyodalmait villantja fel a témára érzékeny női olvasóközönség előtt.

3.2.2. A Szomszédaim ciklus Az én utcámban és Az én utcám ciklus a Jetti című kötetben

Petelei második kötetének paratextuális jelekkel is elkülönített *Szomszédaim* ciklusát hét novella alkotja. Ezek sorrendje: *Patakiék és a néni*, *A rácz Bogláráról*, *Klára az anya*, *Sugár, a buba*, *A porkorum inspektor*, *Kati*, *Két gyermekről*. Az *Élet és Irodalomban* olvasható *Hozzá* ciklus két darabjának megváltoztatta a címét, és a II. és III. sorrendjét felcserélte.

A cím megváltoztatása és a ciklus kibővítése a hangsúly áthelyezéséről tanúskodhat az *Élet és Irodalomban* olvasottakhoz képest. A novellák címettje ugyanaz az olvasói réteg; a ciklus mindegyik darabjánál megmarad a kedveskedő, bizalmas megszólítás, ugyanakkor tetten érhető a korábbiakhoz képest egy erőteljes térformálási szándék. A *Hozzá* ciklus első, a szerelmi eredetmítoszt elmesélő darabja funkcióját veszíti, különálló darabként már nem is kap helyet a sorozatban, hanem a kötet *Máli* című novellájának egyik párbeszédébe épül be.

A *Patakiék és a néni* ciklusnyitó pozíciója több szempontból is jelentőséggel bírhat: megjelöli a léptéket, amellyel „az én utcám” és a „világ” viszonya mérhető („Az én városom a világhoz mérve csak egy csepp.”), elhelyezi ebben a környezetben a narrátort („Benne legkisebb az én utcám s az utcában az én fészke.”), és bemutatja ennek a

környezetnek, mondhatni, legjellegzetesebb, több történetben is felbukkanó figuráját, Patakit.

A *Szomszédaim* ciklus általános fiktív kerete „az én utcám”. Ehhez talán *A porkorum inspektor* története kapcsolódik lazábban. A ciklus koherenciáját nemcsak az egyes történetekben ismétlődő általános térbeli keret erősíti, hanem az is, hogy az egyes történetek konkrét helyszínei a *Hozzá* ciklusban korábban nem hangsúlyozott viszonyban vannak egymással, vagyis megrajzolható az utca fiktív térképe. Talán nem véletlen, hogy a narrátor épp a mindentudó, jól informált Pataki csizmadiával szemben lakik. Ebben a fiktív térben nagyjából azonos társadalmi hovatartozású szereplők között, az egymás életébe való belelátás, belebeszélés, beszélgetés, szomszédolás, pletykálás, gitározás, éneklés és mesemondás révén születik meg egy jól érzékelhető társadalmi, és a kötetben mediális összetartozás.

Tematikailag a történetek részben megmaradnak a korábbi problematikánál, részben viszont a ciklus kiegészül más hangsúlyú történetekkel. A *Patakiék és a néniben* például a férjét az 1848-as szabadságharcban elvesztett és a veje, Pataki által csak megtűrt öregasszony tragédiája olvasható. A *Sugár, a buba* a közvetlenül előtte olvasható szöveg egyfajta utótörténete, amely a törvénytelenül született gyermek társadalmi helyzetének kérdését és lélektani, morális vetületeit feszegeti áttételes módon. A *Két gyermekről* cikluszáró szöveg pedig egy családi tragédia (gyermek halála) átvészelésének módozatait taglalja.

A *Szomszédaim* ciklusban elbeszélt történetekben mindvégig megmarad az egyes szám első személyű elbeszélésmód és a feltételezett, egyes szám második vagy harmadik személyű fiktív olvasó közvetlen megszólítása.

A *Jetti* című kötet *Az »én utcám«-ból* című ciklusa a kötet második felében olvasható. A ciklust öt novella előzi meg, ezeket semmilyen paratextuális jelzés nem köti össze. A ciklusban a közvetlen megszólítás elmarad, a szövegek célzott olvasóközönsége a korábbiakhoz képest tágul. Az *»én utcám«-ból* négy novellát tartalmaz. Ezek sorrendje a következő: *Bimbó fakadás*, *Az öreg legény*, *Mátyás, a szabó* és *A fehér galamb*. A ciklus fiktív térbeli háttere továbbra is „az én utcám”, viszont elmaradnak a ciklus koherenciáját erősítő korábbi eljárások: elsősorban az utca terének fiktív továbbalakítása, a helyszínek és a szereplők viszonyának kifejtése. A *Jetti* kötet ciklusa lényegében a kötet többi szövegeitől paratextuális jelekkel elkülönített, de egymással nem szoros kapcsolatban álló szövegek együttese.

Tematikailag a szövegek részben kapcsolódnak a korábbi szerelmi témához, ezúttal pozitív végkifejletű történetekkel (*Bimbó fakadás*, *A fehér galamb*), részben pedig más hangsúlyú novellákkal egészül ki a ciklus. Az *öreg legény* a *Klassziban* is fejtegetett lutrizás társadalmi problémáit és az egyéni életre való hatásait tematizálja, míg a *Mátyás, a szabó* lényegében a narrátor és a kísértetiesen Klasszira emlékeztető Mátyás barátságának történetét meséli el.

3.2.3. A Petelei-novellák szereplőinek társadalmi összetétele

3.2.3.1. Kispolgárok

A 19. és 20. századi elbeszélésciklusokra egyaránt vonatkozó műfajpoétikai következtetések²⁷² a ciklusok regényszerűségére és a regényként való olvasás lehetőségeire mutatnak rá, arra is figyelmeztetve ugyanakkor, hogy az elbeszélésciklus nem azonos az összetett regénnyel.²⁷³ A kérdésfelvetés mellett érdekes lehet a ciklusok korabeli funkciójára, céljára és olvashatóságának korabeli körülményeire is rákérdezni, legalábbis itt konkrétan Petelei esetében.

Ha igaznak tekintem azt a kijelentést, hogy nem múlik a véletlenül, hogy a társadalom egyes rétegeiben milyen és miképpen elmondott történetek számítnak érvényesnek, értékesnek és hatásosnak egy adott pillanatban,²⁷⁴ és hogy ez az íróság társadalmi reprezentációjával is összefüggésben lehet, akkor az elbeszélésciklusok 19. század végi jelentkezésének, funkciójának, olvashatóságának kérdésére is ebből az irányból kaphatok választ.

Az irodalmi mű kontextusfüggőségének hangsúlyozása nemcsak az utóbbi évtizedek bizonyos irodalomelméleti vagy irodalomtörténeti iskoláinak a felfedezése. Az irodalmi mű és a társadalmi kontextus összefüggéseinek hangsúlyozása nem ritka jelenség a 19. században sem. Az *Élet és Irodalom* programja mellett korabeli, Peteleihez kapcsolódó elgondolásokra hivatkozom még.

Zilahi Béla, a *Kolozsvári Közlöny* belső munkatársa 1885 karácsonya körül, valószínűleg, a lap segédszerkesztőjének, Peteleinek a felkérésére fejtette ki irodalommal kapcsolatos nézeteit egy épp aktuális vitatéma kapcsán. Arról, a korban közkeletű

²⁷² VADAI 1997, SZILÁGYI Zs. 1998, SZEREDI 2000, HAJDU 2003.

²⁷³ BEZECKY 2003.

²⁷⁴ Uo., 188.

problémáról volt ugyanis szó, hogy az irodalom eltért a nemzeti iránytól, idegen eszmények szolgálatába szegődött, utilitáris szempontokat vett figyelembe, frivollá, szegényessé és tartalmatlanná vált. A vádak mögött rejlő előfeltevések legnagyobb tévedése azonban Zilahi szerint az volt, hogy az irodalmat valami olyasminek tekintették, aminek semmi köze sincs az élethez. Márpedig az irodalom és a kor szoros kapcsolatban állnak egymással: az író szándék nélkül is azt írja, ami korát leginkább érdekli:

Az irodalom, becse akármilyen is, többé kevésbé azon a csapáson jár, a melyen az őt környező társadalom; többé kevésbé hű tükre a kornak és embereknek. Így aztán nehéz dolog utat szabni, mert az író első sorban mégis csak azért ír, hogy olvassák, s arról ír, a mit kortársai legörömetesebb olvasnak.²⁷⁵

Az irodalomban és a művészetekben is érzékelhető a divat jelensége, „A »haza« szent nevének emlegetése [pedig] manap divatját múltá dolog”²⁷⁶ – írja 1879 decemberében Petelei Jakab Ödönnek. Erre hívja fel a figyelmet Zilahi Béla is, hangsúlyozva: az irodalmi divat korfüggő társadalmi jelenség, a modern civilizáció elemei egyre inkább jelentkeznek a magyar társadalomban, sem az élet, sem pedig az emberek nem tárházai az eleven múltnak többé.

Megszűnt tehát következképpen, szükségből az a kézzel fogható nemzeti irány, mely kizárólag a múlt tradícióiból táplálkozott, mely a hazát zengte unos-untalan.

Nem az írók felelnek azért, hogy ez a nemzeti irány talajt veszített, hogy »kaczagányos Árpád«-ot többé nem olvassuk örömet vaskos eposzokban, hanem a kor, mi mindnyájan, a minket környező viszonyok egytől-egyig.²⁷⁷

Tulajdonképpen ugyanerről beszélt Petelei is Gyarmathy Zsigáné egyik könyvéről írt recenziójában, amikor azt állította, hogy az elbeszélés írásának művészete az élet eszményítése, ennek forrása pedig az író (is) körülvevő világ, az élő emberek, nem ezek másolata, hanem a műben a valószínűség körülményeinek a megteremtése. A gondolatmenet értelmében viszont az sem a véletlenül múlik, hogy adott korban, a társadalmiság adott feltételei között mi számíthatott adott irodalmi műben a valószínűség kritériumának.

A világban létező kisváros, a kisvárosban létező utca lakói kevés kivétellel egyszerű, sem történelmi múlttal, sem pedig különösebb értelmiségi habitussal rendelkező szereplők: többségükben kisiparosok, kiskereskedők és elvált hivatalnokok vagy értelmiségiek. Urr

²⁷⁵ ZILAHY 1885.

²⁷⁶ Petelei István – Jakab Ödönnek, Marosvásárhely, 1879. 31/12. = PETELEI 1980, 68.

²⁷⁷ ZILAHY 1885.

Jóska volt törvénytörő hivatalnok, Pataki csizmadia, a rác Boglár bivalykereskedő, Klára férje és apja fazekasmester, Bagi Samu szintén csizmadia, Vad András mészáros, Pánczél Józsi szűcs, Mayer suszter, Demmel csendőrből lett boltos, Kökösy Gergely gimnáziumi növénytan professzor. A szegényebb rétegből kiemelkedő jobb módú polgárok: Márton bácsiék és az árendások.

Az utcán túl, tágabb kontextusban, a kisváros többi lakójának társadalmi összetétele is hasonló: Árva Lotti főköntöcsináló (*Árva Lotti*), Klasszi foltozó szabó (*Klasszi*), Aba Ágnes varróleány (*Szeret*), A fülemile Ferencz Ferencze pékmester, Pünkösti boltáros (*Az öreg legény*), Perlhut (*A csomók*) és a könnyörülő asszony (*A könnyörülő asszony*) szintén boltos, Novák, a Nagy Lidi ura hivatalnok (*A Nagy Lidi ura*), a Kaland főhősnőjének férje cukrász, a kis Gáspárovics néne szintén boltos (*A kis Gáspárovics*), Justin nagynénje, Annamária néni „valami csekély tőkével” spekulál (*Jer édes, a karomba...*).

Az egyéni és családi életpályák alakulása ebben a környezetben, vagy legalábbis az elbeszélte történetekben nem túlságosan reménykeltő. Gyakorlatilag semmi „rendkívüli” nem történik velük, csak maximum az, ami egy átlagos emberi életben: szerelem, házasság, csalódás, csalás, remények, kiábrándulások és végül természetes vagy erőszakos halál.

3.2.3.2. Nemeseik²⁷⁸

Petelei *Jetti* című kötetét azokból a novelláiból állította össze, amelyek korábban saját lapjában, a *Kolozsvárban* jelentek meg.²⁷⁹ A kötet megjelenése előtt négy évvel, 1889-ben azonban a *Vasárnapi Ujságban* is közölt egy sorozatot, amely részben szintén a *Kolozsvárban* megjelent szövegeket tartalmazta. Ez az *Alkonyati képek* ciklus, megjelenési sorrendjükben a következő szövegekkel: *A vén nemes*, *Búcsu*, *A Csulakok* és *A nagyasszony*. A *Búcsut* és *A nagyasszonyt* a *Kolozsvárból* vette át, a korábban szintén ott megjelenő *A vén nemesnek* a címét tartotta csak meg, de teljesen új szöveget közölt, és *A Csulakokat* pedig szinte azonos időpontban közölte a *Vasárnapi Ujság* (1889. május 5-én és 12-én) és a *Kolozsvár* (május 25-én). A kötetben az *Alkonyati képek* eredeti ciklus paratextuális jeleit eltüntette, illetve más szövegekből egy másik ciklust (*Az „én utcám”-ból*) alakított ki.

²⁷⁸ A magyar nemesség egységes társadalmi tömbként látásának kérdésességéről: KÓSA 2001. Az erdélyi udvarházak nemesei esetében bizonyára a középnemesi rétegre gondolhatunk. A dzsentrikérdés irodalmi jelenlétéről és a megközelítés kritikai jellegének árnyalásáról, újragondolásáról: TARJÁNYI [é. n.]

²⁷⁹ Vö. *Jegyzetek* = PETELEI 2007, 612–615.

A *Vasárnapi Ujságban* olvasható sorozat szövegeinek mindegyike a pusztuló udvarházak tematikájához köthető. A cikluscím „alkonyati” jelzőjének ehhez van tehát köze. Ófalusi Kardos Dániel, *A vén nemes* központi szereplője már évtizedek óta járja a vidéket egyik rokontól a másikig. Nem dolgozik, csak látogat, úgymond ebből él. A *Búcsu* udvarházának hajdani „úrfija” az elbeszélés jelenében apja jobbágya fiának a tisztartója, Drág úrnak ugyanis „furfanggal, sok törődéssel, nélkülözéssel” sikerült kivenni a „régí nagyságos gazdát” a kastélyból. A *Csulakok* egymással rivalizáló szomszéd nemesei számára pedig már csak az egyéni sérelmek életben tartása nyújtja a túlélés illúzióját, de nem többet.²⁸⁰ A nagyasszonynak is azzal kell szembesülnie, hogy tehetetlen és teljes mértékben hasznavehetetlen, anyámasszony katonája fia polgári származású leányt, a tanító leányát kívánja feleségül venni (*A nagyasszony*).

A kötetben az *Alkonyati képek* három darabja (*A nagyasszony*, *A vén nemes*, *Búcsu*) mellé felvett *Jetti* és az *Alkonyat* tematikailag illeszkedik a *Vasárnapi Ujságban* megjelent sorozathoz. Bizonyára ennek tulajdonítható, hogy a *Jetti* korabeli recenziói közül egyesek a könyv témájaként „az árvulásnak indult magyar nemesség” problematikáját emelték ki,²⁸¹ illetve Gyulai Pál *Egy erdélyi udvarház utolsó gazdája* című kisregényével hozták összefüggésbe a kötetet.²⁸² Erdélyi Pál ugyanakkor *Az én utcám* ciklusra is felhívta a figyelmet, amelyet Petelei korábbi kötetének folytatásaként és kiegészítéseként értelmezett.²⁸³

Petelei egyetlen más kötetében sincs jelen olyan hangsúllyal a nemes tematika, mint a *Jetti*ben.²⁸⁴ Érdekes, hogy a kötetszerkezetben mégsem a *Vasárnapi Ujságban* olvasható ciklus a mérvadó: a kötet kilenc szövege közül az első öt ebbe a problémakörbe illeszkedik, az utolsó négy viszont az „utca történetek” sorába. Az *Alkonyati képek* cikluscím elhagyása és a kötetcímnek választott *Jetti* mintha hangsúlyeltolódást jelentene a *Vasárnapi Ujságban* olvasottakhoz viszonyítva. Vagy legalábbis elgondolkodtató, hogy mi közös lehet a nemes tematika és az utca kispolgárainak történeteit tartalmazó ciklus között egy kötetben.

²⁸⁰ A novella részletes elemzését lásd a dolgozat következő fejezetében.

²⁸¹ ERDÉLYI 1893, 2618.

²⁸² TAR 1893, 333.

²⁸³ ERDÉLYI 1893, 2619.

²⁸⁴ A nemes tematika Petelei novellisztikájában való jelenlétéhez és kontextusához lásd a dolgozat 5.3.1.4. fejezetét!

A tárgyalt ciklusok táblázatos összesítése ²⁸⁵			
Kötetcím	A kötet tartalma	A kötetben szereplő szövegek ciklusba szerveződése lapokban	
Az én utczám (1886)	Őszi napsugár Szeret <i>Szomszédaim</i> <i>I. Patakiék és a néni</i> <i>II A rácz Boglánról</i> <i>III. Klára az anya</i> <i>IV. Sugár, a buba</i> <i>V. A porkorum inspektor</i> <i>VI. Kati</i> <i>VII. Két gyermekről</i> A kapu be van zárva Máli Rossz vásár	A <i>Hozzá</i> ciklus az <i>Élet és Irodalomban</i>	<i>„Hozzá” I.</i> <i>„Hozzá” II. Mit tett Klára</i> <i>„Hozzá” III. A rácz Boglánról</i> <i>„Hozzá” IV. Egy homályos történet</i>
Jetti (1893)	Jetti A nagyasszony Alkonyat A vén nemes Búcsu Az „ <i>én utczám</i> ”-ból <i>I. Bimbó fakadás</i> <i>II. Az öreg legény</i> <i>III. Mátyás, a szabó</i> <i>IV. A fehér galamb</i>	Az <i>Alkonyati képek</i> ciklus a <i>Vasárnapi Ujságban</i>	<i>A vén nemes Búcsu</i> <i>A Csulakok</i> <i>A nagyasszony</i>

3.2.4. Térformálás, történetmondás, cikluspoétika

Csernátóni Gyula azért nem szereti Petelei írásait, meséli Jakab Ödön Peteleinek írt egyik levelében, mert egyrészt azok Bret Harte-ra emlékeztetik, másrészt mivel Petelei túlságosan részletez. Jakab Ödön, Petelei védelmében a következő magyarázatot adta a jelenségre:

Részletesen bizonyítottam, hogy az nem részletezés, mely untat, hanem az életnek valódi elétűntetése, mely szebb minden csillogó felületességnél, s mely egyformán érdekelhet minden nemzetbeli olvasót, mivel nem nemzeti érthetetlen típusokat, hanem az örök emberit rajzolja, általános emberi örömeket és fájdalmakat.²⁸⁶

²⁸⁵ A dolgozatban említett novellaciklusokat a táblázatos összesítésben kurziváltam.

²⁸⁶ Jakab Ödön – Petelei Istvánnak, Sajó–Udv., 1880. aug. 9. = PETELEI 1980, 79.

Amikor Petelei István első ízben létrehozza a *Szomszédaim* ciklust *Az én utczám* című kötetben, a ciklushoz tartozó szövegeket nemcsak paratextuális jelekkel, hanem prózapoétikai eljárásokkal is szorosabban köti össze. Létrehozza „az én utczám” fiktív terét, amelyben az egyes szövegek, és a szövegeken belüli szereplők és terek egymáshoz való viszonyuk révén kapcsolódnak szorosabban össze. A *Jettiben* ciklus szintjén is fenntartja ezt a fiktív teret, visszatér rá, bővíti, kiegészíti új történetekkel, viszont a cikluson belül a szövegek egymás közötti kapcsolatát fellazítja azáltal, hogy már nem alkalmazza a *Szomszédaim* ciklusban használt prózapoétikai eljárásokat. Így *Az „én utczám”-ból* ciklus szövegei valójában már csak paratextuális jelek révén kapcsolódnak egymáshoz, ugyanakkor *Az én utczám* című kötet ismeretében egy már létező ciklushoz, fiktív térhez is. A szövegek egymás közötti kapcsolatának fellazítása és a kispolgári és nemes tematika egy kötettérbe helyezése ugyanakkor jelezheti, hogy a szövegek hangsúlya változott a korábbi, *Az én utczám* című kötethez képest. Vagy legalábbis feltételezhető a kispolgárok és nemesek történeteinek közös pontja.

Ez a közös pont a Jakab Ödön által is emlegetett életszerűség, világszerűség. Azaz, nem a világ nagy eseményeiről, de nem is a nemzeti lét jellegzetesen nemzeti problémáiról van itt szó, hanem az egyéni lét társadalmi és nemzeti hovatartozástól független, általános problémáiról, az erre általánosan jellemző életérzésekről: örömről, boldogságról, fájdalomról, gondokról, egyszerűen magáról az életről.²⁸⁷ Ebben közös a kispolgárok és a nemesek történeteinek problémafelvetése.

A ciklusok kialakításában poétikailag egyik legfontosabb tényező a narrátor. A bemutatott világot valójában az ő képzelete, az ő tudata hozza létre, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint „az én utczám” birtokos személyjele. Mindig rendkívül közvetlen, az elbeszélte események közeli megtapasztalója ő, az utcatörténetekben maga is a közösség tagja, „szomszéd”, a nemes-történetekben pedig legtöbbször utazó, vadász vagy a történet egyik szereplőjének jó barátja.

A homodiegetikus tanú típusú narrátor²⁸⁸ történetekben való folyamatos jelenlétének valószínűleg az autentikusság, a valószínűség látszatának a megteremtésében van szerepe. Illetve ahhoz az irodalomról vallott elképzeléshez van köze, mely szerint ez utóbbi tárgya és forrása az író is körülvevő világ, maga a megtapasztalt, megélt, de mindenekelőtt

²⁸⁷ Z. Kovács is tárgyalja Németh G. Bélára hivatkozva. Z. KOVÁCS 2007, 56.

²⁸⁸ Erről Genette nyomán: DOBOS 2002, 127.

megfigyelt élet. Innen magyarázható a Petelei-novellisztika jelenorientáltsága²⁸⁹ és bizonyára a fiktív tér illetén kialakításának igényére is ez adhat egyfajta magyarázatot.

Innen látható a *Szomszédaim* ciklus első mondatának funkciója is, a tér szűkítése a világon, városon, utcán keresztül egészen a narrátor fészkéig. Az »én utczám«-ból ciklusban és az összes többi, ezt követő utcatörténetben már nincs szükség a tér kiemelt részletezésére, a narrátor olvasói előtt ismertnek feltételezi azt. Viszont a szövegek elrendezésében, attól kezdve, hogy a *Jettiben* Az »én utczám«-ból csak egy része a kötetnek más tematikájú szövegek társaságában, egészen addig, hogy a következő kötetekben szétszórva, becsempészve egy-két utcatörténet szerepel csak, vagy ha több is, nem ciklusba gyűjtve, a tér alakítása fordítva is végbemegy: tágul immár a fészektől az utcán és a városon keresztül a világig. Ezáltal a *Szomszédaimban* még jól érzékelhető térbeli viszonyok elmosódnak. A narrátor ugyanahhoz a térhez utalja a különálló szövegeket, a térbeli viszonyok azonban veszítenek fontosságukból. Az egyetlen lényeges szempont, hogy ez a tér adott, valahol köteteken és mediális tereken felül, és a szövegek egy, ebben a térben létező közösségről tanúskodnak.

A történetmondás az utcatörténetekben rendkívül közvetlen. A *Szomszédaim* ciklus mindenik története egy feltételezett olvasóval való nagyon közvetlen megszólítással indít. „Édes! / Az én városom a világhoz mérve csak egy csepp. Benne legkisebb az én utczám s az utczában az én fészkem.” (*Patakiék és a néni*) „A szegleten, mely a Marosra néz, Boglán lakik, a vén rácz. Ott láthatod őt egész nap az ablaknál.” (*A rácz Boglánról*) „Édes! Azért mondom, hogy Klára a szomszéd fazekas *mostoha* leánya volt, hogy te megértsd, mért volt ő olyan engedelmes, hallgatag, alázatos asszony.” (*Klára, az anya*) „Édes! / Egy este kinn ülök a nagy nyárfa alatt s hallgatom azt a szertelen heves vallomást, a mit a fülemüle tesz a berekben, hát mellettem csak megszólal hegyesen egy fényes hátú bogár.” (*Sugár, a buba*) „Ez nagy semmiség, Édes! a mit most beszélek.” (*A porkorum inspektor*) „Beszélek most az idegenről: Katiról...” (*Kati*) „Édes! / A Boglán bácsi házával szemben a másik szegleten lakik Vad András a mészáros, kinek két gyermekéről mondok ma beszédet neked.” (*Két gyermekről*)

Az „Édes!” megszólítás egyértelműen női olvasóközönségre utal. Sőt, az egyik utcatörténet megszólítottja a narrátor (vagy Petelei) Anna nevű nővére.²⁹⁰ Ez a megszólítás

²⁸⁹ Peteleit szépirodalmi írásaiban kevésbé izgatja a történelmi tematika. Egyetlen történelmi tárgyú írása *Egy asszonyért* című kisregénye, amelyet Deák Farkas *Forgách Zsuzsánna* című történelmi életrajza nyomán írt. (DEÁK 1885.) A regény az általa szerkesztett *Kolozsvárban* jelent meg 1887 március-áprilisában. Lásd PETELEI 1887. Mind Deák életrajzának mind pedig Petelei regényének érdekessége viszont, hogy bár tárgyukat történelmi korszakból merítik, problematikájukban valójában egy társadalmi, pontosabban erkölcsi és polgárjogi kérdést feszegetnek. Ehhez bővebben lásd a dolgozat 4. fejezetét!

azonban kizárólag a *Szomszédaim* ciklusra jellemző, más, az olvasóhoz közvetlenül szóló történetekben a férfiak és nők megszólítására egyaránt használt, a korabeli illemszabályok szerint azonban szigorúan kollegiális „Kegyed!” a jellemző (Árva Lotti, *A fal, A Nagy Lidi ura, A nagyapó*).²⁹¹

Peteleinek a női olvasóközönséghez való odafordulására, a női olvasókkal való tudatos kapcsolatteremtésére „az én utczám” történetek közvetlen megszólítottjai mellett utal az is például, hogy *Vidéki emberek* című kötete az *Athenaeum Olvasótára* sorozatában jelent meg. A sorozat, akárcsak az *Egyetemes Regénytár*, legnagyobb megvalósításának díszes, de olcsó megjelenése mellett a magyar olvasóközönség megteremtésében játszott szerepét tartotta. Az *Athenaeum* piros borítójú köteteinek első tábláján azonban nem férfi, hanem nő olvassa a kezében tartott könyvet. A női olvasókkal való kapcsolatra mutat az is, hogy Petelei a kifejezetten ezt az olvasói réteget megcélzó kiadványokban is publikált novellákat: a Szabóné Nogáll Janka által szerkesztett *Hölgyek Naptárában* és a Beksics Gusztávné szerkesztette *Magyar Nők Lapjában*.

Petelei előadásmódjának közvetlenségére, személyességére, egyszerűségére már korabeli recenzensei is felhívták a figyelmet.²⁹² Az *Egyetértés* névtelen recenzense is meséinek kevésbé terjedelmes és szövevényes voltáról beszélt, kiemelve ugyanakkor azt is, hogy az egyszerű történeteket a lélektaniség teszi mozgalmassá.²⁹³

A Petelei-novellák kapcsán emlegetett lélektaniség kapcsolatba hozható a sok esetben megcélzott női olvasóközönséggel, és az irodalom érzelmekre való hatásának szerepkörével. Ilyen szempontból is érdekesen változik a *Szomszédaim* és Az »én utczám«-ból ciklus. Míg az előzőre a fiktív tér kialakítása révén erőteljesebben jellemző a képzelet, a szövegekben elszórt adatokon, az utca térképének a megrajzolásán keresztül az olvasói fantázia stimulálása, az utóbbiban a térviszonyok felszámolásával, a nemes-történetek „szomszédságával” és a kötetcímmé emelt és a kötet felét kitevő *Jettivel* együtt a lélektaniség szempontja erősebb. Poétikailag talán ez lehet a két lényeges eltérés a *Szomszédaim* és Az »én utczám«-ból ciklusok kialakításában és a szövegek cikluson belüli összekapcsolásában.

Kétségtelen, hogy „az én utczám” sorozat a ciklus nem lehatárolt, nem konkrét mediális térhez való kötöttsége értelmében Petelei egész életművén átívelő szövegek

²⁹⁰ „Emlékezel-e Nina néném az asztalosra, aki a kert végén lakta az apa házikóját a rongyos gyermekeivel?” (PETELEI István, *Az asztalos karácsonya* = PETELEI 1912, 83.)

²⁹¹ Vö. FÁBRI 2001, 143.

²⁹² [c. n.], Fővárosi Lapok, 1885, 22. évf., 312. sz. (dec. 18.), 2093. [Hazai irodalom, művészet]

²⁹³ [n. n.] 1886.

együttese. A *Szomszédaimban* és Az »én utcám«-ból ciklusban lehatárolt, az összes utcatörténet kontextusában azonban igen képlékeny ciklusfogalomra enged következtetni. Ebben a kontextusban az utcatörténeteket az élet irányítja a közeli, éppen történő aktuális tapasztalása, megfigyelése révén, azonban kevésbé lokális, sokkal inkább „világszerű”, az emberi életre általánosan jellemző érdekeltséggel, amelynek, Petelei esetében, nem kevés köze lehet az újságírói habitushoz.

Petelei István novellái a mindennapi élet apró, jelentéktelennek tűnő, de az egyéni lét szempontjából jelentős eseményeit teszik az irodalom tárgyává, s így olvashatóvá. Az életet az egyéni rögeszmék, a boldogtalanság, a családi kötelek felelőssége, az egyéni tragédiák, a moralitás, a boldogulás, a döntés- és krízishelyzetek szempontjából, az értékvesztés, a szerelem, a barátság, a kudarccal való szembesülés és az utcatörténetekben mindenekelőtt a közösségi lét, a közösségi hovatartozás szempontjából. Ciklusok szintjén pedig konkrétan az adott mediális tér nyújtotta kontextus függvényében az *Élet és Irodalomban* a nőkérdés felől, a *Szomszédaim* ciklusban a kispolgári, kisemberi, kisközösségi lét felől, a *Jetti* című kötetben pedig a társadalmi hovatartozástól független emberi problémák felől.

Mindennek viszont a Petelei kapcsán említett regionalizmus-értelmezések és azon megállapításom szempontjából lehet jelentősége, hogy Petelei novelláival, nyilvánvalóan a korabeli feltételek miatt, többnyire Budapesten volt jelen. Petelei István utcatörténeteivel, ciklusaival és általában véve novelláival sem törekedett deklaráltan a századvég regionális irodalmát létrehozó elbeszélés sorozatokhoz kapcsolódni. Lokális történeteiben azonban az általános felmutatásával épp a regionálisnak a szélesebb, tehát nemcsak egy regionális olvasóközönség számára való érthetővé tételére törekedett.

3.3. Kitérő: az utcatörténetek, az életszerűség és a kisember tematika művelődéstörténeti előkontextusa

Bizonyosan – szíves olvasóm! – szegénység, sőt nyomor van a Fazakas utcának, a Temető- és Malomutcának azon háziköiben, hol ma tekintélyvesztett kézműves a maga kalapácsával, gyalujával és tűjével keresi keserves kenyerét. – De e nyomor háta megett egy fényes mult áll.

Az idézet a történetek ismeretében akár „az én utcám”-ra is illene. Azonban nem novellából, hanem Petelei István egyik korai művelődéstörténeti tanulmányából származik.²⁹⁴

Petelei 1877–1878-ban több művelődéstörténeti cikket is közölt a marosvásárhelyi *Erdélyi Híradó* című lapban. A cikkek egy része a 17. századi marosvásárhelyi céhekről, másik csoportja a száz évvel korábbi Marosvásárhely társadalmáról (szokásairól, erkölceiről) szól.

A cikkek megírására, illetve az író ez irányú érdeklődésére elsősorban Petelei felsőfokú iskolai végzettsége adhat magyarázatot. Egyetemi diplomájának Marosvásárhelyen hitelesített eredeti másolata szerint²⁹⁵ Petelei az 1874–1875-ös tanévben fejezte be tanulmányait a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Filozófia Fakultásán, történelem szakon. Tanárai között találjuk Henszlmann Imrét, Horváth Mihályt, Rómer Flórist és Salamon Ferencet.

Amikor 1878-ban, a *Századok*-ban kibővítve, átszerkesztve, az *Erdélyi Híradó*-ban közölt cikkeket felhasználva ismét megjelentet egy írást a marosvásárhelyi céhekről,²⁹⁶ a tanulmány kezdő paragrafusában megemlíti, hogy kutatásait a Magyar Történelmi Társulat kezdeményezéséből kezdte. Az 1867-ben alakult társulat történetében tanárai igen fontos szerepet játszottak: Henszlmann, Horváth, Rómer már az alapítástól kezdve, Salamon Ferenc pedig később.²⁹⁷ Sőt, az 1877-ben alakult két társulati szekció közül a hadtörténeti bizottság elnöke Salamon Ferenc, a céhtörténeti pedig Rómer Flóris volt.²⁹⁸ Nyilvánvalóan tanáraitól kapta az ösztönzést a céhek iratainak kutatására és a cikkek közzétételére, és az sem kizárt, bár nincsenek a feltételezést bizonyító konkrét adataim, hogy a megírt tanulmány tudori szigorlatának alapjául is szolgált.²⁹⁹ Rómer Flórisnak a tanítványaival való kordialis viszonyáról, a közösen tett archeológiai kirándulásokról

²⁹⁴ PETELEI [István]: *Mire gyűjtjük a czéhszabályokat? (Feleletül azoknak, a kik kérdezték)*, *Erdélyi Híradó*, 1877, 1. évf., 70. sz. (jún. 14.), 277.

²⁹⁵ *Index lectionum, quas se frequentaturum rite professus est. S[t]eph. Petelei oriundus Maros-Vásárhely [Azon előadások jegyzéke, melyeket a marosvásárhelyi származású Petelei István rendszerben teljesített]*, MTAK Kt., Ms 5722/250.

²⁹⁶ PETELEI István, *A Maros-Vásárhelyi céhek házi szokásairól*, *Századok*, 1878, I. füz. (jan. 15.), 94–101.

²⁹⁷ EMBER 1967, 1140–1143.

²⁹⁸ Uo., 1152.

²⁹⁹ Petelei 1875-ben még arra készült, hogy Teleki Mihályról és koráról írjon, viszont tervéről le kellett mondania, mivel a Telekiek még közbenjárással sem engedték be a családi levéltárba. (Petelei István – [Csiky Józsefhez?], Budapest 1875 Jun 22., OSZK Kt., Levelestár és Petelei István – [Csiky Józsefhez?], Budapest. 1875 Jul. 3., OSZK Kt., Levelestár)

Márki Sándor, Petelei hajdani egyetemi kollégája, később történetíró írt az íróról szóló visszaemlékezésében.³⁰⁰

A Magyar Történelmi Társulatban a céhtörténelmi szekció 1877-es megalakulása a céhek 1873-as végérvényes feloszlásának³⁰¹ is lehetett a következménye. Helyüket az ipartársulatok vették át, a hajdani céhek anyaga pedig gyakorlatilag a kutatást sürgető történelemmé és Petelei esetében aktuális választási lehetőséggé vált.

Petelei István művelődéstörténelmi tanulmányai marosvásárhelyi levéltári kutatásokon alapulnak. A tematikára vonatkozó jegyzeteinek egy része egyik korai jegyzetfüzetében olvasható.³⁰²

A céhekről összesen öt cikket közölt 1877–1878-ban az *Erdélyi Híradó*-ban, négyet 1877-ben, egyet pedig 1878-ban. Az első cikk tulajdonképpen a céhszabályok gyűjtésével kapcsolatos indokokat magyarázta: a magyar történetírás egy hiányzó fejezetéhez kívántak adatokat gyűjteni:

Mert azok élettörténeteinek megírásában, kik biborban születtek, s koronás ágyban, nincs hiba. Egyik másíkról azt is tudjuk, mit evett s mennyit – milyen indiscretio – ivott. Sőt nem régiben egyik igen derék történettudósunk azt is kiszámította, hogy a dicső Mátyás király lóháton hány mérföldet járt be világéletében. – Illik most tudjunk valamit a népről is, melynek tetejébe ültette Mátyást a közbizodalom, s a mely nép (a századok folyamában) csatákat vivott dicsőségeseket, s fogékony volt a fokonként emelkedő civilizatio minden fuvallata iránt, melyet feléje vetettek a szelek.

E népek színét a vagyonban, szellemben, erkölcsi erőben erős városi középrendet képezték az ipart üző testületek, a czéhek, történetét, hatásukat a közszellem emelkedésére s általában életüknek processusait kell ismernünk, hogy teljesen ismerhessük Magyarország történetét.³⁰³

A felvázolt koncepció teljes mértékben illeszkedett a Magyar Történelmi Társulat történetírással kapcsolatos elképzeléseihez, melyeket programszerűen 1868-ban, a társulat első kolozsvári vándorgyűlésén Horváth Mihály fogalmazott meg. Beszédében Horváth legsajnálatosabbnak azt tartotta, hogy »nemzetünk belső társadalmi életének részletei«, »a

³⁰⁰ „Junius 21-én mi hárman [Spuller Ferenc, Petelei, Márki] és még Heer és Györffy, megint *Romer* vezetése alatt tettünk egy kis archeológiai kirándulást Bogdány felé és Szentendre szigetére. Szentendréig a Dunán mentünk. [...] A partról *József* főherceg köszöntötte Rómert, kézmozdulatokkal mutatva, hogy úgy-e, megint ázni megy? Szentendrén több régiséget néztünk meg s a gkel. püspök szőlléjében egy római kasztrum nyomait vizsgálgtattuk, a székesegyház templomának udvarán pedig *Romer* öt római síremlék fölíratát másolta le és magyarázta meg nekünk. [...] A bogdányi vendégfogadóban sem kapván enni, professzorunk beküldött bennünket a községbe, hogy vegyünk tojást, szalonnát, salátát, fokhagymát. Mikor visszajöttünk, levette a kabátját, neki gyürkőzött s olyan rántottát csinált, hogy azóta sem ettünk jobbat.” (MÁRKI 1924, 142–143., Kiemelések az eredetiben.)

³⁰¹ Erről KOVÁCH, BINDER 1981, 56.

³⁰² MTAK Kézirattár, Ms 5721/137.

³⁰³ PETELEI [István]: *Mire gyűjtjük a czéhszabályokat? (Feleletül azoknak, a kik kérdezték)*, *Erdélyi Híradó*, 1877, 1. évf., 70. sz. (jún. 14.), 277.

nemzeti művelődés, civilizáció története még felette hiányosan, hézagosan, halványan van megvilágítva».³⁰⁴ Programjában a Társaság a politika- és hadtörténetírással szemben „a társadalmi viszonyok, a családi élet, a polgári foglalkozások, az »érzület és szellemiség« történetének”³⁰⁵ tulajdonított nagyobb szerepet.

Petelei cikkei tematikájukban tehát a művelődéstörténet-írásnak ehhez az elképzeléséhez igazodnak. Ennek megfelelően a második tanulmány a céheken belüli szokásrendről, az étkezésről, öltözködéssel, járásról, a céhtagok nyelvhasználatáról, viselkedéséről, a céh lakomákon való ülésről és erkölcsi-morális kérdésekről szól.³⁰⁶ A harmadik írás pedig a céhek társadalmi helyzetéről, privilegizált testületi rendszer voltáról, melyben a társadalmi presztízst alapját a munkában és a magánéletben való becsületesség biztosította.³⁰⁷ Az 1877-ben írt negyedik cikk Petelei céhes kötődésének magánéleti, családi vonatkozásairól szól, nagyapja ugyanis tiszteletbeli tag volt a kőművesek céhében. Mesterasztali pénzének befizetése és egyéni kötelezettségei (hogy élete végéig ellássa a céhet „téntával, pennával és papírral”) teljesítése révén abban a „javadalomban” részesülhetett, „hogy halála után a czéh ássa meg az ő örökházát, a czéh állitson ravatala köré tiszteletőrséget, a czéh emelje ki a halottak hazájába az ő koporsóját, a czéh tegye be fáradt tagjait azon föld csendes ölébe, melyből alkottatott.”³⁰⁸ A céhes kötődés legfontosabb ismérve azonban az volt, hogy a céh társadalmi elismertségéből ily módon a külső tagok is részesültek: „Tisztelet volt az extraneusnak is, ha czéhtag lehetett – voltak is sokan még a mi emlékezetünkre is – s ezért volt kőműves az én nagyapám is.”³⁰⁹

Petelei 1878-ban a témában írt utolsó cikke tulajdonképpen az *Erdélyi Híradó* 1877-es évfolyamában megjelent írásokat foglalta össze, több-kevesebb módosítással.³¹⁰

A lap 1878-as évfolyamában megjelent második cikksorozat első szövege a 18. századi Marosvásárhely erkölcsi állapotáról nyújt képet olvasóinak, elsősorban negatív viselkedésformák felmutatásával: a káromkodásról, az ivásról, a verekedésről, a romlott

³⁰⁴ Idézi EMBER 1967, 1147.

³⁰⁵ Uo. Az 1858-ban indított *Magyar Történelmi Életrajzok* című sorozatban is ezt a koncepciót érvényesítették. Deák Farkas Forgách Zsuzsanna-életrajza, Petelei történelmi regényének forrása is ebben a sorozatban jelent meg.

³⁰⁶ PETELEI [István], *Asztaltartási szokások ezelőtt 200 esztendővel*, Erdélyi Híradó, 1877, 1. évf., 71. sz. (jún. 16.), 281–282.

³⁰⁷ Uő, *Czéh dolgok II. Társadalmi állás*, Erdélyi Híradó, 1877, 1. évf., 72. sz. (jún. 19.), 285–286.

³⁰⁸ Uő, *Czéh dolgok III. Az én nagyapám*, Erdélyi Híradó, 1877, 1. évf., 73. sz. (jún. 21.), 289.

³⁰⁹ Uo., 290.

³¹⁰ PETELEI István, *A maros-vásárhelyi czégek [!] házi szokásairól*, Erdélyi Híradó, 1878, 2. évf., 28. sz. (márc. 5.), 109–110., 29. sz. (márc. 7.), 113–114.

erkölcsű asszonyokról és férfiakról ír itt Petelei.³¹¹ A sorozat utolsó két szövege pedig napjaink mikrotörténet-írásának egyik kedvenc témáját, a boszorkányüldözést használta fel, hogy a 18. századi Marosvásárhely ördög- és boszorkányhitéről, hiedelmeiről, a természetfelettihez, a megmagyarázhatatlanhoz való viszonyáról nyújtson képet az utolsó marosvásárhelyi boszorkány, Rubint Boricza története kapcsán.³¹²

Arra, a korabeli művelődéstörténeti irányzatnak megfelelő életszerűsége, amely mindkét cikksorozatra jellemző, már Egyed Ákos is felhívta a figyelmet.

Petelei István nem követte a korabeli pozitivista történetírásnak azt az irányzatát, amely legfőbb feladatának a tények és adatok időbeliségének pontos rekonstruálását tartotta, hanem az akkor kibontakozó s a múlt értékeinek megmentésére alkalmasabbnak ígérkező művelődéstörténeti, civilizációtörténeti irányzat felé fordult. Nem annyira az eseménytörténet érdekelte, hanem maga az élet, az elődök hajdani világa.³¹³

Ebben a művelődéstörténeti kontextusban tehát az élet konkrétan nehezen megragadható, leírható, mert igencsak tág fogalmának mindenestre szokások, viselkedésformák, hitek, elvárások, közösségi hiedelmek, szabályok, erkölcsi normák, meghatározott értékek szinkrón kontextusban, a mindennapi ember életében való megnyilvánulásához van köze.

Érdekes, hogy tulajdonképpen a két művelődéstörténeti sorozat között olvasható az *Erdélyi Híradó*-ban Petelei első nyomtatásban megjelent novellája, az előző fejezet végén elemzett *Klasszi* első változata: *Klasszi, a foltozó szabó*.³¹⁴

Amit a novella elemzésében nem emeltem különösen ki, de az utcatörténetek ismeretében és a művelődéstörténeti tárcák kontextusában figyelemre méltó lehet, azt a novella első változata a címében is hordozza: hogy Klasszi foglalkozását tekintve szabó: „Ruhákat foltozott – a kéket sárgával, a sárgát késsel –, elrongyolt lájbikat helyezett tűrhető állapotba, s egy-egy zekét varrt. Ebből élt.” A színek összeillesztésének képtelensége a foltozási munka során, az „elrongyolt lájbik” és az „egy-egy zeke” már a történet kezdetén sejteti, hogy mesterségét valamilyen kelekótya kompetenciával végzi, ezért feltételezett megrendelőit nem szakmai hozzáértése, hanem személyének

³¹¹ PETELEI [István], *Régi dolgok I. (Milyen volt az erkölcsi állapot Marosvásárhelyt a múlt század közepén)*, Erdélyi Híradó, 1878, 2. évf., 151. sz. (dec. 21.), 601–603.

³¹² Uő, *Régi dolgok II. Boszorkányt égetnek!...*, Erdélyi Híradó, 1878, 2. évf., 152. sz. (dec. 24.), 605–607.; Uő, *Régi dolgok III. Rubint Boriczát megégetik...*, Erdélyi Híradó, 1878, 2. évf., 153. sz. (dec. 31.), 609–611.

³¹³ EGYED 1985, 36.

³¹⁴ -án [PETELEI István], *Klasszi, a foltozó szabó*, Erdélyi Híradó, 1878, 2. évf., 49. sz. (ápr. 25.), 194–195.; 50. sz. (ápr. 27.), 198.

szánalmassága motiválja. És a történet néhány sorral alább következő sorai igazolják is a sejtést:

Adót sem fizetett, semmit sem fizetett; magamagát is semminek nézte, s őt is annak tekintette mindenki.

A háztulajdonos könyörületből adta lakásául a padlást. Akkor Klasszi egy eléhezett, vékony szabólegényke volt, beteges, s egy kicsit boldogtalan. Ellakhatik ott a padláson a télig, azt mondta mindenki; fizetés fejében majd foltoz ruhát, s tisztán tartja legalább a padlást.

Környezetének tárgyi felszereltsége, a mesterség gyakorlásához szükséges eszközök, feltételek („Műhelye egy gyertyásláda, széke egy fatuskó.”) is szánalmasságát, szegénységét bizonyítják. Szabóként tehát közvetlen környezetében, a házban, ahol lakik, illetve az utca közösségében nem szakmai presztízse, hanem szánalomra méltó mivolta kapcsán tartják számon. Ezt a szánalmasságot erősíti rögeszméje, a lutrizás is. „Klasszi a lutrit rakta. / Egy garasa volt, kettője. Gyűjtögette. Éhezett mellette, de a húzás napjára feltette a numerusait. / A világon semmi sem érdekelte.” A lutrizás rögeszmés gondolata mögött talán az a józan felismerés rejtőzik, hogy szakmája, a szabóság révén, nemhogy meggazdagodni, de a létminimumon felülemelkedni sem sikerülhet neki. A lutrizás pedig, ha nem is a meggazdagodás valóságával, de legalább lehetőségével, álmával kecsegteti: „Egész lelkét, az egész kicsi eszét az a gondolat töltötte be, hogy ő gazdag ember lesz egyszer. [...] Napközben dolgoztatott is Klasszi egy kicsit – ha nem volt húzás napja. – De ha »húzás« napja volt, akkor nem lehetett beszélni vele. Felment a padlásra, az ő lakóhelyére, a hol ő gazdag ember lesz.”

Klasszi története a fejezet indító idézetének és Petelei művelődéstörténeti tárcáinak kontextusában és mediális környezetében a céhrendszer felbomlásának az egyéni életben megnyilvánuló lehetséges változatát, következményét mutatja fel. Természetesen hangsúlyozandó, hogy egyedi, konkrét történet kapcsán, hiszen nyilvánvaló, hogy a céhrendszer idején is léteztek alternatív, nem a céhrendszerhez illeszkedő mesterember-történetek, és a rendszer felbomlása után sem a Klasszi-féle történetek általánosak a mesterségek kapitalista feltételeknek megfelelő alakulásában.

Ami viszont szintén elgondolkodtató, hogy az utcatörténetek, és tágabb kontextusban a Petelei-novellák számos szereplőjének foglalkozása utal a korábbi céhes foglalkozások valamelyikére: szabókról, csizmadiákról, szűcsökről, fazekasokról esik szó egy-egy történetben. És mindenik történetben tagadhatatlanul közös a „fényes múlttal”

szemben a jelen szegénysége, nyomora, a hajdani társadalmi presztízzsel szembeni társadalmi degradáció.

Ebben a kontextusban viszont a Petelei-novellák életszerűsége és a kisember problematika a céhrendszer utáni aktuális életnek a felmutatása, amelynek levéltári kutatások teremtik meg a történeti előkontextusát, de amely lényegét tekintve már (és még) *nem történetileg kutatható*, hanem a jelenből *figyelhető meg*.

Az utcáról.

*

Petelei István novelláinak ciklusok rendszerében való vizsgálata magyarázatot ad a novelláskönyvek kötet szerkezetében fellelhető ciklusok jelentkezésének módjára. Peteleinél a ciklusalkotás az időszaki sajtóban publikált szövegeire is jellemző volt.³¹⁵ A kötetbeli ciklusok elkülönítését, illetve bizonyos novellák csoportosítását nagyban határozta meg az a tény, hogy az illető szövegcsoporthoz volt-e valamilyen előzménye az időszaki sajtóban. A novelláskönyvekben ciklusok vagy elszórt egyedi szövegek formájában, folyamatosan jelen lévő utcatörténetek azt a folyamatosság- és folytatásosság elvet működtetik, amely az időszaki sajtóban publikált sorozatok és általában a sajtóközeg jellegzetessége, és amelynek az olvasóközönséggel való kapcsolat fenntartásában van szerepe. Petelei utcatörténetei azonban minden korábbi írásánál erőteljesebben világítanak rá a megcélzott olvasóközönség összetételére is. „Az én utczám” sorozat darabjai jól bizonyítják a széles, laikus olvasóközönségen belül a 19. század második felében egyre inkább elkülönülő, érdekeit érvényesítő, magának hangot adó és külön odafigyelést igénylő női olvasóközönséggel való tudatos kapcsolatteremtést.³¹⁶

³¹⁵ Nem kizárt, sőt feltételezhető, hogy a jelenség más, a 19. század második felének sajtóközegében kibontakozó írók esetében is jellemző. Ennek bizonyítására azonban más írói életművekkel kapcsolatos hasonló sajtókutatásokra lenne szükség.

³¹⁶ Az oral history nemzetközi történelemszerveinek az újságfogyasztással és a női és férfi olvasási gyakorlatok összehasonlításával kapcsolatos következtetése az, hogy az újság, a napilap tulajdonképpen egy olyan nemek szerint elkülönített terület, amelyen belül a férfiak elsősorban a politikai eseményekkel kapcsolatos tudósításokat, a nők pedig a rémhír rovatot és a folytatásos regényt, illetve a tárcarovatot olvassák. (Említi: Martyn LYONS, *Why We Need an Oral History of Writing* = LYONS 2008, 158. Lyons elsősorban Anne-Marie Thiesse kutatásaira hivatkozik.) 19. századi szövegek esetében nem alkalmazható az oral history módszere, Petelei esetében azonban az elbeszélés módja alkalmas arra, hogy a megcélzott olvasóközönség nemek szerinti elkülönülésével kapcsolatos következtetésekhez jussunk.

4. Egy asszonyért. Petelei István történelmi regénye a Kolozsvárban

4.1. Forgách Zsuzsánna története és Petelei regényének forrása

A fejezet két szempontból kapcsolódik az előzőhöz: egyrészt a történelmi kutatások, a történész képzettség irodalmiasítása, másrészt pedig a női olvasóközönséghez való viszonyulás szempontjából. Tárgya Petelei István egyetlen történelmi regénye, az *Egy asszonyért* című, mely írásgyakorlatai szempontjából egyedi, elszigetelt jelenség az életművön belül.

A regény 1887-ben jelent meg a Petelei által szerkesztett *Kolozsvár* című politikai napilapban.³¹⁷ Másodszor a *Pásztortűz* közölte 1923-as évfolyamában.³¹⁸ A *Pásztortűz*ben megjelent változat alapján készült könyvformátumú kiadása, egybekötve a *Sebestyén Eszti* című novellával, szintén Kolozsváron jelent meg 1924-ben.³¹⁹ A kiadás valószínűleg Szentimrei Jenő *Pásztortűz*ben megjelent cikkének,³²⁰ illetve tágabb kontextusban a transzilvanizmus ideológiai narratívájának és a két világháború közötti kultúrpolitikai szempontoknak alárendelt hagyományfeltárásnak köszönhető.³²¹ Szűk körű méltatása is ebben a kontextusban történt.³²²

Petelei regényének forrása Deák Farkas *Forgách Zsuzsánna*³²³ című történelmi életrajza. Deák munkája 1885-ben jelent meg a *Magyar Történelmi Életrajzok* című sorozatban, amely a Magyar Történelmi Társulat kiadványa volt, és épp 1885-ben indult.³²⁴ A sorozat megindításához Horváth Mihály életrajzi írásai adtak ihletet, és jellegét is ő szabta meg: a tudomány színvonalán álló, ugyanakkor vonzó előadás elvét. A sorozat

³¹⁷ PETELEI 1887.

³¹⁸ PETELEI 1923.

³¹⁹ PETELEI 1924.

³²⁰ SZENTIMREI 1923.

³²¹ POZSVAI 2002, 99.

³²² „Bizonyos aktuális eszmefuttatásokra adhat alkalmat a mai erdélyi irodalomban ez a regény, mely egyik kiváló példája a magyar irodalomtörténetben annak, hogy hístóriai porladó alakokat a költő miként eleveníthet meg újból, mint hozhat egészen élénk azzal a környezettel, melyben éltek, szenvedésük, forró szerelmük, küzdelmeik színes, művészi újraalkotásával.” (GYALUI 1924a, 173–174.); „Peteleinek *Egy asszonyért* című rövid regénye annakidején az egyik kolozsvári lapban jelent meg folytatásokban. Az *elszakított Erdély írói körei* azonban – úgy látszik – szükségét érezték annak, hogy szűkebb hazájuk irodalmi múltját új életre teremtse, s hogy annak hagyományaihoz kapcsolódjanak, ezért ebben az évben újra kiadták e kiváló mester regényét.” (GALAMB 1924.) Kiemelések tőlem. T. Zs.

³²³ DEÁK 1885.

³²⁴ Csak érdekességként említem meg, hogy Deák Farkas az Erzsébet királynénak adott ajándékpéldányért cserébe a királynétól egy briliáns gyűrűt kapott. Legalábbis egy korabeli sajtóközlemény szerint: „Deák Farkas egyik legujabb művét, melynek czime: *Forgách Zsuzsánna*, felajánlotta királynénk könyvtára számára, mit a királyné nemcsak elfogadott, hanem egyszersmind a jeles szerzőt szép briliántgyűrű ajándékával tüntette ki.” (Maros-Torda, 1886, 2. évf., 2. sz. (jan. 9.), 3. [Hirmondó])

elindulását és a példányszámot is nagyban befolyásolta az arisztokrata családok ízlése, igénye, az előfizetők körét ugyanis nagyrészt ők tették ki. Ez a magyarázata annak, hogy a hosszú életű, sikeres sorozat az első világháború körül szűnt meg, amikor a nemesi olvasóközönség jelentősen megritkult, és helyét nem vette át más olvasóréteg.³²⁵

A Magyar Történelmi Társulat kiadói politikája szorosan kapcsolódott össze a társulati munka egészével. A *Magyar Történelmi Életrajzok* sorozat koncepciója is a Társulat elsődleges nagy célját, a történelem népszerűsítését, a nagyközönségben való érdeklődés felkeltését és a történelmi érzék fejlesztését szolgálta.³²⁶

Deák Farkas a Révay család kisselmeci levéltárában találkozott Forgách Zsuzsánna perének irataival. A Révay család Boszniából származó ősrégi család volt. A mai Szlovákia területén található szklabiniai várat és a hozzá tartozó kisselmeci uradalmat 1561-ben adományozta I. Ferdinánd Révay Ferencnek, a nádori helytartónak. A család iratait a kisselmeci levéltárban egyesítették, ahová Wenzel Gusztáv történetíró nyert legelőször bebocsátást. Később a Történelmi Társulat egy bizottsága nézte át a levéltárat. Deák Farkast a Wesselényi család történetével kapcsolatos kutatásai során Nagy Iván figyelmeztette arra, hogy a Révay család irataiban többször is előfordul a Wesselényi név. A Wesselényi-adatok összegyűjtése után Deák az itt talált arisztokrata hölgyek leveleit másolta le, és 1879-ben ki is adta őket.³²⁷ Két év múlva tért vissza a levéltárba, és ekkor találta meg Forgách Zsuzsánna perének iratait.³²⁸ Történetét korábban a *Corpus Juris*ből³²⁹ ismerte. Nagy Iván is írt róla cikket 1851-ben, a *Hölgyfutárban* közölt *Magyar hölgycsarnokban*.³³⁰

Forgách Zsuzsánna története röviden a következő: apja Forgách Imre Trencsén megyei főispán, anyja Zrínyi Katalin, a szigetvári hős leánya, Zsuzsánna tehát Zrínyi Miklós unokája. Révay Ferenchez adják férjhez, házassága viszont a férj bárdolatlansága, iszákossága és Zsuzsánna korát megelőző emancipált gondolkodása miatt rendkívül boldogtalan. Kezdetben a Turóc vármegyei Szklabinján, majd a Pozsony vármegyei Szent Jánoson élnek. Később azonban Révay Ferenc Zsuzsánna és Bakics Péter, Révay unokatestvére időközben kibontakozó szerelme miatt feleségét a Nyitra vármegyei Holics várába zárja, és ott őrizteti. Bakics Péter innen szökteti meg Forgách Zsuzsánnát, és viszi a Pozsony vármegyei Detrekőre. Révay Ferenc felesége visszaszerzésére tett többszöri

³²⁵ Ehhez lásd bővebben: H. BALÁZS 1967, 1170.

³²⁶ Ehhez lásd bővebben: SINKOVICS 1967, 1180.

³²⁷ DEÁK 1879.

³²⁸ DEÁK 1885, 3–6.

³²⁹ Az esetet a *Corpus Juris* 26. és 49. cikkelye említi. CJH 2006, 575., 636.

³³⁰ NAGY 1851.

sikertelen próbálkozása után elkeseredésében és szégyenében 1608-ban az országgyűléshez folyamodik elégtételért. Az országgyűlés a *Corpus Juris*ban olvasható 26. törvénycikk értelmében Forgách Zsuzsánnát és Bakics Pétert a nádor elé idézi, hogy az ügyet kihallgassák, és ítéletet hozzanak róla. A pereskedés évekig folyt, mígnem 1611. március 7-én a pozsonyi Szent Márton székesegyházban ötven-ötven nemes tanúskodott Zsuzsánna és Bakics Péter ártatlansága mellett. A sértett férjnek nem volt mit tennie, bár még így is folytatta néhány évig a pert, Zsuzsánna azonban Bakics Péterrel maradt Detrekön.

Forgách Zsuzsánna esete és pere valószínűleg korára nem jellemző rendkívülisége miatt keltette fel Deák Farkas figyelmét, ugyanakkor tárgya jól illeszkedett a Történelmi Társulat művelődéstörténeti koncepciójához. Deák munkája nyomán még néhány szépirodalmi feldolgozása, említése is ismeretes. Beöthy László például balladát írt róla a *Vasárnapi Ujság* 1892-es évfolyamában.³³¹ Jókai is hivatkozik rá *A mi lengyelünk* című regényének egyik fejezetében.³³² Petelei regénye nyomán pedig Móricz Zsigmond *Vadkan* címmel írt drámát az esetről.³³³

Deák Farkas munkájának fogadtatására alapvetően két különböző állásfoglalást hozok fel példaként. A *Budapesti Szemle* Cs. szignójú recenzense rendkívül elégedetlen volt a munkával. Mintha épp a sorozat tudománynépszerűsítő koncepcióját nem érzékelte volna bírálatában:

Mert némely olvasó történelmi életrajzot várt tőle s a helyett a XVII. század *chronique scandaleusejének*³³⁴ egyik hősnője védelmére szerkesztett iratot kapott. Vegyük hozzá, hogy e vádirat oly *stylben* van szerkesztve, mely a legkülönösebb keveréke az érzelgős regények pathosának, a francia olvasmányok helytelen fölfogása által táplált édeskés enyelgésnek és az oklevelekkel kérkedő pedantériának.³³⁵

Deák életrajzát elsősorban erkölcsi alapon bírálta, mivel úgy érezte, hogy írója túlságosan Forgách Zsuzsánna pártján állt, holott álláspontja teljes mértékben indokolatlan és érthetetlen volt:

Szerzőnk mély érzésűnek gondolja hősnőjét és e szerelmet [Zsuzsánna és Bakics szerelmét] eszményi színekkel akarja festeni. De hasztalan akarja. Forgách Zsuzsánna érzelgős kifakadásai nem mutatnak mély érzésre és az érzelgősség igen jól megfér az érzékiséggel.³³⁶

³³¹ BEÖTHY 1892.

³³² JÓKAI 1969, 420. (*A végzet* című fejezetben.)

³³³ MÓRICZ 1924. Vö. GALAMB 1924.

³³⁴ *Chronique scandaleuse*: botránykrónika (fr.)

³³⁵ Cs. 1885, 318.

³³⁶ Uo., 320.

Illetve: „...életrajzírója hiában fogja pártját, Forgách Zsuzsánna e pompát [„az álhatatlan világ hívságos pompáját”] nem tekintette mindig hívságosnak, annyira nem, hogy emléken a világi pompa kedvelése le nem mosható szennyfoltokat hagyott.”³³⁷

A *Vasárnapi Ujság* jóval mérsékeltebb, bár erkölcsileg hasonló álláspontú recenzense a célzott olvasóközönségre hívta fel a figyelmet, és a munka értését is az olvasóközönség összetételének a tartományába ítélte: „Deák Farkas túlnyomóan női közönséget képzelt maga előtt Forgách Zsuzsánna történetének megírásakor, kik hajlandóbbak saját nembelieik ballépésének kimentésére.”³³⁸ Zsuzsánna esete a recenzens szerint, ha erkölcsileg nem is menthető fel, mindenképpen méltó a részvételre.

Deák Farkas személyes állásfoglalása jól érzékelhető munkájában. Életrajza 21. oldalán Zsuzsánnát egyértelműen kedvencének nevezte azzal a meggyőződéssel, „hogy *ártatlanabb* életet senki sem folytatott, mint ő, mind addig, míg csak hordozni tudta szenvedéseit.”³³⁹ Egy másik helyen tett megjegyzéséből viszont az is érzékelhető, hogy kutatási témáját és annak feldolgozását a női egyenjogúság kérdéskörének aktuális (19. századi) kontextusához is igazította, vagy legalábbis viszonyította, a megcélzott női olvasóközönség ugyanis kétségtelenül e felől a kontextus felől (is) olvasta és értelmezte a történeteket. A Zsuzsánna férjhez adásáról szóló részben ugyanis így nyilatkozott:

Abban az időben senkinek se jutott eszébe hogy a nőt is épen oly jogosult egyénnek tartsa a férjválasztásban, mint a férfit a nőválasztásban. Sőt még azt is, hogy: akarod-e, szereted-e? a legtöbb esetben csakis formalitásból kérdezték a leánytól. [...] Csak akkor használták a szülők a leány ellenmondását, mikor magok restelték a kérőnek a tagadó választ adni. Egyébaránt igyekeztek is, hogy a leányt jókor adják férjhez a mikor természetesen még esze ágában sem lehetett az önálló vélemény s mikor a cseperedő kis leány minden férfit szívesen elfogad ki őt úgy szólva a gyerekszobából a nagy emberek közé vezeti.³⁴⁰

4.2. A regény megírásának indítékai

Arra a kérdésre, hogyan és miért is keltette fel a téma Petelei István érdeklődését, összetett magyarázat adható. Először is indokolhatja a témaválasztást Petelei történész képzettsége, kapcsolata a történész közeggel. Valószínűleg jól ismerte és követte a történész szakma új kiadványait, feltételezhetően különös figyelemmel a közvetlen környezetéből származó

³³⁷ Uo., 324.

³³⁸ –r. 1886, 86.

³³⁹ Kiemelés tőlem. T. Zs.

³⁴⁰ DEÁK 1885, 14.

szerzők munkáit.³⁴¹ Budapesti tanulmányai után is fenntartotta a kapcsolatot történész kollégáival. Saját lapja, a *Kolozsvár* számára is gyakran kért tőlük történelmi tárgyú cikkeket. Elhatározásában azonban ösztönözhetette, hogy Deák Farkas munkájának megjelenése egybeesett a Kisfaludy Társaság által meghirdetett történelmi regény pályázattal.

A Társaság 1884. február 4-én hirdette meg a Lukács Krisztina-jutalom³⁴² során következő pályázatát, amelyre nagyobb terjedelmű magyar történelmi novellák, illetve rövidebb terjedelmű magyar történelmi regénypályázatok beérkezését várták. A pályázatok benyújtásának határideje 1885. november 30-a volt.³⁴³ A kitűzött határidőig tíz pályamunka érkezett be, a bírálóbizottság (Degré Alajos, Heinrich Gusztáv, Hunfalvy Pál) azonban egyik munkának sem ítélte oda a díjat.³⁴⁴ Ezért 1886-ra ismét meghirdették a pályázatot, és amint a pályázati jelentésből kiderül, ekkor küldte be Petelei is regényét.³⁴⁵ Ezúttal négy pályamunka érkezett be, a bírálóbizottság azonban ismét elégedetlen volt, és a jutalmat ezúttal sem osztották ki. Petelei ekkor még *Szeretett* címmel beküldött munkája is kedvezőtlen bírálatot kapott. A szintén Degréből, Heinrichből és Hunfalvyból álló bírálóbizottság bár Forgách Zsuzsánna történetét kitűnő lélektani, válóperét pedig kitűnő társadalmi problémának gondolta, Petelei feldolgozását kevésbé sikeresnek vélte. Bírálatukban kifogásaikat Petelei képzelőerejének hiányával, pszichológiai tapasztalatlanságával és egyértelműen Zsuzsánna pártját fogó állásfoglalásával kapcsolatosan fogalmazták meg, és emiatt a munkát nem ajánlották jutalomra.³⁴⁶

Peteleit a történelmi regényírással való próbálkozásban a Kisfaludy Társaság épp aktuális pályázata kapcsán az új műfajjal való kísérletezés is motiválhatta. A kedvezőtlen bírálat viszont szerepet játszott abban, hogy hasonló jellegű próbálkozással nem találkozunk többé pályája során. A regénytéma megválasztásában Deák Farkas munkája nyomán azonban a női olvasóközönséggel való kapcsolatteremtés új lehetőségét is láthatta. A feltételezést alátámasztja, hogy a regény közvetlenül *Az én utczám* című ciklus, tehát az

³⁴¹ DEÁK Farkas (1832–1888) szépíró, történetíró, hivatalnok, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a Magyar Történelmi Társulat egyik alapító tagja és jegyzője, a Heraldikai, Régészeti és több tudományos társaság tagja. Szintén marosvásárhelyi születésű. [n. n.] 1889, 42.

³⁴² A Lukács Krisztina-jutalmat Lukács Móric, a Kisfaludy Társaság volt elnökének jóvoltából tűzték ki évente. Lukács Móric végrendeletében tízezer forint névértékű magyar földhitelintézeti záloglevelet hagyott a Kisfaludy Társaságra alapítványi tőkeként. Ennek kamataiból hirdették meg évente a pályázatot Lukács Móric neje, Birly Krisztina neve után Lukács Krisztina-jutalom néven. A pályázat révén szépirodalmi és kritikai munkákat díjaztak ötszáz forint pályázati díjjal. ([n. n.] 1885b, 89.)

³⁴³ [n. n.] 1885a, 31.

³⁴⁴ DEGRÉ, HEINRICH, HUNFALVY 1887.

³⁴⁵ HUNFALVY 1887.

³⁴⁶ Uo., 57.

említett olvasóközönséggel való *tudatos* kapcsolatteremtés idején született, és olyan társadalmi problémát tematizált, amely a 19. század második felében különösen időszerű volt.

4.3. Az *Egy asszonyért* a *Kolozsvár* kontextusában (1887. március 28. – 1887. április 28.)

Petelei István *Egy asszonyért* című regénye 1887. március 28-a és április 28-a között jelent meg folytatásban, huszonhat részben a *Kolozsvár* tárcarovatában. A regény szövege nyolc számozott részre oszlik, a felosztás nem egyezik az egyes lapszámokban való megszakításokkal.

A Kisfaludy Társaság felhívására beküldött sikertelen pályázattal azonos évben, 1886 végén indította útjára Petelei a *Magyar Polgár* és a *Kolozsvári Közlöny* korábbi politikai lapok egyesüléséből a *Kolozsvárt*, amelynek közel öt éven át szerkesztője is volt. Így, bár a Kisfaludy Társaság bírálóbizottsága nem jutalmazta a pályamunkát, Peteleinek lehetősége adódott az épp elkészült írást hamarosan saját lapjában közzéadni. A sajtóközlés következménye, hogy a történelmi regény így folytatásos tárcaregénnyé is vált. Az *Egy asszonyért* első részének közzétételével azonos lapszámban külön szerkesztői felhívás is felhívta a figyelmet a regény indulására.³⁴⁷ A regény kézírata nem ismeretes, ezért elemzésemben a sajtóváltozatra támaszkodom.

A regény részletes szakirodalmi elemzéséről nincs tudomásom. Elemzésemben, akárcsak a *Klasszi* esetében, a szöveg és megjelenési közegének, környezetének a viszonya érdekel, az olvasatot ebben az esetben is a közeg befolyásolta értelmezési lehetőségekkel hozom összefüggésbe. Mivel azonban ebben az esetben nem egyetlen lapszám környezetéről, hanem egy, pontosan egy hónapon át közzétett folytatásos regényről van szó, a megjelenés környezetének a szóban forgó hónap ideje alatt a *Kolozsvárban* az egyes regényrészletekkel egy időben megjelent különböző szövegtípusokat tekintem.

A történet lényege Petelei regényében is megegyezik a Deák Farkas életrajzával kapcsolatosan írtakkal. Műfajából adódóan azonban közvetítésmódja más. Petelei regénye nem életrajzi regény, még csak nem is regényes életrajz (ez utóbbi kifejezés inkább Deák

³⁴⁷ „A Kolozsvár mai számának tárczája a szerkesztő tollából kisebb regény közzétételét kezdi meg »Egy asszonyért« címmel. Az új előfizetőknek az új ívnegyed kezdetéig még megjelenő számokat el fogja küldeni a kiadóhivatal.” (A szerkesztőség, *Az új évnegyed*, Kolozsvár, 1887, 1. évf., 76. sz. (márc. 28.), 2.) A felhívást a 80. számmal bezárólag minden nap közölte a lap.

munkájára illik). Úgy gondolom, nem a történelmi alak életrajza, hanem a Deák Farkastól megismert életrajzban rejlő lélektani és társadalmi probléma regénybeli közvetíthetősége érdekelhette Peteleit, még ha ez nem is a Kisfaludy Társaság regénybíráló bizottságának elvárásai szerint sikerült. A regény indítása, a szentjánosi mulatozós jelenet így egyszerre vág bele az események középpontjába, és már jócskán Révai Ferenc és Forgách Zsuzsánna házastársi konfliktusa idején zajlik. A Deáknál ismertetett Révai és Forgách családok genealógiájáról Petelei még csak említést sem tett, hiszen ennek túl nagy szerepe amúgy sem lett volna: regényét nem az arisztokrata, hanem a polgári-kispolgári olvasóközönségnek szánta, számukra pedig a történet inkább problematikájában mintsem önidentifikációs jellegében lehetett érdekes.

Arra a kérdésre, hogy mitől és hogyan történelmi egy regény, épp az utóbbi évek műfaj iránti megélt érdeklődésének kontextusában válaszolható, hogy ezt az adott mű kiadás- vagy értelmezéstörténeti pillanata is meghatározza. Ha tehát a magyar irodalomtörténeti szakirodalomban a közelműtban a műfajjal foglalkozó két, talán legismertebb szerzőre hivatkozom koncepciójukat végtelenül sommásan foglalva össze, akkor a történelmi regény annyiban igazán történelmi, amennyiben a múlt megjelenítése révén ontológiai, egzisztenciális és metafizikai távlatokat is teremt, és ilyenként a létezés értelmezi (Bényei),³⁴⁸ illetve ezen túlmenően saját létét és a saját lehetségesége kapcsán megfogalmazott szövegeket is (Hites).³⁴⁹ A regény 1924-es kiadásának sajtó alá rendezője és olvasói számára az 1918 utáni erdélyi kultúrpolitika kontextusában a történelmi jelző bizonyára a hagyomány és a folytonosság szempontjából nyert jelentést.

Az 1880-as évek kontextusában az épp hivatásosodó történetírás, a hozzáértés és dilettantizmus, illetve a történelemről való alternatív beszédlehetőségek feszültségében³⁵⁰ ráadásul az is elképzelés, érdeklődés és célkitűzés függvénye, hogy a múltnak épp mely területe tekinthető történelemnek: a politika- és hadtörténet, vagy pedig a társadalom, a családi élet, a mentalitás története. A Magyar Történelmi Társulat és kiadványai számára ez utóbbi. Petelei történelmi jelzője ennek függvényében lehet jelentéssel. Nem célom a regényt társadalmi folyamatok tüneteiként értelmezni, viszont fontosnak tartom az épp adott aktuális vagy utólagos társadalmival és a mindenkori olvasóval való kapcsolatát hangsúlyozni. Az *Egy asszonyért* elemzésének egyik fő kérdése tehát a társadalmi és

³⁴⁸ BÉNYEI 2007, 93–111.

³⁴⁹ HITES 2004, 103–104. (*Műfaj, örökség, revízió*)

³⁵⁰ Ezekről: HITES 2004, 187–206. (*Hozzáértés, köztudalom, dilettantizmus: történetírás a 19. században*); HITES 2004, 7–24. (*Politika, poétika, tudományosság: a történelmi regény mibenlétéről*)

családi életre kihegyezett történelmi érzékenység élesítése az aktuális mediális környezetben.

Elemzésem fő hipotézise, hogy Petelei történelmi regénye az elsősorban női olvasóknak szánt „az én utczám” történetek első darabjainak írásával és ciklussá szerveződésével azonos időszakban Deák Farkas életrajzából kiindulva szintén női olvasóközönségnek íródik. (Csak zárójelben jegyzem meg: a Kisfaludy Társaság regénybíráló bizottsága nem tartalmazott egyetlen női komponenst sem.) A *Kolozsvár* (ahol a regény végül megjelent) számos közleménye, hirdetése és reklámja bizonyítja, hogy a lap is számít a női olvasóközönségre. Ettől függetlenül természetesen bárki olvashatta.

Az *Egy asszonyért* egy, Ondráné asszonyomnál, Révai Ferenc udvarbírójánál tartott szentjánosi mulatozós jelenettel indít. Forgách Zsuzsánna és barátnője, Bakics Margit férfiruhába öltözve mulatnak Révai távollétében a Révai ház udvartartásával együtt. A mulatozás közben érkezik a vigadók közé Bakics Péter, Révai Ferenc első unokatestvére, Margit testvére. Zsuzsánna életének a jelenetet megelőző eseményeiről, házasságkötésének körülményeiről a szereplők párbeszédéből, a jóslatot mondó Ondráné és Zsuzsánna beszélgetéséből szerez tudomást az olvasó. A fűszálakból mondott jóslat szerint Zsuzsánna férje hamarosan meg fog halni.

A regény harmadik részével változik a jelenet. A mulatozást követő reggelen Révai Ferenc tér haza testvérével, Révai Péterrel és annak feleségével, Forgách Máriával, Zsuzsánna testvérével. Révai Ferenc őket kéri meg, hogy segítsenek a házasságában kialakult krízishelyzetben. Révai Péter azt tanácsolja, költözzenek Holics várába, amely bár három egyenlő részben oszlik meg Révai Ferenc, Révai Péter és Bakics Péter között, a részek egymástól való teljes elzártasága révén megakadályozná Zsuzsánna és Bakics Péter találkozását. Révai Ferenc megfogadja a tanácsot, célját azonban nem éri el. Felesége és Bakics Péter a személyzet segítségével a kapcsolatot levelezés útján továbbra is fenntartja, végül pedig Bakics Péter Detrekőre szökteti Zsuzsánnát. A feldühödött férj az ügyet a pozsonyi szentszék elé viszi. A nyilvánosság elé tárt házassági konfliktus valláspolitikai háttere fokozottan hangsúlyozott a regényben. A protestáns Révai Ferenc és a katolikus Bakics Péter versengése a 17. század rendi-vallási küzdelmei között protestánsok és katolikusok hatalmi harcának szimbolikus kifejezőjévé is válik.

Petelei regényében a különböző eseményekről és személyekről való információkat a szereplői szólamok közvetítik. A narráció szintjén tehát nem a mimetikus-leíró funkció a jellemző. A párbeszédes megoldás dominanciájának regénypoétikai funkciói lehetnek: a

pörgős párbeszédjelenetek az unalmas, hosszadalmas leírásokkal szemben jól illeszkednek az újságolvasással gyakran összekapcsolt gyorsolvasás kritériumához. A történet narrátora nem része a közösségnek, amelyhez az események kapcsolódnak. Állásfoglalása azonban Forgách Zsuzsánna és valamilyen idealizált, társadalmi kötöttségektől mentes, szabad szerelemfelfogás mellett nyilvánvaló.

...beszélék Bakics Péter uramról, a vitézlő dali legény-emberről, szentelt vitézről, ő felségének Rudolf királynak palánki kapitányáról, a ki erős szablyája hirénél, világi tisztségénél, égbeli jussánál felettébb valónak ismerte azt a sóhajtozó, kaczagó szegény szép asszonyt, Forgách Zsuzsikát, a Révai Ferencz uram feleségét.

És te, a bölcsességig leszikkadt ember, ki hallgatod a történetet, mely Bakics Péterről beszél, azt mondd: oh be bolond volt.

És te, kit a fiatalság szent örültsége tart rabságban, azt mondd: oh be bölcs volt.

Én nem tudom melyik volt – de lásd, a mint ott ül a gazdag füben a Morava vize mellett, a német hadnagy vizslájával hozatja ki a habokba dobott fadarabokat; lásd, a mint a vár ablakra tekint derűtlen, s piros orcáján mosolygás játszik, a mint eleven szemeit félig lehunyja s duzzogó ajaka kipödrött bajusza alatt félig nyitva, remeg a csókra való vágyakozástól...

Boldog volt minden bizonnyal.

Egy arasznyi öröm pedig nem ér-e fel a véghetetlen időig tartó hirrel?³⁵¹

Forgách Zsuzsánna szökésének nyilvánossá válása jelenetében rendkívül ironikus módon tulajdonképpen ugyancsak e mellett a szerelemfelfogás mellett foglal állást:

Egyik asszony a másiktól kapta el, s tovább adta [Zsuzsánna szökésének híré]. Le a Duna partján, fel a Morava környékén, a Kárpátok lábánál gunyasztó kastélyokban, ha szóval, ha görbe tekintettel, ha suttogva, ha kiabálva, itt könnyel, ott szemrehányással, méltatlankodva és szenvedélyesen – a Forgách Zsuzsika történetéről beszélt minden asszony.

És előbb morogva, aztán türelmetlenül, végre haragosan, a kard markolatán tartva a kezét – dühödni kezdtek a férfiak is.

Legény-ember előbb azt mondta vállvonogatva: „Hát szerették egymást.”

Igende mentség a szerelem? vetették ellenébe. Majd, ha feleségük lesz az urfiaknak, mentség lesz-e mással szemben?

A *rend* nem az. A *rend* ez: Az édes apával, aztán az édes anyával megbeszélik a dolgot; aztán ügyvéd emberek jönnek s megírják a hozomány listáját – *aztán* megmondják a leánynak is: e derék legényember lészen a te urad...

Hol van helye ebben a rendben a szerelemnek?³⁵²

Forgách Zsuzsánna kissé talán túlidealizált regénybeli alakjához kapcsolódik, hogy Petelei regényében a szerelmi sokszög jóval bonyolultabb a Deák Farkas munkájában leírtakhoz képest. Nemcsak Bakics Péter, hanem maga Révai Péter, a férj testvérbátyja és István diák is szerelmes Zsuzsánnába. Szerelmük azonban Bakics Péterétől eltérő módon csupán a vágyódó, lovagi ideáloknak megfelelő érzelm. A regény egyik végső jelenetében például,

³⁵¹ PETELEI 1887, 84. sz. (ápr. 6.), 1.

³⁵² PETELEI 1887, 96. sz. (ápr. 22.), 1. Kiemelések az eredetiben.

István diák teljes lovagi felszerelésben néhány fős csapata élén hívja párbajra Révai Ferencet. Ehhez a jelenethez kapcsolódik a regény egyik címmagyarázó paragrafusa is. Az *Egy asszonyért* nemcsak a Forgách Zsuzsánna ártatlansága mellett voksolók állásfoglalását, hanem a személye körül kialakult országos híru valláspolitikai versengést (katolikus vs. protestáns) is jelöli. Az itt idézett sorokban pedig ismételt a narrátor egyértelmű állásfoglalását is: „Egy gyenge asszonyért im ennyi kar emelkedik. Hadd adjunk még egy nehányat hozzá: a magunkét.”³⁵³

A szöveg folytatásokban való megjelenésével Petelei az érdeklődést felkeltő, ébrentartó és folyamatosan felcsigázó részzárlatok poétikáját is alkalmazza. A régmúlt eseményeire épülő cselekmény a megcélzott olvasóközönség történeti tudását aktuális törekvéseivel összefüggésben mozgósítja, miközben a szöveget körülölelő közeg folyamatosan felhívja a figyelmet szöveg és társadalom, szöveg és a mindennapi élet problémáinak összefüggéseire. Egy sor kérdésként adódik, hogy milyen korabeli tudásra és törekvésekre, befogadói reakciókra, állásfoglalásra építhetett Petelei történelmi regénye. Milyen kontextusban gondolkodhatott el a korabeli (kolozsvári) női olvasóközönség a szöveg jelentéséről? Milyen konkrét, a regény megjelenésének közvetlen szöveges környezetéből származó példákkal vethették össze az olvasottakat, és a példák fényében hogyan értelmezheték a regény egy-egy aspektusát? A kérdésekre adott válaszaim lehetségesek, nem bizonyosak. Értelmüket nem igazság- hanem valószínűségértékük adhatja, illetve a mediális feltételezettség szövegértelmezéseket stimuláló hatékonysága.

A *Kolozsvár* április 1-ji, 2-ai és 3-ai száma közvetlenül a regényfolyam elkezdésének idején a kolozsvári társasági élet egy nem kevésbé jelentős eseményéről tudósítja az olvasóközönséget: a virágbazárról. Szervezői a kolozsvári hölgyek, funkciója pedig, hogy a szünetelő kolozsvári színház időszakában lehetőséget teremtsen a társasági élet ily módon való megszervezésére. Izgalmas forrásanyag lenne, hogy vajon esett-e szó, és ha igen, hogyan, minek kapcsán a bazárban tüsténkedő hölgyek között a *Kolozsvárban* olvasottakról, Petelei István induló regényéről. Forrásanyag hiányában azonban a tudósításokból csak a hölgyeknek a kolozsvári társasági élet szervezésében betöltött szerepe látható. De tevékenységeikről számos egyéb, a *Kolozsvár* március 28-a és április 28-a közötti számának közleménye is tanúskodik. A burjánzó, különböző célkitűzésű nőegyletek a nőknek a 19. század második felében a társadalmi szerepvállalásban megnövekedett szerepére hívják fel a figyelmet. Olvashatunk itt mindenféle jótékony

³⁵³ PETELEI 1887, 100. sz. (ápr. 27.), 1.

nőegyletről, „vereskereszt-egyletről”, filléregyletről, sétatéregyletről, szépítőegyletről, rongyos egyletről, illetve az EMKE kerületi női választmányairól.

A 19. század második felének nőegyleteit a legújabb dualizmus kori nőtörténet is a nőemancipációs törekvések fejezetében tárgyalja.³⁵⁴ Létrejöttük és működésük az egyesülési és gyülekezési jog elismerésének volt a következménye. A nőnevelés, a nők társadalmi és jogi helyzetének a tisztázása a 19. század második felének egyik fő és nem eredménytelen társadalmi problematikája, amely a házastársi és háztartási szerepeken túlmenően alternatív szereplehetőségeket is kínált a nők számára. A nőnevelés területén kiemelkedő teljesítményt értek társadalmi elismertségére is több példa hozható fel a 19. század második feléből. Itt viszont egy olyan példát említenék, amelyre a *Kolozsvár* vonatkozó időszakának hirdetései hívják fel a figyelmet. Április 16-ai, 91. számának hírrovatában a lap a Budapesten megszervezett Karacs-jubileumra hívja fel olvasói figyelmét:

Karacs Teréz tiszteletére a budapesti népnevelők egylete megemlékezvén az érdemeiről, amelyeket magának Karacs T. mint író és nevelő szerzett a hazai nevelésügy és irodalom körül, 80-ik születésnapja alkalmából ünnepélyes diszközgyűlést rendez ma. Az ünnepélyes gyűlésre az egylet meghívja az összes, a fővárosban működő tanárokat, tanítókat és tanügy barátokat s az ünnepelt tisztelőit.³⁵⁵

Az április 23-ai, 97. szám még egyszer visszatér a jubileumi ünnepségre, ezúttal utólagos, részletes beszámolóval az eseményekről:

Karacs Teréz jubileuma. Mi is közöltük azt a felszólítást, mely az ősz tanítónő nyolczvanéves jubileuma fényesen való megülésére hívja fel az érdeklődőket. A mindenütt közölt elhívásnak volt is eredménye, s a jubileumot a kegyelet mindenünnen nyilvánuló jelei közt ünnepelték meg Békésen. Az ország minden részéből érkeztek üdvözlő sürgönyök és levelek. Az ünnepély lefolyása igen egyszerű és szép volt. A délelőtt folyamán tisztelegtek az ifjú kedélyű írónőnél a tanítók küldöttségei. Délben Környei Lajosnál, hol Karacs Teréz lakik, szűkebbkörű ebéd volt, melyen Mezey Lajos főjegyző indítványára elhatározták, hogy e nap emlékére Békésen felsőbb leányiskolát létesítsenek, s erre gyűjtést indítanak. Jancsovcics Pál, Békésmegye alispánja, nyomban aláírt 100 frtot a nagy lelkesedéssel fogadott célra.³⁵⁶

Döntésével, hogy férjét otthagyja és megszökik Bakics Péterrel, Forgách Zsuzsánna az előírt társadalmi rend és kööttségek ellen tiltakozik, ugyanakkor férje brutalitásával szemben alapvető emberi jogaiért harcol. Öntudatos, az önmegvalósításra és az önérvényesítésre törekvő magatartása a 19. század nőmozgalmainak alapvető

³⁵⁴ KÉRI 2008, 78–90.

³⁵⁵ Kolozsvár, 1887, 1. évf., 91. sz. (ápr. 16.), 2. [Hirek]

³⁵⁶ Kolozsvár, 1887, 1. évf., 97. sz. (ápr. 23.), 2–3. [Hirek]

tendenciájával rokon. Története tehát a *Kolozsvár* hasábjain, a nőegyleti tevékenységek és a Karacs-ünnepségek kontextusában az önmagáért kiálló, személyes, társadalmi, jogi érdekeit és törekvéseit érvényesítő nőtípus alakja felől aktualizálódik. Így a regény befogadásával egy időben lehetőséget teremt nő olvasói számára saját történetiségük belátására és a Zsuzsánna törekvéseivel való azonosulásra. A narrátori állásfoglalás ezt az álláspontot erősíti, mintsem a történeteknek 'ballépésként' való értelmezését. Erkölcsi-morális szempontból tehát a személyiség javát szolgáló önérvényesítő törekvések a házastársi engedelmesség és adott esetben destruktív alávetettség elé kerülnek, és a történet nagyon aktuális, példázatos jellegét hívják életre. Az *Egy asszonyért* így nemcsak az önmegvalósítást, mint a személyiség kiteljesedésének lehetőségét mutatja fel a múltból merített aktualizálható értékként, hanem az önmegvalósításnak a kölcsönös szerelmen, megértésen, tiszteleten, tehát barátságon és a kölcsönös vonzalmon, szexuális öntudaton és szenvedélyen keresztül való megvalósulását. Ez azonban nem a Forgách Zsuzsánna és Révai Ferenc házaspár, hanem a házasságtörő Forgách Zsuzsánna és Bakics Péter történetében képzelhető el. Ebben a nem konvencionális társadalmi helyzetben rejlik Forgách Zsuzsánna alakjának lélektani problémája, döntését megelőző vívódásai, mint például a következő, Bakiccsal való jelenetben:

„Elviszlek magammal. Hallgass reám édes. Csendes éjszakán, sebes lábu lovakon kiloplak a porkolóbad körmei közül, olyan sebesen, hogy rágalom se ér nyomodba. A Margit várába rejtlek s dobogó szivedet szívemen csendesitem. Ismered Detrekőt? Sziklahátán szikla s tetejében a szép kis erős fészek.”

Az asszony behunyja szemeit, s arcát kezeivel takarja el.

Az egész világ ellenére... Teheti-e? De hát letörölt-e ez az egész világ egy könnycseppet a szeméről? adott-e írt, bár egy csipetnyit a sebére? Mivel adója ő a világnak? De hát a becsület... És szeretne felkaczagni, mert eszébe jutott a nénje, a ki űzte, kinozta Zsuzsikát, ki meg nem bocsátotta fiatalságát, szépségét, jókedvét; ki elejébe állott az örömeinek s elperelte a szeretetet, mely feléje nyult; ki meg nem hallotta ha jajgatott; meg nem segítette, ha szenvedett. No hát csak maradjon Mária az ő becsületével. És szeretni nem szabad e becsülettel? Eltelni édes melegséggel, keresni a boldogságot; hüen, igazán, minden gondolattal azé lenni, kit a szívünk választott, a vérünk kíván – nem becsület-e? Ha nem az, hát Zsuzsikának nem kell a becsület.³⁵⁷

Forgách Zsuzsánna vívódásában a történet értelmezésének a férj, Révai Ferenc és a társadalmi közvélekedés szempontjából felvillantott szólama is kifejeződik. A szökését követő időszakban ugyanis a történetekről való általános vélekedés a következő:

³⁵⁷ PETELEI 1887, 87. sz. (ápr. 12.), 1. és 88. sz. (ápr. 13.), 1.

Hogy egy magyar asszonyon a gonosz vére inkább uralkodjék, mint a becsülete. Hogy egy magyar asszony az urát odahagyja egy másikért, a ki dalibb. Éjnek-éjszakáján, hogy áttörje falát, s házát, asztalát, ágyát gyalázatos árvaságba hagyva fusson parázna csókra, ölelésre. Ha a gonosz van benne – hát a gonoszt; ha a vére rossz, hát a vérét, de meg kell torolni.

Példát ha nem adnak uraimék! hova lesz a házi élet becsülete. Ma megszökött gyalázatosan ez, holnap mást kezd izgatni a vére. A leányok nem találnak férjet, igaz lelki házas asszony otthon becsületet.³⁵⁸

Nem érdektelen a regénynek ennél a szólamánál sem elidőzni, hiszen a történetek illetén való értelmezése a *Kolozsvár* egyéb hirdetéseinek kontextusában a regény egy másik olvasatát hívja elő. A *Kolozsvár* 90., április 15-ei számának hírvonatában például, arról informálódhat az olvasó, hogy Johann Strauss, a keringőkirály éppen válófélben van.

A keringő-király válópöre. Strauss János, a dallamos keringők és tánczdarabok utolérhetetlen mestere, nem boldog házaseletű. Nejétől már rég ideje elkülönözve él. Most folyamodott Strauss az erdélyi ev. ref. egyházközség házassági törvényszékéhez, hogy nejétől *végleg* elválasszák. E tárgyban az ev. ref. egyházkerület helyben tartandó közgyűlése idején, ápr. 28-án fog határozni az egyházi hatóság.³⁵⁹

A lap április 22-ei számának hírvrata egy másik érdekes házassági esetről tudósít:

Bigamia. Oroszfalvi Kovács Mihály, különválva élt feleségétől Balázs Rózáliától. Azonban egyhangunak találta élete folyását, elhatározta, hogy újra megházasodik.; hírből hallván, hogy első neje meghalt, tervét ki is vitte, s Bertalan Rózáliát boldogította kezével. A dolog kiderülvén, kettős házasság büntette miatt a vádlottak padjára került Kovács Mihály 16-án Kézdivásárhelyt. A királyi törvényszék nem vehette figyelembe vádlott azon mentségét, hogy ő úgy hallotta, miszerint első neje elhalt, hanem a fenforgó enyhítő körülmények tekintetbevételével 8 havi börtönre ítélte.³⁶⁰

A házaselettel kapcsolatos mindkét hirdetés az újságolvasó közönség szenzáció iránti éhségére, érdeklődésére építi közlendőjét. Strauss esetében nem annyira maga a válás ténye a szenzáció alapja, mintsem az, hogy a kor egyik legsikeresebb zeneszerzőjének, a keringő koronázatlan királyának életében is jelen van a kudarcos komponens. Oroszfalvi Kovács Mihály története pedig törvényes, jogi szempontból bűncselekmény, és ilyenként feltűnést keltő. A *Kolozsvár* számos egyéb közleménye épít a szenzációkeltés hatására rengeteg deviáns, törvénytelen, morbid, tragikus hír közlésével. A szóbanforgó időszakban több közlemény is olvasható öngyilkossági esetekről (ezekről szinte napi rendszerességgel), rablásokról, talált hullákról, megőrült emberekről, túlságosan is korán, fiatalon elhunytakról, tüzesetekről, gyilkosságokról, párbajokról. A szenzációkeltés egyik humoros, ironikus példája az április 26-ai számban olvasható alábbi közlemény:

³⁵⁸ PETELEI 1887, 96. sz. (ápr. 22.), 1.

³⁵⁹ Kolozsvár, 1887, 1. évf., 90. sz. (ápr. 15.), 2. [Hirek]

³⁶⁰ Kolozsvár, 1887, 1. évf., 96. sz. (ápr. 22.), 3. [Erdélyi részek. Vidéki élet]

Törvénytelen született béka. Csikszeredában ez év ápril havának huszonkettedik napján nagy dolog történt – olvassák a Sz. N.-ben. Egy tisztas asszonyság az Olt partján békát hozott az árnyékvilágra. Ez új állampolgár most spiritusban szemlélődik az ő furcsa esetén, ha ugyan eddig halálosan le nem itta magát. A történet ez. F. J. állatorvos neje ezelőtt öt évvel pocsolya-vizet ivott. Azóta étvágya elveszett, s fájdalmakat érzett a gyomrában, s ott valami szokatlan mozgást tapasztalt. Orvoshoz folyamodtak. Az orvos bélféreg ellen kezelte a beteget sok ideig eredménytelenül. Végre e hó 22-kén, midőn az asszonyság az Olt mentén sétára indult gyomorgörcsök lepték meg s e félhivatalos úton egy békát producált, melynek láttára elájult s ezután 5 napig betegen feküdt. Felépülvén, most teljesen jól érzi magát, s kellemetlenségei elmúltak s étvágya is megjött. Az extra vagans béka a gyógytárba vitetvén, spiritusban közszemlére kiállítatott, s csodájára jár hat határ. A Sz. N. e vármegyeszerte feltűnést keltő történetről csak azt tudja bizonyosan, hogy megvan a béka is, s a spiritus is. No hát ennek a törvénytelen született békának historiája minden kétséget kizárólag törvényes gyermeke a tudatlanságnak.³⁶¹

Az idézett szövegek kontextusa a szenzáció felől is olvasható teszi Forgách Zsuzsánna történetét. Szökésének híre hasonló módon kelt feltűnést, izgalmat, pletykatémát a már idézett társadalmi közvélekedés szólama számára.

A lovas legények vágattak, és a hír szárnyalt. A palánkos kerítésű udvarházakba, az árkos várakba, a városokba, a szegény falvakba s vármegyéről vármegyére...

Előbb csak suttogtak. Senki se tudott bizonyost. Hadakról, ágyukról beszéltek, mellyel megdulta Holicsot Bakics Péter uram... Ott megvagdosták a szegény férjet. Sebeiben szenved. A katonái lettek árulói, s felesége a Judás, a ki rávezette őket.

A holicsi éjszakákról mindenki tudott valamit. Az álomitallal elkábitott férjről, a parázna leányokról, a boszorkányos munkáról.

Az ördög kertje az. Az asszony babonázott, s szerződése van a gonosszal. A szemében van rossz materia.

Megigézett mindenkit, ha férfit, ha asszonyt. Miatta házasságtörők lettek az asszonyok, s kárhoztak a férfiek.

Az udvarházakban a kis kárpátok mentén a rendes, egészséges sok gyermekes nagyasszonyok valóságos rémülettel beszéltek a hüvösödő estéken a lángos kemencze körül Forgách Zsuzsikáról, az ő szennyes lelkéről, orczátlan életéről. A simahaju, nyakig begombolt ingű szemérmes szűz leányok remegve tiszta testükben, hallgatták, s nyughatatlan éjjel nyoszolyájuk vánkosan forgolódtak, nyitott, ártatlan szemeikkel nézván a sötétet, a hova ingerlő, buja képeket rajzolt a Forgách Zsuzsika megidézett gonosz lelke.

Nem hallszott olyan történet több, mióta az emlékezet felér.³⁶²

Forgách Zsuzsánna története rendhagyó voltánál fogva joggal számíthatott az érdekesség- és izgalomkedvelő újságolvasó közönség érdeklődésére is. Nincs arra vonatkozóan bizonyítékként felhozható adatom, hogy Petelei jól érzékelte a történetben rejlő szenzáció lehetőséget, a szöveg azonban a *Kolozsvár* idézett közleményeinek kontextusában szenzációtörténetként is olvasható. Erre utal a regény legutolsó sora, az enyhén ironikus

³⁶¹ Kolozsvár, 1887, 1. évf., 99. sz. (ápr. 26.), 3. [Hírek]

³⁶² PETELEI 1887, 95. sz. (ápr. 21.), 1. és 96. sz. (ápr. 22.), 1.

„Mit akartok tudni még?”³⁶³ narrátori kiszólás, amely a pletyka- és szenzációéhes olvasóközönség elvárásainak kielégítésére (’minden tudásra érdemest elmeséltem, és nincs több mondanivalóm’) utal. A regény ’történelmi’ jelzője pedig ebben a kontextusban a szenzáció történetiségére is felhívja a figyelmet, arra, hogy a társadalmi konvencióktól eltérő, rendkívüli, botrányos, izgalmat keltő események szóbeli (pletyka) és írott környezetben is mindig számíthatnak a közönség fokozott érdeklődésére.

Az *Egy asszonyért* közlésének ideje alatt a *Kolozsvár* 1887. március 28-a és április 28-a közötti időszakában tudatos szerkesztés vagy véletlen egybeesés eredményeként a lap *Apróságok* című rovatában háromszor is tréfálkozás tárgya a regényírás, illetve maga a regény, mint műfaj. Így a tárcarovatban olvasható folytatásos regénynek, Forgách Zsuzsanna történetének az értelmezése önironikus reflexiókkal gazdagodik. A lap 79-ik (március 31-ei) számában olvasható vicc a regényírás módját teszi tárgyává: „– Ugyan, mit gondolsz, olvassák-e a regényírók a saját regényeiket? / – Már hogy képzelheted ezt, ha olvasnák, hogy maradna idejük arra, hogy irjanak!” (*Regényírókról*)³⁶⁴ Egy másik a folytatásos regényközlés által megkövetelt gyors és gyakran figyelmetlenségekkel, „bakikkal” járó regényírást gúnyolja ki: „A mátkapár közelében hirtelen sajátságos zörej volt hallható. Emma megrémült és szíve hallható dobogással vert. A grófné a néger karjaiba dobta magát, ki ijedtében úgy *elfehéredett*,³⁶⁵ mint a fal.” (*Regényfolytatás*)³⁶⁶ A viccekben megfogalmazott ironikus regénypoétika a folytatásos regényközlés és a történelmi regény összefüggéseinek és a velük kapcsolatosan már Jósika esetében felvetődött jövedelemorientált írásmód problémáinak³⁶⁷ történetiségére és aktualitására hívja fel a figyelmet. Petelei regényével azonos közegben való jelenlétük pedig arra, hogy regényt írni és történelmi regényt közölni folytatásokban a sajtó hasábjain csak ennek az önironikus helyzetnek a vállalásával lehet és érdemes.

Utoljára, fejezetzárónak pedig álljon itt a viccek közül a *Kolozsvár* 80-ik (április 1-jei) számában *Részlet egy regényből* címmel olvasható kedvencem: „Örömtől dobogó és hálás szívvél kiáltott fel Róbert: / Vége következik!”³⁶⁸

*

³⁶³ PETELEI 1887, 101. sz. (ápr. 28.), 2.

³⁶⁴ Kolozsvár, 1887, 1. évf., 79. sz. (márc. 31.), 3. [Apróságok]

³⁶⁵ Kiemelés az eredetiben.

³⁶⁶ Kolozsvár, 1887, 1. évf., 83. sz. (ápr. 5.), 3. [Apróságok]

³⁶⁷ Erről KERESZTÚRSZKI 2003. és HITES 2007, 70–85.

³⁶⁸ Kolozsvár, 1887, 1. évf., 80. sz. (ápr. 1.), 3. [Apróságok]

Az Egy asszonyért című regénynek a női olvasóközönsséggel való kapcsolatteremtés alakításában látom jelentőségét Petelei István egyéb írásgyakorlatai között. Úgy gondolom, Petelei művelődéstörténeti érdeklődése, Deák Farkas munkája és a Kisfaludy Társaság pályázata együttesen serkentették, hogy a történelmi regény műfajával próbálkozzon, a Forgách Zsuzsánna történetében rejlő probléma aktualizálhatósága és szenzációzussága pedig jól illeszkedett az újságolvasó közönség érdeklődési köréhez, igényeihez és olvasói szokásaihoz.

5. Hétköznapi írásgyakorlatok. Petelei István jegyzetfüzetei

Gyalui Farkas, Petelei kolozsvári kedvence, az író halála után pedig írói hagyatékának gondozója, értelmezője és első életrajzírója 1935-ben azon morfondírozott, vajon hogyan is születtek Petelei történetei, volt-e írójuknak valamilyen sajátos műhelygyakorlata, készített-e előzetes feljegyzéseket, jegyzeteket. Gyalui feltételezése, hogy sajnálatos ugyan, de ilyen típusú források nem maradtak az írói hagyatékban:

Azt hiszem, hogy feleségének sem adott számot, hogy történetei hogyan fakadnak, vagy hogyan fejlődtek ki alkotásának izzó kohójában. Talán maga sem tudta teljes pontossággal mindig. Jegyzetet vagy témáira való utalásokat, mint Jókai jegyzőkönyveiben, nem ismert. Arra emlékezem, hogy nekem azt a tanácsot adta, hogy nem szabad íróembernek, sohasem szabad jegyzőkönyv nélkül lennie. Ezekbe a noteszekbe írja bele fiam, amit lát és hall. Bár ő maga követte volna ezt a fontos műhelyszabályt. Lehet, hogy családjánál az ott lévő írásai között, talán lesznek ilyen jegyzetei. Nem hiszem. Lehetetlen, hogy a szerkesztőségében vagy otthonában ne láttam volna és özvegye aki oly készséggel adott róla adatokat, éppen az ily témajegyzetéről ne szólt volna nekem, vagy másoknak.³⁶⁹

Mint utólag kiderült azonban, Petelei nemcsak tanácsolta, hanem ő maga is gyakorolta az állandó „jegyzőkönyv” vezetést, jegyzetelést. Ma ismert írott hagyatéka tehát nemcsak egy regényt, számos novellát és különböző műfajú, illetve technikájú tárcacikket, irodalmi és magánlevelet tartalmaz, hanem tizennégy jegyzetfüzetet is. Gyalui Farkas valószínűleg nem ismerte Czakó Ferenc, Petelei egyik unokaöccsének 1911-ben a Petelei-hagyatékról megjelent cikkét, melyben említést tesz „egy füzet jegyzet”-ről és számos töredékről.³⁷⁰ A füzetek vizsgálatát valószínűleg az is nehezítette, hogy még sokáig magántulajdonban, valamelyik családtagnál maradtak. Az ötvenes években Bisztray Gyula említette a füzeteket ismét, amikor a kéziratos hagyaték nagy része már a tulajdonában volt. Ő írt röviden az 1955-ös Petelei-kötet előszavában a jegyzetfüzetekről,³⁷¹ vizsgálatukra azonban nem került sor azóta sem.³⁷²

Petelei tizennégy autográf jegyzetfüzetéből ma tizenhárom a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában az Ms 5721/107, Ms 5721/119 és Ms 5721/134–144 jelzet alatt található. A füzetek Bisztray Gyula hagyatékának részeként kerültek a Kézirattár tulajdonába, az MTA Kézirattári Növedéknaplójának pecsétje szerint három

³⁶⁹ GYALUI 1935a, 3.

³⁷⁰ CZAKÓ 1911, 109.

³⁷¹ BISZTRAY 1955, 10.

³⁷² Bodnár György tett még néhány megállapítást az úti jegyzetéről az immár több kötetben is megjelent *Mezőségi út* kapcsán: BODNÁR 1988, 41–42.

részben: 1978-ban, 1980-ban és 1985-ben. Egyetlen jegyzetfüzetet az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őriz. Ez utóbbi is Bisztray Gyula hagyatékából került a könyvtárba.

Bisztray Petelei István életművének legalaposabb ismerője: ő gyűjtötte össze a Petelei-hagyatékot, ő írta meg a szerteágazó Petelei-család történetét, ő rendezte sajtó alá irodalmi levelezését, és tervezte a jegyzetfüzetek (legalább egy részének) és a szintén tulajdonában lévő családi levelezés kiadását is, halála azonban megakadályozta ebben. Bisztray fő adatszolgáltatója Csíki Gál János budapesti festőművész-tanár, Petelei egyik nővérének unokája volt. Ő bocsátotta az 1930-as években a birtokában lévő iratanyagot (leveleket, ismeretlen elbeszéléseket, jegyzetfüzeteket, különböző okmányokat és fényképeket) Bisztray rendelkezésére,³⁷³ és így került ezek egy része Bisztray halála után az Akadémia, másik része az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába.

Petelei István jegyzetfüzetei nagyjából átfogják írói működésének idejét az 1870-es évektől az 1900-as évek elejéig. Az első egész pontosan bejegyzett dátum 1873. december 16., az utolsó pedig, 1905. május 6. Ezek nem a jegyzetelés elkezdésének és befejezésének pontos időpontjai, mivelhogy az első bejegyzett dátum előtt és az utolsó után is vannak jegyzetek, sőt olyan jegyzetfüzetek is, amelyekben egyáltalán semmilyen időpont-megjelölésre nem lehet rátalálni. Ez a jegyzetek típusától is függ: az egyetemi előadások jegyzeteit vagy az úti jegyzeteket többnyire pontos dátummal jelöli, az olvasmányokból származó, vagy a később megírandó szövegekhez alapanyagot szolgáltató jegyzeteket viszont nem.

Ceruzával jegyzetel, csak nagyon ritkán és keveset tintával, nyilvánvalóan praktikus okok miatt is, apró, kezdetben jól olvasható írással, majd az évek elteltével egyre csúnyábban, ami igen megnehezíti, és néhol lehetetlenné teszi a szavak kibetűzését.³⁷⁴

Petelei jegyzetfüzetei amellet, hogy betekintést engednek egy írói életmű nem nyilvánosságra szánt korpuszába, önmagukban véve is rendkívül izgalmasak. Bár nem tekinthetők unikumnak, hiszen más írói hagyatékokban (például a Jókaiéban) is fellelhetők hasonló jegyzetek, fennmaradásuk ritka és szerencsés körülménynek tekinthető, és a családtagok kegyeletes figyelmének köszönhető.

A jegyzetanyag értelmezése azonban nehezen rendezhető egyetlen koherens narratívába. A füzetekben olvasható szöveghalmaz igen heterogén, különböző helyzetekben, időpontokban, különböző céllal írt és különböző funkciót betöltő jegyzeteket tartalmaz. Egy részük csak részben köthető Petelei szépírói működéséhez, sok esetben

³⁷³ BISZTRAY 1949, 4.

³⁷⁴ A jegyzetfüzetekről részletesen lásd TÖRÖK 2005.

semmi közük sincs hozzá. Más részük azonban akár egy-egy szépirodalmi munkája előtanulmányának is tekinthető. A jegyzetek általában nem kronológia szervezte naplószerű megnyilvánulások, nem oldalról oldalra folyamatosan vezetett feljegyzések, és nem is nyilvánosságra szánt írások, bár bizonyos szövegek utólag átdolgozva nyilvánosságra kerültek. Az egyén életének kis mikrokódexei: azt bizonyítják, hogy Petelei István nyilvános szépírói és publicisztikai működése mellett egy életen át az írás személyes terét is folyton alakította és fenntartotta saját maga számára. Ebben a személyes térben az írás, mint kommunikációs forma kevésbé játszik szerepet, sokkal inkább funkcióként működik: a személyes tér és idő kitöltésének és eltöltésének dokumentumává válik.

Az utóbbi évtizedek olvasástörténeti kutatásainak egyik legfontosabb felismerése, hogy az olvasás története az írás történetével áll szoros összefüggésben. A felismerés olyan magánjellegű dokumentumokra irányította a figyelmet, mint például a szerelmes vagy családi levelezések, önéletírások, naplók. Az írásnak a polgári társadalomban betöltött szerepére vonatkozó kutatások számára így vált különösen gazdag forrásanyagot biztosító terepévé a 19. század, az olvasni és írni tudás tömegessé válásának százada. A francia tudományos közegben a hétköznapi írásgyakorlatok megnevezésére született terminus az 'écritures ordinaires'; a holland és német szakirodalomban jobban kedvelik az 'ego-documents' elnevezést.³⁷⁵

Az olvasás- és írástörténeti kutatások szempontjából francia nyelvterületen számottevők a kezdeményezések és az eredmények. A magánjellegű dokumentumokkal kapcsolatos munkák közül talán legismeretebb Philippe Lejeune munkássága, számomra azonban Roger Chartier és Martyn Lyons magyarul és angolul is olvasható tanulmányai voltak különösen inspiratívak. Ők kulturális termékként tekintenek a különböző írásgyakorlatokra és vizsgálataikat többnyire levelezésanyagon végzik. A levelezéseket nem a hétköznapi életre vonatkozó dokumentumokként kezelik, hanem olyan kulturális gyakorlatként, amely felfedi, hogy az írásgyakorlat mit jelent létrehozója számára.

A hétköznapi írásgyakorlatok a mediális elmélet felől a kéziratok sajátosságai, konvenciói és a nyomtatott kultúrával való kapcsolatuk révén válhatnak érdekes vizsgálati anyaggá.³⁷⁶ Petelei István jegyzetfüzetei az írásnak, mint egy életen át tartó személyes tevékenységformának a szempontjából izgalmasak számomra, amelynek azonban kulturális kontextusát és a szépírással való kapcsolatát is megpróbáltam felvillantani. A

³⁷⁵ Martyn LYONS, *Reading Practices, Writing Practices: Intimate Writings in Nineteenth-Century France* = LYONS 2008, 168.

³⁷⁶ Érdekes példa hétköznapi írásgyakorlatokra a Margócsy család 19. századi kéziratok hagyatékából összeállított kötet: MARGÓCSY 2004.

jegyzetek annyiban különböznek a hétköznapi írásgyakorlatok alatt általánosan értett forrásoktól, hogy az írói pályát hivatásának tekintő szerző tollából származnak. Ennek ellenére hétköznapi írásgyakorlatnak tekintem a jegyzeteket, mivel nem publikálásra szánta őket, és funkciójuk is más, mint a nyomtatásban megjelent szövegeké.

A nagyon esetleges jegyzetanyagot először a jegyzettípusok szempontjából csoportosítottam. Ezt követi a jegyzetelés körülményeinek és Petelei jegyzeteléskultúrájának a leírása. A fejezetet A *Csulakok* című novella elemzésével zártam, amellyel kéziratos magánjegyzet és publikált novella kapcsolatára kívántam rávilágítani, azaz Gyalui Farkas szavaival élve egy konkrét példa kapcsán arra, „hogya [Petelei] történetei hogyan fakadnak, vagy hogyan fejlődtek ki alkotásának izzó kohójában.”

5.1. Jegyzettípusok és az írás színterei

(*Egyetemi előadások és ezek jegyzetei*) Petelei István minden valószínűséggel legkorábbi jegyzetfüzete³⁷⁷ budapesti tanulmányainak nyomát viseli magán: a hallgatott előadások egy részének anyagát jegyzi ide le. Petelei 1871-ben iratkozott be a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Filozófia Fakultására történelem szakra, és az 1874–1875-ös tanévben fejezte be tanulmányait. Tanárai a korszak nevezetes egyéniségei: Budenz József, az összehasonlító nyelvtudomány professzora, Cherven Flóris földrajz tanár és író, az orientalista Hatala Péter, Henszlmann Imre mű- és régiségbúvár, a történetíró Horváth Mihály, Hunfalvy János, a magyar tudományos földrajz megalapítója, a művelődéstörténet-író Kerékgyártó Árpád Alajos, a pedagógia tudománnyal foglalkozó Lubrich Ágost, Leon Pugin francia vendégtanár, Rómer Flóris archeológus, Salamon Ferenc, Somhegyi Ferenc piarista rendfőnök és Toldy Ferenc. Az egyes tanárokhoz kapcsolódó tárgyak neve jól követhető egyetemi okleveléből.³⁷⁸ Ha a jegyzetfüzetben

³⁷⁷ MTAK Kt., Ms 5721/138.

³⁷⁸ Tantárgyai az egyes tanévekben: 1871-ben: *Europa nevezetesebb államai a forradalom alatt* (Somhegyi), *Magy. orsz. a függetlenségi harctól 1867-i koronázásig* (Kerékgyártó), *Hunyady [!] és az utolsó Jagellok kora* (Kerékgyártó), *Lengyelország hanyatlása* (Cherven), *A legújabb magyar irodalom története* (Toldy), *Francia nyelvtan* (Pugin); 1872-ben: *Roma története* (Somhegyi), *Magy. orsz. Beth. Bocskai és Rákoci (!) korában* (Kerékgyártó), *Hazai történetírás* (Toldy), *Általános neveléstan* (Lubrich), *Általános tanítástan* (Lubrich); 1873/4-ben: *Roma tört. a köztársaság hanyatlásától a birod. megdőléséig* (Somhegyi), *Europa fontosabb eseményei a XVII században* (Somhegyi), *Magy. orsz. tört. II. Rák. Fer. II. József [!]* (Kerékgyártó), *A magy. tört. Árpád-kori kútfoi* (Kerékgyártó), *Az újkor magy. irodalom története* (1626–1772) (Toldy), *A szobrászat és a festészet a középkorban* (Rómer), *Az ókori művészet tört.* (Henszlmann), *Magy. orsz. hadi tört. kapcsolatban civilizatioja történetével* (Salamon); 1874/5-ben: *Magy. orsz. tört. a XVIIlik XVIII században* (Salamon), *Az ugor nyelvrokonság alapján fejtegetett magy. nyelvtan* (Budenz), *A kereszténység eredete és fejlődésének története* (Hatala), *A függetlenségi harc 1848–49* (Kerékgyártó), *Magy.*

feltüntetett időpontokat, az előadók nevét és az oklevél megfelelő éveinek tantárgyait összevetjük, akkor egész pontosan láthatóvá válik, hogy mely előadásokat jegyeztette. Ennek megfelelően a jegyzetfüzet legnagyobb részt az 1873–1874-es tanévben a Salamon Ferenc, Rómer Flóris és Henszlmann Imre által tartott egyetemi előadások jegyzeteit tartalmazza.

(*Olvasmányjegyzetek*) Petelei olvasmányjegyzetei részint levéltári kutatások eredményei, részint pedig különböző korabeli kiadványokból származnak.³⁷⁹ A levéltári jegyzetek a marosvásárhelyi *Erdélyi Híradó* 1877–1878-as évfolyamában³⁸⁰ közölt kis művelődéstörténeti írásainak és a *Századok* 1878-as évfolyamában megjelent cikkének³⁸¹ az előtanulmányai a marosvásárhelyi 17. századi céhek életéről.

A korabeli kiadványok közül többnyire a *Budapesti Szemlét* és az *Új Magyar Muzeumot* forgatja, legalábbis a jegyzetek erre utalnak. Valószínűleg ezek is tanulmányaival kapcsolatosak: többek között Salamon Ferenc és Gyulai Pál Petőfi-cikkeiből, Gyulainak a magyar színművészettel és drámairodalommal kapcsolatos írásából, szintén Gyulai Bánk bán-cikkéből, Deák Ferenc Lustkandl Vencel közjogi munkájára adott válaszából, illetve Carlyle Burns-életrajzából ír ki rövid részeket.³⁸² Általában megjelöli az olvasott kiadvány évfolyamának számát, ezért könnyen visszakereshetők a cikkek, de esetenként meg is feledkezik a bibliográfiai utalásokról. Jegyzetei az olvasott tanulmányoknak nem áttekintő, összegző leírásai; többnyire csak egy-egy olyan részt másol be a noteszbe, amely valamilyen szempontból megragadhatta figyelmét, vagy a

oklevéltan (Horváth), *A magy-osztr. monarchia földrajza* (Hunfalvy), *Árpadkori műemlékek* (Rómer), *Az orosz birod. tört.* (Somhegyi), *Műemlékeink az Anjou ház idejéből* (Rómer), *A romaiak érmészete a császárok előtti korszakból* (Rómer), *A földrajz történelméből* (Hunfalvy), *Észak-Amerika politikai földrajza* (Hunfalvy), *Magy. orsz. művelődésének története 1301–1387* (Kerékygártó), *Magy. orsz. tört. 1722 óta a legujabb időkig* (Salamon), *Magy. orsz. nagy emberei* (Salamon) (*Index lectionum, quas se frequentaturum rite professus est. S[t]eph. Petelei oriundus Maros-Vásárhely [Azon előadások jegyzéke, melyeket a marosvásárhelyi származású Petelei István rendben teljesített]*, MTAK Kt., Ms 5722/250.)

³⁷⁹ Az olvasmányjegyzeteket tartalmazó füzetek: MTAK Kt., Ms 5721/137 és Ms 5721/141.

³⁸⁰ PETELEI, *Miért gyűjtjük a czéhszabályokat?*, *Erdélyi Híradó* 1877, 1. évf., 70. sz. (jún. 14.), 277; Uő, *Asztaltartási szokások ezelőtt 200 esztendővel*, *Erdélyi Híradó*, 1877, 1. évf., 71. sz., 281–282; Uő, *Czéh dolgok II. Társadalmi állás*, *Erdélyi Híradó* 1877, 1. évf., 72. sz. (jún. 19.), 285–286; Uő, *Czéh dolgok III. Az én nagyapám*, *Erdélyi Híradó* 1877, 1. évf., 73. sz. (jún. 21.), 289–290.; PETELEI István, *A maros-vásárhelyi czéhek [!] házi szokásairól*, *Erdélyi Híradó* 1878, 2. évf., 28. sz. (márc. 5.), 109–110 és 29. sz. (márc. 7.), 113–114.

³⁸¹ PETELEI István, *A maros-vásárhelyi czéhek házi szokásairól*, *Századok*, 1878, I. füz. (jan. 15.), 94–101.

³⁸² SALAMON Ferencz, *Petőfi újabb költeményei*, *Budapesti Szemle*, 1858, 5. köt., XVI–XVII. füz., 288–306. (a közlemény első része: Uo., 4. köt., XIV. füz., 502–516.); GYULAI Pál, *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk*, *Új Magyar Muzeum*, 1854, 4. évf., I. füz. (jan.), 24–43. és II. füz. (febr.), 97–124.; Uő, *Nemzeti színház és drámai irodalmunk*, *Budapesti Szemle*, 1857, I. köt., I. füz., 120–139.; Uő, *Katona József és »Bánk bán«-ja*, *Budapesti Szemle*, 1860, 11. köt., XXXV–XXXVI. füz., 72–168.; DEÁK Ferencz, *Észrevételek Lustkandl Venczel ily című munkájára. »Das Ungarisch-Österreichische Staatsrecht« a magyar közjog történelmének szempontjából*, *Budapesti Szemle*, 1865, I. köt., 1. füz., 3–170.; Burns. (*Irói jellemrajz Carlyle-től.*) (Közl: Székely József), *Budapesti Szemle*, 1865, III. köt., X. füz., 380–416.

későbbiekben felhasználhatónak vélte. Sok más utalás is található a noteszekben egy-egy kiadvány (*Akadémiai Értesítő*, *Erdélyi Múzeum*, *Hitel*, *Kelet Népe*, *Századok*) bizonyos tanulmányaira, vagy pedig olyan könyvekre, amelyeket feltehetően tanulmányaihoz használt (Horváth Mihály történelmi munkáira, az ifj. Szinnyi József fordította német Alexander Fleglernek (magyarosított névváltozatban Flegler Sándornak) *A magyar történetírás történelme* című könyvére, Varga Jánosnak 1877-ben Aradon megjelent *A babonák könyve* című munkájára, a *Találmányok könyvére* – ebből több volt már a korban is, Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniaejára*, Szilágyi Sándor *Erdélyország története* című könyvére stb.). Mindezek mellett pedig Orbán Balázs ismert könyvéből is jegyzet, az erdélyi tájakkal való ismerkedést ezek az olvasmányok és jegyzetek biztosítják az utazások során való közvetlen találkozást megelőzően.

(*Úti jegyzetek*) Jegyzeteinek nagy részét úti jegyzetei teszik ki. Ezek főként erdélyi utazgatásaihoz, ahogyan ő nevezi: csavargásaihoz kötődnek.³⁸³ 1879-ben Rátosnyán keresztül Régenbe, Dédára, Toplicára és végül Borszékra látogat, 1880-ban Vármezőn keresztül Szovátára, majd innen a Szent Anna tóhoz és Kovásznára. 1887-ben Nagyváradon, Püspökladányon, Debrecenben, Miskolcon és Kassán jár. Ugyancsak 1887–1888 körül Déván és Vajdahunyad környékén, illetve Segesváron és Udvarhelyen. 1894-es utazásának jegyzetei alapján rekonstruálható útvonala erdélyi falvakon és városokon keresztül vezet: Ernye, Iszló, Kál, Deményháza, Mikháza, Remete, Szováta, Görgény, Ditró, Csíkszereda, Gyergyó, Tusnád. Gyakran kirándul a havasokba, különösen kedveli a Bihar-hegység Vlegyásza csúcsát. 1902-ben Abbáziában is volt. Éles megfigyelőképességgel jegyzeti nemcsak a tájról alkotott benyomásait, élményeit, hanem az emberekkel, ahogyan ő nevezi: „alakokkal” kapcsolatos megfigyeléseit is. Noteszeibe vázolt modelljei későbbi szépírói szövegeihez biztosítanak sok esetben alapot.

(*Műhelyjegyzetek*) Műhelyjegyzetek alatt a valamilyen módon szépírói munkásságára utaló jegyzeteket értem. Ezek lehetnek: ötletszerű feljegyzések néhány mondatban, esetleg bekezdésben címmel vagy cím nélkül, hosszabb passzusok egy-egy készülő vagy tervezett novellából szintén címmel vagy cím nélkül, csak címbe foglalt, kidolgozásra váró témák, portrék, kontextus nélküli párbeszéd töredékek, egymás után többször átdolgozott hosszabb szövegek.³⁸⁴

³⁸³ Úti jegyzeteket tartalmazó füzetek: MTAK Kt., Ms 5721/107, Ms 5721/119, Ms 5721/134, Ms 5721/135, Ms 5721/136, Ms 5721/139, Ms 5721/143.

³⁸⁴ Műhelyjegyzeteket tartalmazó füzetek: MTAK Kt., Ms 5721/107, Ms 5721/134, Ms 5721/135, Ms 5721/137, Ms 5721/142, Ms 5721/144.

(*Magánéleti vonatkozású jegyzetek*) A magánéleti vonatkozású jegyzetek olyan bejegyzések, amelyek még átdolgozott formában sem kerülnek a társadalmi nyilvánosság szférájába, és nincs is ehhez semmiféle közük, mint például az egyetemi előadások jegyzeteinek, illetve az olvasmányjegyzeteknek, amelyek szintén nem abból a célból íródnak, hogy nyilvánosságra kerüljenek, viszont az egyén intézményes társadalmi szerepköréhez tartoznak (az egyetemi hallgatói státushoz kapcsolódó tevékenységek és feladatok). Petelei magánéleti vonatkozású jegyzetei életének apró, mikroszintű eseményeihez kapcsolódnak: háztartási cikkek használatával kapcsolatosak (törött edények jegyzéke), pénzkifizetések a szolgának, menetrendek, költségekkel, számításokkal, kiadásokkal kapcsolatos jegyzetek, rokon látogatások jegyzéke, nevek és lakcímek, 1895-ös szovátai lakásvásárlásával kapcsolatos jegyzetek, kölcsön adott könyvek jegyzéke.³⁸⁵

(*Idegen bejegyzések*) A jegyzetfüzetek kevés helyen ugyan, de olyan jegyzeteket is tartalmaznak, amelyekről megállapítható, hogy nem Petelei kézírása. Ezek valószínű alkalom szülte bejegyzések: ilyen az egyik füzetben olvasható tréfás, pajzán vers, apróbb bejegyzések (vonatok menetrendje), illetve az is előfordul, hogy a jegyzetfüzet üzenetfüzetként működik: barátja a noteszben hagy hátra üzenetet számára.³⁸⁶

(*Az írás színterei*) A különböző jegyzettípusok létrejöttéhez az írás különböző alkalmi járulnak hozzá. Kezdetben a társadalmi szerepvállalással kapcsolatosan az egyetemi előadóterem (egyetemi előadások jegyzetei), a könyvtár, illetve a levéltár (olvasmányjegyzetek), majd később a társadalmi szerepvállalás (mint szépíró és újságíró) és a magánéleti események keresztmetszetében a külvilág, a természet (úti jegyzetek), a munkaasztal (műhelyjegyzetek), illetve bármely olyan tér, ahol az apró események rögzíthetővé válnak (hétköznapi jegyzetek). Ez a folyamat nemcsak az írás személyes terének (értsd: a szükségszerűen mások jelenlétében való jegyzeteléstől az írás intim szférájának létrejöttéig, a magányos írásig), hanem személyes jellegének a kialakításával párhuzamos. Míg az egyetemi előadások jegyzetei, illetve az olvasmányjegyzetek a távol maradó narratív én dokumentumai, a más által mondott szöveg lejegyzésének, illetve a más által írt szöveg másolásának ténye révén, addig az úti jegyzetek, a műhelyjegyzetek, illetve a hétköznapi jegyzetek a megszólaló narratív én lenyomatai az írás alkotó jellege, illetve az egyéni életet felszabdalo, strukturáló események rögzítése révén. A következőkben ez utóbbiakra térek ki részletesebben.

³⁸⁵ Magánéleti vonatkozású jegyzeteket tartalmazó füzetek: MTAK Kt., Ms 5721/107, Ms 5721/137, Ms 5721/139, Ms 5721/140, Ms 5721/141.

³⁸⁶ Idegen bejegyzéseket tartalmazó füzetek: MTAK Kt., Ms 5721/134, Ms 5721/139, Ms 5721/141, Ms 5721/143.

5.2. Az utazó jegyzetfüzet

5.2.1. Télen városban, nyáron vidéken

Petelei István füzetek kisméretű, nyolcad-, tizenketted- és tizenhatodrétes noteszek, könnyen elférhettek akár a zsebében. Valószínű, hogy gyakran hordott magával egy-egy ilyen füzetet, ha nem is a zsebében, az utazótáskájában, hogy alkalom adtán könnyen elővehesse, és lejegyezhesse megfigyeléseit, gondolatait. A jegyzetfüzetek nemcsak Petelei meglátásainak, hanem mozgásterének is rögzítői, együtt mozognak a bejárt terekben Petelei testével.

A feljegyzések igen nagy részét az úti jegyzetek teszik ki. Petelei többnyire erdélyi tájakon utazik, általában társaságban: barátokkal, ismerősökkel („1879 Julius 26. / Ratosnyán vagyok. Délben szép hűs nyári nappal indultam. Utitársaim (kik repítenek szép négy lóval ügyes szekérrel) Csiki doktor,³⁸⁷ Krafft³⁸⁸ Károly.”³⁸⁹), vagy pedig idegenvezetővel:

Csergőfi – kereskedőnél – Szegény Szeredában ismertem meg a Parajdi és Szováthai sóaknák felügyelőjét, kinek célzott szováthai utamról s az ott reményelt látni valókrol szolván lovas legényéhez Forikához utasított s itt írta be a jegyzőkönyvbe a fent látható ajánlást. E Forikának vezetése alatt jártam aztán meg a sóhegyeket.³⁹⁰

A székelyföldi barangolások szekeres kirándulások, gyakran az ezzel járó fáradalmakkal és kényelmetlenségekkel együtt:

1894 Aug 10.

Hazulról indulok. Ok és cél nélkül. Valami van bennem a vándormadárból. A fészke puha meleg, még nem int az őszi távol messzébe való költözködésre, mégis megunom a bársony karosszéket s oha[j]tom a bizonytalant az ismeretlent a kényelmetlent. A széna üléses szekér ugyancsak nem kényeztet. Néhány órája jövök s a kereszt csontom sajog s a hátgerinczem nyilal. A mellemben égés a szememet izgatja a por s vékony nyál gyűl sajgó ínyem körül.³⁹¹

Nagyobb távolságokra (Nagyváradtól Kassáig például) vonattal utazik:

³⁸⁷ Csiki József marosvásárhelyi orvos, Petelei barátja, Csiki Lajos marosvásárhelyi könyvkereskedő bátyja. Csiki Lajos felesége Korbuly Klementin, Petelei Istvánné testvére. (Forrás: Erdélyi Híradó, 1878, 2. évf., 79. sz. (júl. 6.), 316. [Hirmondó])

³⁸⁸ Kraft Károly marosvásárhelyi birtokos, sörgyáros és sörkertes. (Forrás: Erdély, 1876, 6. évf., 27. sz. (júl. 8.), 227. [Hirdetmények])

³⁸⁹ MTAK Kt., Ms 5721/143, 1r.

³⁹⁰ MTAK Kt., Ms 5721/141, 4r. (A szóban forgó idegen bejegyzés: „Forika János über eiter [?] nyújtson segéd kezét. Rubics” Uo.)

³⁹¹ MTAK Kt., Ms 5721/135, 2r.

Bizony én Debreczenből keveset láttam. [...] | Reggel azonban pompás állapotok virradtak reám. Tudniillik igen nyugodalmas jó éjszaka után [...] elkezdtem pirkálni a mi itt elébb II számmal van jelölve. [...] | Aztán a kocsiban is egyedül. A tiszta házikok hosszú vonala marad el mellettem...³⁹²

Ha összevetjük a jegyzetfüzetekben található bejegyzéseket a levelezésében tett utalásokkal, kiderül, hogy a csavargások gyakori és rendszerességgel ismétlődő programját jelentették életvitelének. Az első ilyen típusú bejegyzés a már idézett 1879. július 26-ai. E kirándulás során Ratosnyán keresztül Régenben, Dédán, Toplicán és Borszéken járt, illetve, mint egy barátjának, Jakab Ödönnek 1879. augusztus 15-én kelt levélből kiderül: Borszék után Gyergyóban, Csíkban, Háromszéken, Erdővidéken és Udvarhelyen.³⁹³ A jegyzetfüzet azonban csak Borszékkal bezárólag tartalmaz feljegyzéseket. Ugyanebben a füzetben 1880-as bejegyzéssel vármezei és szováta feljegyzéseket találni. Jakab Ödönhöz írt levelében havasokat és székely falvakat is említ, amelyekbe nyilvánvalóan ugyanazon a nyár során látogatott el.³⁹⁴ Egy másik jegyzetfüzete, melybe feltételezhetően 1884 nyarán jegyezgetett, vagy mindenképpen 1880 és 1884 nyara között,³⁹⁵ a Bihar hegység Vlegyásza csúcsára tett kirándulásról számol be. 1887-ben Nagyváradra, Debrecenbe, Miskolcra és Kassára kirándult;³⁹⁶ ugyanebben a jegyzetfüzetben találni bejegyzéseket a Radnai havasokba tett kirándulásról, illetve segesvári és udvarhelyi útvjáról időpont megjelölés nélkül. 1888 nyarán is a havasokban járt,³⁹⁷ 1889 tavaszán pedig szintén arról írt Jakab Ödönnek, hogy épp akkor érkezett haza egy hosszabb tekergésből.³⁹⁸ 1892 tavaszán ismételten a havasokban kirándult,³⁹⁹ augusztusban egy tutajos kiránduláson vett részt,⁴⁰⁰ ősszel pedig fürdőre ment.⁴⁰¹ 1894 augusztusában erdélyi falvakon keresztül Szovátra utazott, októberben pedig a görgényi havasokban kirándult.⁴⁰² Dátum nélkül ugyanebben a jegyzetfüzetben feljegyzések ditrói, csíkszeredai, gyergyói, tusnádi útvjáról. 1895-ben ismét

³⁹² MTAK Kt., Ms 5721/107, 12r.–v.

³⁹³ *Petelei István – Jakab Ödönnek*, Maros-Vásárhely, 1879. augusztus 15. = PETELEI 1980, 58.

³⁹⁴ *Petelei István – Jakab Ödönnek*, MV., 1880. aug. 1. = PETELEI 1980, 77.

³⁹⁵ MTAK Kt., Ms 5721/119. A jegyzetfüzet egyetlen időpontbejegyzést sem tartalmaz, az útleírás jelentős átdolgozásokkal azonban megjelent 1884 őszén a *Kolozsvári Közlönyben*. ([PETELEI István] SZUNYOG, *A Vlegyászában I–III.*, *Kolozsvári Közlöny*, 1884, 3. évf., 224. sz. (szept. 28.), 1.; 225. sz. (szept. 30.), 1–2.; 230. sz. (okt. 5, 1–2.) Innen következtettem, hogy 1884 nyarán, de mindenesetre 1880 és 1884 nyara között keletkezett a szöveg.

³⁹⁶ MTAK Kt., Ms 5721/107.

³⁹⁷ MTAK Kt., Ms 5721/139.

³⁹⁸ *Petelei István – Jakab Ödönnek*, Kolozsvár, [18]89. ápr. 13. = PETELEI 1980, 146.

³⁹⁹ *Petelei István – Jakab Ödönnek*, Remeteszeg – Marosvásárhely, 892. szept. 15. = PETELEI 1980, 159.

⁴⁰⁰ MTAK Kt., 5721/139, 21r.–25r.

⁴⁰¹ *Petelei István – Jakab Ödönnek*, Remeteszeg – Marosvásárhely, 892. szept. 15. = PETELEI 1980, 159.

⁴⁰² MTAK Kt., 5721/135, 12r.–15r.

Borszékra tervezett utazni.⁴⁰³ Miután Szováta házát vett 1894 végén,⁴⁰⁴ a nyarakat ott töltötték a feleségével.⁴⁰⁵ 1902 májusában Abbáziában járt, augusztusban Bözdújfalun jegyzetelt.⁴⁰⁶

Jóval házassága előtt jellemző volt már életvitelére, hogy nyarait, ha nem is vidéken, de valahol a várostól távolibb, természet közeli környezetben töltse. Erről ír 1879 májusában Jakabnak:

Fenn a Józsefváros utcában (a vár mellett) vettünk egy majort. Csendes, nyugodalmas hely. Szekérzörgés sem zavar, emberszó sem háborít. Egy-egy gazdátlan kutya ugat a keskeny utcán. Otthagytam a városban való lakásomat, s kiköltöztem ide. Egy holnap olta azon munkálkodom reggeltől estig, hogy fákat takarítok, utakat nyesek, vetek, oltok – háborítlanul. Sokszor egész nap is telik el úgy, hogy nem beszélek senkivel. Senkinek ostobasága nem gyötör hát. Tentát se látok, papirost se szagolok. Kedélyállapotom hát az oka, hogy neked sem írtam. De többet gondoltam rád, mint te reám. – Most kezdek ismét valamihez. Abból áll ez a valami, hogy olvasgatok. Thackeray-tól víg elbeszéléseket, meséket Vörösmarty fordításában, orosz beszélyeket Gogoltól, Sollihobtól, apróságokat Boztól, stb. Lopom a napot.⁴⁰⁷

Június 16-án ismét arról ír, hogy nem lakik benn a városban, hanem „csak egy hitvány, sárból gyúrt, vesszőből font, zsendellyel fedett házacskaiban.”⁴⁰⁸ Házassága után is jellemző, hogy a nyarat vidéken tölti: vagy csavargással, vagy a szováti nyaralóban, vagy éppenséggel Remeteszegen:

Mi, mint tudod, Remeteszegen lakunk. Ez egy parányi falucska Mvásárhely tözsomszedságában. Van kertünk, lovunk, tehenünk, kutyánk, tyúkunk. Van egy külön szobánk a ti részetekre. Ez verandára nyílt; igen csendes szoba, fenyők ágai nyúlnak be az ablakon. Jöjjetek, nézzétek meg. Itt a Maros, tele hallal, itt a mezők, tele nyúlal, itt az erdők, tele vércsével, amiket kocavadászok sasnak nézik. Mindezek igen nagy bátorsággal várnak téged. És mi is, nó, hát mi is szeretettel látnánk téged.⁴⁰⁹

5.2.2. *Petelei mint modern turista*

Petelei István nem világutazó, mint például a közvetlen környezetéből, a Maros-Torda megyei Sáromberkéről származó Teleki Sámuel gróf, akit volt alkalma személyesen is

⁴⁰³ Petelei István – Jakab Ödönnek, [1895. április 16.] = PETELEI 1980, 172.

⁴⁰⁴ Petelei István – Jakab Ödönnek, Dec. 11. 894. MarosVásárhely = PETELEI 1980, 167.

⁴⁰⁵ Petelei István – Jakab Ödönnek, MarosVásárhely, 1896. jan. 22. = PETELEI 1980, 178.; Petelei István – Jakab Ödönnek, Szováta, 26/V. 896. és Szováta, 1/VI. 896. = PETELEI 1980, 182.; Petelei István – Gyalui Farkasnak, 15. V. 900. MV. = PETELEI 1980, 205.; MTAK Kt., 5721/136, 19r.–23r.

⁴⁰⁶ MTAK Kt., 5721/134, 43v.–44r; Uo., 24v.–26r.

⁴⁰⁷ Petelei István – Jakab Ödönnek, [1879. május 14. után] = PETELEI 1980, 53.

⁴⁰⁸ Petelei István – Jakab Ödönnek, MV., 1879. jún. 16. = PETELEI 1980, 56.

⁴⁰⁹ Petelei István – Jakab Ödönnek, Remeteszeg – MarosVásárhely, 892. szept. 15. = PETELEI 1980, 159–160.

megismerni, ha máshol nem, Rudolf trónörökös görgényi vadászatain, amelyeken feltételezésem szerint Petelei mint a *Kelet*, majd később a *Kolozsvári Közlöny* munkatársa, kiküldött riporterként vehetett részt, és amelyekről több ízben is írt.⁴¹⁰ De még csak nem is szigorú tudományos értelemben vett kutatóutazó vagy kalandot kereső világcsavargó, bár ő maga utazásait csavargásoknak nevezi. Polgári származásánál és foglalkozásánál fogva sem engedhette meg magának az olyan bravúros afrikai vadászkalandokat és felfedező utakat, mint Teleki vagy más arisztokrata világjárók. A kutatóutazóktól az különbözteti meg, hogy nem tudományos megismerés céljából utazik, a világcsavargóktól pedig az, hogy nem kalandot keres. Petelei megfigyel, nyitott szemmel jár szűkebb környezetében, abban a térben, amelyet minden bizonnyal az otthonának tekintett, a Székelyföldön, közben megszakításokkal vagy időnként folyamatosan jegyzetel, és valószínű, hogy magatartásával mintát is követ.⁴¹¹

Lovrich Gizella írt arról, hogy a magyar *tárca* elnevezés Washington Irving *Sketch Book*-jának fordítása, illetve, hogy tárcán régen vázlatkönyvet értettek, melybe minden apróságot feljegyeztek.⁴¹² Az vitatható, hogy a *tárca* mennyiben megfelelője az angol *sketch*nek, sőt a korabeli gyakorlat is azt mutatja, hogy inkább a *rajz* szót használták arra, amit az angol *sketch*nek nevezett. Az viszont bizonyos, hogy Irving könyve a képzőművészettől kölcsönzött fogalommal egy olyan irodalmi műfajt indított útjára, amely nemcsak terméke és ágense volt az irodalmiság versengő fogalmainak, hanem kereskedelmi és kritikai szempontból is széles körű elterjedtségnek örvendett.⁴¹³ Irving könyve előszavában a rajzot, mint a privát én nyilvános kifejezésének műfaját határozta meg:

I have wandered through different countries and witnessed many of the shifting scenes of life. I cannot say that I have studied them with the eye of a philosopher; but rather with the sauntering gaze with which humble lovers of the picturesque stroll from the window of one print-shop to another; caught, sometimes by the delineations of beauty, sometimes by the distortions of caricature, and sometimes by the loveliness of landscape. As it is the fashion of modern tourists to travel pencil in hand, and to bring home their portfolios filled with sketches, I am disposed to get up a few for the entertainment of my friends.⁴¹⁴

⁴¹⁰ [PETELEI István] Szunyog, *A trónörökös vadászata*, *Kelet*, 1881, 11. évf., 264. sz. (nov. 20.), 1085., Uő, *A havasból*, *Vasárnapi Ujság*, 1881, 28. évf., 48. sz. (nov. 27.), 764–765.; Uő, *Görgény*, Uo., 50. sz. (dec. 11.), 795–796.; Uő, *A görgényi napokból*, Uo., 1884, 31. évf., 42. sz. (okt. 19.), 668, 670.; Uő, *A trónörökös-pár Görgény- Szent-Imrén*, Uo., 1885, 32. évf., 42. sz. (okt. 18.), 671, 674.

⁴¹¹ A turizmus, mint modernizációs tevékenység magyar környezetben való megjelenéséről, az utazás 19. század végi kultúrájáról, az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalmakról és az ehhez kapcsolódó ideológiákról: T. SZABÓ 2008b.

⁴¹² LOVRICH 1937, 8.

⁴¹³ HAMILTON 1998, 14.

⁴¹⁴ IRVING 1843, 3.

Az utazási irodalom elszaporodása a szabadidő felértékelődésével járt a polgári társadalomban, a rajz, mint a privát én nyilvános kifejezésének műfaja mögött pedig a „szubjektivitás elit konstrukciója” működött.⁴¹⁵ Mindezek megtestesítője pedig az európai vagy amerikai művelt és szabadidővel rendelkező férfi, az alkalmi művész szerepébe bújó dilettáns megfigyelő, kószáló, sétáló vagy akár csavargó. Ebbe a szerepbe bújó aztán később az összes többi vázlatoló, rajzoló szépíró az ismertebbektől kezdve a kevésbé ismertekig. Köztük a Petelei által is ismert és olvasott Boz (Dickens) és Thackeray is.⁴¹⁶

Az ilyen típusú megfigyelői magatartást, amelyhez a 19. században gyakran kapcsolódott a kaleidoszkóp metaforája,⁴¹⁷ először talán Baudelaire írta le,⁴¹⁸ utólag pedig Walter Benjamin applikálta éppenséggel Baudelaire költészetére.⁴¹⁹ Ennek értelmében a modern élet megfigyelője vagy akár írója folyton a tömegben, vagy tágabb értelemben a világban csatangoló szenvedélyes megfigyelő, aki minden mozdulatával az élet sokrétűségét és tűnékenységét tükrözi a maga változatosságában, folytonos mozgásában.

Elképzelhetetlennek tartom, hogy a Dickenst és Thackerayt olvasó Petelei, aki mellesleg *Caleidoscop* című írásával debütál Ágai lapjában, ne lett volna tudatában azoknak a szereplehetőségeknek, amelyeket ez a típusú írói magatartás teremtett és megengedett, illetve előírt számára. Nyilvánvaló, hogy mindezt személyes életvitelében saját életkörülményeihez és lehetőségeihez igazította.

5.2.3. Petelei mint modern polgár egy jellegzetesen polgári kultúrában

Petelei jegyzetfüzeteiben feltüntetett utazásainak bizonyos helyszínei között létezik egy közös vonás: ezek a 19. században létrejött vagy már korábban is ismert erdélyi fürdőhelyek: mindenekelőtt Szováta, aztán Toplica, Borszék, Kovászna, Előpatak, Jegenye, Tusnád.⁴²⁰

⁴¹⁵ HAMILTON 1998, 44.

⁴¹⁶ BYERLY 1999, 349.

⁴¹⁷ A 19. századi megfigyelőről, mint technikai viszonyok okozatáról: CRARY 1999. A kaleidoszkóp metaforát használja például az 1883-ban Kolozsváron Korbuly József által indított *Élet és Irodalom* beköszöntő cikke is. „Manapság az irodalmi életnek sok színe és a kalidoszkopszerű tartalma a szakszerűség rovására van. / És a közönség válasza helyes. Hála irodalmunk külterjes fejlődésének: a különböző ágak megkapták művelőiket; meg van olvasó közönségük. / A figyelem szétszóródik annyifelé, a hány irodalmi műág művelés alatt áll, hozzávéve még a tudományszakok naponta jobb elágazó sok-sok köreit.” (HEGEDÜS 1883.) A lapban Petelei több ízben is publikált.

⁴¹⁸ BAUDELAIRE 1964.

⁴¹⁹ BENJAMIN 1969.

⁴²⁰ Lásd erről: RIGLER 1903.

Köztudott, hogy a fürdőzés, a fürdőélet a Monarchia sajátos társadalmi jelensége volt, melynek kezdetei a 18. század utolsó harmadára nyúlnak vissza, virágkora pedig éppen a vizsgált időszak, a kiegyezést követő évtizedekre tehető. Ennek a kultúrának a jellegzetes szereplője a kikapcsolódni, nyaralni vágyó fürdővendég, az a polgár, aki a kor egyik újdonságával, a már korábban is említett, modern értelemben vett szabadidővel kíván gazdálkodni.⁴²¹ A 18–19. századi magyar irodalom képviselői közül Pálóczi Horváth Ádám, Kazinczy, Batsányi, Csokonai, Berzsenyi, Kisfaludy Sándor, Vörösmarty, Vas Gereben, Eötvös Károly és Jókai például Balatonfüredre járt, Arany János Karlsbadban fürdőzött, Tompa Mihály és Vahot Imre a csehországi Gräfenbergben, Vajda Rohicsen, Mikszáth több helyen is rendszeresen: Gleichenbergben, Marienbadban, Rohicsen, Abbáziában.

A fürdőzés Monarchián belüli jellegzetes kultúrájának kialakulásához nemcsak a kedvező természeti adottságok, hanem a felvilágosodás természettisztelete is hozzájárult. A természet utáni vágyódás a 19. század derekától Rousseau révén az európai társadalmi gondolkodás részévé válik.⁴²² Így születik meg a természetszeretet és a modern polgári értelemben vett szabadidő összekapcsolódásából a 19. század második felében a *nyaralás* fogalma, a polgári élet elengedhetetlen tartozéka. Ez ugyanakkor egy – Petelei esetében is tapasztalható – sajátos életmód fogalommal kapcsolódik össze, a fürdővendégek egy része ugyanis nem betegség miatt és gyógyulás céljából utazott fürdőre, és többségük akkor is vállalt valamilyen kúrát, ha makkegészségesnek érezte magát. Ahogyan Ágai írja egyik tárcájában, a gazdagnak „tetszik jöni,” a jómódú „teheti,” a beteg pedig „kénytelen” fürdőre járni.⁴²³ A kúra fogalmához ugyanis nem minden esetben gyógyászati, hanem sok esetben életmód alakító elemek kapcsolódtak: a házitól elütő életrend, amelyet a fürdőző önmagára figyelése jellemez, a pihenés, mozgás, a fürdői szabályok betartása, a gyógyhatást zavaró elemek elkerülése.⁴²⁴

Mindez nyilvánvalóan nem mentesíti Peteleit a betegség okán tett fürdőzések ténye alól, hiszen a visszaemlékezők gyakran említik titokzatos és időközönként előbukkanó

⁴²¹ KÓSA 1999, 5–6.

⁴²² Uo., 7–11. (Petelei Rousseau munkásságát is ismerhette. Egy 1874. december 7-én kelt levelében Mimi húgának férjhezmenetele előtt Rousseau könyvét ajánlja a későbbi gyermekneveléshez. „Mult évi leveleim valamelyikében beszélgettünk mi arról: mít jó olvasni? Ha vissza emlékezel édes Hugom ott abban állapotunk meg, hogy a népmeséknek a gyermek-szobákban van meg a jogosultságuk – és a szeretet bölcsésze Rousseau nevelészeti írásainak az anya kezében.” TÖRÖK 2007, 245.)

⁴²³ ÁGAI 1877, 205.

⁴²⁴ KÓSA 1999, 110.

idegbaját,⁴²⁵ ám betegségről egyetlen jegyzetben sem esik szó. Természetszeretetről viszont annál több:

Szép csendes este. Kinn zug az itt tekintélytelen patakszerű Maros. Kicsi szobánk csendjében mint egy templomban úgy érzem magam.

Mit látok meg holnap?

Azt vélem ájtatos ember lesz belőlem mire haza érek az én kicsi szobámba, galambjaimhoz, a virágaimhoz. Ájtatos, imádkozó ember. Természet imádo.⁴²⁶

Valószínű, hogy természetszeretete és modern polgári igényei találkozásának eredménye, hogy 1894-ben nyaralót vásárol az akkor fürdőtelepként híressé váló és kiépülni kezdő Szovátán.

Én vettem Szovátán egy fészket. Ne félj, szegényes székely házikó. Mindenestől együtt pár száz forint. Én ott lakom nyáron. Csak 3 szobácskám lesz, de ott neked is van helyed. Megátkozlak és cudar fickónak tartalak, ha oda nem jössz. Isteni szép a havas körülötte. Olyan fenséges szépet az Isten nem teremtett többet, olyan vidéket.⁴²⁷

Feltételezem, hogy az 1894-es szovátai lakásvásárlás után válhattak Petelei nyarai a pihenés és a kikapcsolódás, illetve a szabadidő eltöltésének a fentiekben bemutatott hónapjaivá. 1902. május 30-án írja unokahúgának:

Mi egy hete itt élünk már Szovátán – csendesen boldogan. Az asszony fürdik már; én szivarozgatok a tó partján s Pásztor úr⁴²⁸ lesi kerekre nyitott szemével a vén asszonyt. Aztán ballagunk a nagy lombos erdőkben s szedjük az epervirágot s a bokrok hofehér gyümölcsöt termelő szirmait. Cse[n]desen hazaballagunk s sokat hallgatva, álmadozva várjuk a holnapi napfényes reggelt.⁴²⁹

A jegyzetfüzetekből nem állapítható meg egyértelműen, hogy Petelei fürdőzéseire mennyire igazodtak a 19. századi fürdőélet fentiekben vázolt tipikus mintájához. Nem tartom valószínűnek, hogy a szovátai nyaraló megvásárlása előtt több hetet is eltöltött volna egy-egy fürdőhelyen. Ezek látogatása inkább nyári csavargásainak egy-egy kitüntetett pontja, ahol valószínűleg megállt, megpihent, eltöltött egy-két napot, aztán tovább indult. A jegyzetelés módja sem láttatja egy sajátosan 19. századi erdélyi fürdőkultúra körvonalait, a fürdőzés is, mint polgári magatartás csak a csavargások

⁴²⁵ Petelei betegségéről, illetve a betegség pontos diagnózisáról pillanatnyilag nincsenek bővebb adataim.

⁴²⁶ MTAK Kt., Ms 5721/143, 1v.

⁴²⁷ *Petelei István – Jakab Ödönnek*, Dec. 11. 894. MarosVásárhely = PETELEI 1980, 167.

⁴²⁸ Peteleiék bernáthegyije.

⁴²⁹ *Petelei István – Patrubby Margitnak*, 1902. május 30., TÖRÖK 2007, 270.

kapcsán előkerülő szabadidő eltöltésének és ezek helyszíneinek összekapcsolásából válik láthatóvá.

5.3. A látás és jegyzetelés módja Peteleinél

Petelei István „jegyzőkönyvei” tartalmának legnagyobb része kétségtelenül utazásaihoz köthető. Úti jegyzeteiben azonban nem érdektelen kérdés, hogy mire figyel, mit és hogyan jegyzetel, illetve, hogy ezek a jegyzetek hogyan születnek, és utólag hogyan épülnek be adott kontextusokba. Bár számbelileg jóval kevesebbek és igen esetlegesek a nem utazáshoz kötődő jegyzetek, az írás és jegyzetelés szerepének egy-egy töredékes aspektusára ezek is rávilágítanak. Annak ellenére, hogy Petelei jegyzetfüzetei igen távol állnak a feljegyzett eseményeket, dolgokat általában többé-kevésbé egységes történeté szervező napló- vagy memoárirodalomtól, kétségtelen, hogy az egy életen át tartó jegyzetelésnek valamilyen célja és funkciója lehetett. A lejegyzetteket nem szervezi látszólag egyetlen tisztán látható elv sem, inkább jellemző a füzetek anyagára a szervezetlenség, a szövegtípusok sokfélesége és ezek keveredése, a töredezettség, a szövegek folytonos megszakadása és újrakezdése. Az írás pusztá ténye azonban önmagában is egy szelekciós mechanizmusnak az eredménye: a jegyzetfüzetbe bekerültek valamilyen szempontból megörökítésre méltónak, azaz fontosnak találtatnak.

5.3.1. *Lejegyzésre méltó dolgok*

5.3.1.1. *Olvasmányok*

A jegyzetkészítésben kezdetben nyilvánvalóan nem kizárólag az egyénileg eldöntött „fontosság” szempontja a meghatározó: az előadásjegyzetek a tanulás folyamatának és az egyetemi hallgatói státus természetes, nem egyedi és rendkívüli velejárói. Az olvasmányjegyzetek azonban már csak részben kapcsolhatók ide: egyrészt ezek is a tanulás folyamatába illeszkednek, másrészt viszont egy olyan helyzet megteremtői, amelyben a lejegyző első ízben marad magára az írás tényével. Itt már nem valamilyen külső inger hatására ír, nem valamilyen külső hang diktálja a lejegyzendő szempontokat. Az egyedüllet csendjében történő olvasás során az olvasó maga válogat a lejegyzésre méltó, illetve kevésbé méltó dolgok között.

Petelei olvasmányjegyzeteiből messzemenő következtetéseket levonni megalapozatlan lenne egyrészt azért, mivelhogy igen kevés az ilyen típusú jegyzet; ezek minden bizonnyal budapesti tanulmányainak idejéhez köthetők. Lehetséges, hogy később is készített jegyzeteket olvasmányai alapján, a rendelkezésre álló jegyzetfüzetek viszont a későbbiekben nem tartalmazzak ilyen típusú bejegyzéseket. Abból, ami fennmaradt azonban fölsejlik, hogy a látásmódjában és írásművészetében használt kis lépték tekintetében, míg kezdetben gyakorlatilag Ágaitól kapott impulzusokat, elméletileg valószínű, hogy a *Budapesti Szemlé*től, és nem utolsó sorban tanárától és a *Szemle* állandó munkatársától, Salamon Ferenc-től. A Petelei kapcsán is emlegetett dickensi mondat, mely szerint apró dolgok teszik az élet lényegét ('Trifles make the sum of life.'), és az irodalomnak e lényeg megragadása a feladata, többször is előfordul a jegyzetekben, például Salamon Petőfi-cikke kapcsán („A költészetnek végtelen parányokkal van dolga. Az emberi lélek egy csodás csepp mozdulata, egy sohajtás, egy pillantás, egyetlen felcsillámlo parányi gondolatocská...”⁴³⁰), illetve Carlyle Burns-életrajzának jegyzetében:

Költőnek (írja Carlyl Burnst írói jellemrajzában 1865. 392) úgy véljük soha sem kellene tárgyát messze keresnie. Művészetének elemei benne és körülötte rejlenek; rá nézve az eszményi világ nincs különválva az anyagi világtól, hanem abban benne foglaltatik, – sőt ép azért költő, mivel azt felismerni tudja. Mindenütt, hol ég felette, föld körülötte, ott a költő a maga helyén van; mert az emberi élet is ott van; végtelen vágyai, apro vívmányai, örökké meghiusult, örökké megújuló törekvései, félelme és reményeivel, melyek a nap és éj minden titkaival az örökkévalóságon átcsaponganak mióta csak az első ember élni kezdett.⁴³¹

Olvasmányjegyzetei nem vázlatok, hanem a szövegből kiragadott idézetek, paragrafusok, amelyek vélhetően fontosságuk révén kerületek be ily módon a füzetbe.

5.3.1.2. *Tájlerás, egzotikum, novellisztika. Egy példa*

Petelei István utazásai során mindenekelőtt a természeti táj szépségét ragadja meg. Füzetében több helyen is olvasható az alábbihoz hasonló tájleírás:

A tájék Régentől Dédáig szép erdővel koronázott tágas lapály. A fűzfák közül ki villog itt ott a sebes vizű Maros. A havas csalogat folyton. Mikor azt véljük, hogy már érünk belé – mind távolabb van tőlünk. Dédán túl összeszorul a hegység. Az ormokon karsu fenyők látszanak mellettük a bükk suhog. S a Maros. Fűrész malmokhoz vezető gát száján

⁴³⁰ MTAK Kt., Ms5721/137, 5v.

⁴³¹ Uo., 10v.

ömlik nagy garral⁴³² a kerekre nyalt nagy kövekre. Itt ott egész az országútig tolakodik s mossa az út kővel kirakott szélét. A mind szürkülő hegység ijesztget az országút másik oldalán. A sziklák egész szekerünkig tolakodnak. Az eső lemorzsolta nagy széles tetejükről a követ s millio likacscsal rongyosan csipkézve meredez felfelé a széle. Néhol árkokat vájt belé. Mind annyi egymás mellé rakott roppant szálfá – úgy van összealkotva egy egy rengeteg kő. Az oldalakban üregek, az alyban feketéllő barlangocskák – s az oldalon piros [...], fehér tányéru apro virág. Egy egy fa is megakad. Egy arasnyi földbe ereszti ki a gyökerét. Moha is, fű is van néhol. A tetőn pedig roppant bükkök ter[j]eszti ki vastag gyökerüket, szálaikkal egy-egy majd beomló kavicsba kapaszkodva. A hegység mélyedései igazán relytélyesek – mint egy tündérmese. A mélyedésekbe nehol két három hát nyulakodik be, s mi fő e rettentő katlanok fenekén ki tudná. Az utakat oda medve őrzí, az ágakon csak madár járt.⁴³³

A tájértelmezés irodalmi hagyományából Petelei egyértelműen a hegyvidékhez vonzódik. Ebben nemcsak szűkebb környezetének földrajzi sajátosságai befolyásolhatták, hanem olvasmányai is. Az erdélyi tájak még számára ismeretlen egzotikumával Petelei csavargásai előtt és közben is találkozhatott, például Orbán Balázs *Székelyföld leírásában*, melyet, mint jegyzetfüzetei bizonyítják, jól ismert. De a fürdőkultúra és a turizmus kialakulásával párhuzamosan olyan helyi (erdélyi) sajtóorgánumokban is, mint amilyen például az Erdélyi Kárpát Egyesület „turistasági, fürdőügyi és néprajzi” folyóirata, az *Erdély* volt. A folyóirat számtalan cikke hívta fel a figyelmet a turizmus hasznára és feladataira. 1894-es, harmadik évfolyamában, két évvel a milleniumi kiállítás előtt az erdélyi tájak és különösen a Székelyföld még jobbára ismeretlen tájai felfedezésének a szükségességét szorgalmazta. 1892-es, első évfolyamában a következők olvashatók:

A székelyföld, melynek területét fele részben ős erdőségek borítják, a magyar birodalomnak természeti szépségekben leggazdagabb vidékei közé tartozik. A Maros, Küküllő és az Olt völgyei kimerithetetlen változatban tárják az utazó elé vadregényes szépségeiket s kínálják, itt-ott már emberi gondozásról is tanuskodó üdülő helyeiket.⁴³⁴

A folyóirat írásai nemcsak a természeti táj, hanem az ehhez szorosan kapcsolódó hiedelemkör egzotikumának felfedezésre méltó voltára is felhívták a figyelmet: törpék, tündérek, boszorkányok és ördögök földje ez, a hozzá kapcsolódó mondákkal, regékkel, legendákkal.

Petelei István személyes életvitelének egyik jellegzetesen polgári aspektusa a ciklikus térhasználat és időszemlélet. Petelei a bejárt terekre, az erdélyi vidékekre, meghatározott időközönként, meghatározott rendszerességgel visszatér. Úgy is

⁴³² Garra: nagy hangon, hangoskodva.

⁴³³ MTAK Kt., Ms 5721/143, 1r–v.

⁴³⁴ RÉTHY 1892, 169.

mondhatom, hogy nemcsak mint ember, hanem mint író is ebben a környezetben szocializálódik. Magatartása – turizmusantropológia kifejezéssel élve – a látgy turizmusra⁴³⁵ jellemző magatartás: alapos megfigyelésekben és a megfigyelések írásban való rögzítésében konkretizálódik. A noteszekbe rögzített jegyzetek pedig később, az utazásokat követően gyakran jelentenek alapot egy-egy novellája alaptémájának, jelenetének vagy éppen tájleírásának kidolgozásához. Következzen erre egy rövid példa.

Petelei egyik leggyakrabban emlegetett, prózapoétikailag egyik legsikerültebbnek tartott novellája az *Őszi éjszaka*. A tájleírás és az elbeszélt esemény tragédiájának sikeres összehangolása, illetve a szaggatott, kihagyásos elbeszélésmód miatt a századvégi novellatípusok kapcsán a balladisztikus novellák között szokás emlegetni.⁴³⁶ Maga a történet roppant egyszerű: Szovátán egy férjezett parasztasszony elcsábít egy nála sokkal fiatalabb legényt, akit utólag az asszony férje agyonüt. Hogy a bűncselekményt eltitkolják, egy szálfa fektetnek a fiúra, és a helyszínre érkező zsandároknak azt mondják, hogy a szálfa magától esett a fiatalemberre. A bűncselekmény kinyomozása végett a hatóság lélektani módszerhez folyamodik: a holttestet a tett helyszínén hagyja, és két zsandárral őrizteti, mígnem a bomlásnak induló test örületbe és vallomásra nem kényszeríti az asszonyt.

A novella rendkívül hosszú és részletes tájleírással indít:

Az ősz nálunk Szovátán belemarkolt az erdőbe s a tölgyfák lombja foltonként megveresedett, mintha vért eresztett volna rajta. Az útszéli vadvirágok színtelenek lettek és a bokrok piros bogyós ágai ledőltek a száradó gyepre. Az oldal megsárgult; a közeledő halál gondolata mintha megijesztette volna a bikket, gyűrött s sápadt lett, mint a vén ember arca. Oly nagy lett az egész kép és csendes. [...]

A nagy sóstó oldalán a csupasz sóhegyek fehére bágyadtabb, mint nyáron volt. Az alkonyat legelőbb a fehér hegy talpát takarja be gyászfekete fátylával. Az orma felett pedig akkora helyt, mint az asztal lapja, álmatag fény bukkan ki. A Szakadát ciheresein⁴³⁷ gyenge köd suhan át, a Bekecs lábánál kezdve, kúszik fel a meredek oldalra. Az égerek a patakok partján beledőlnek lágyan ebbe a drága puha takaróba. Esteledvén a bágyadt fény a sóhegy felett elevenedik. A hold ágya ez, melyből kikel.

Sem a korabeli, sem pedig a mai olvasónak nem kell különösebb tájékozottsággal bírnia ahhoz, hogy megállapítsa: itt erdélyi tájról van szó, hiszen ott van, bele van írva a szövegbe, úgy is mondhatni: tiszta narráció. És ilyenként Erdély, pontosabban a Szováta körüli táj jellegzetessége, egyedisége. A részletes tájleírás azonban nemcsak a vidék különösségét, és különösségében, legalábbis bizonyos olvasóközönség számára

⁴³⁵ SCHLEICHER 1998, 208.

⁴³⁶ DOBOS 1995, 89–96.

⁴³⁷ Ciheres: bokros, cserjés hely (táj.)

idegenségét hangsúlyozza, hanem a történet adta helyszín megválasztásával magának a hegynek a fontosságát is. A tájleírást így nemcsak az elmúlás, a halál titokzatossága, illetve a történet végéről nézve a bűncselekmény félelmetessége veszi körül, hanem körülöleli a hegykultuszhoz kapcsolódó szövegek, mondák titokzatos szövege is.⁴³⁸ Így az elcsábított fiatalember története tulajdonképpen a tündérek és boszorkányok alakjához kapcsolódó rontás toposzát dolgozza fel a novellában. A történet ily módon visszaírja magát a korábban már említett természeti tájjal szoros kapcsolatban élő hiedelemkör egzotikumába, a 'székely Tündérországba', és ugyanakkor aktualizálja is ezt a hiedelemkört. A titokzatosság, a balladai hangnem és az ehhez szorosan kapcsolódó tragikum, illetve mindezek használata pedig annak bizonyítéka, hogy ez a vidék az elbeszélés jelenében is folyton termeli és újratermeli saját egzotikumát, és folyamatos igény is van ennek az egzotikumnak az újratermelésére. Ezt az a tény is bizonyítja, hogy Petelei István csavargásai során a vidék olyan mesemondó mestereivel is találkozott, akik faluról falura járnak történeteikkel, elmondják azokat, meghallgatják az ott történeteket, melyekből később újabb történeteket alkotnak. Ő maga is az „eltanulás” céljával leshette a mesemondók beszédét.⁴³⁹

Köztudott, hogy a 19. század végi regionalizmus jelentkezése a magyar irodalomban tulajdonképpen a helyi, a lokális, a közeli egzotikumának, illetve a helyi, a lokális identitás *fontossága* tudatosításának a felfedezésével párhuzamos folyamat. Így íródik meg Mikszáth Palócföldje, Papp Dániel Bácskája, Tömörkény Szegede. A helyi, a regionális egzotikumának a szélesebb olvasóközönség számára való *olvashatóvá* tétele egy, végső soron nem tudományos, hanem szépirodalmi műfajban, tágabb értelemben pedig a rövidprózában, bizonyára ez utóbbi, a rövidpróza és a sajtó kapcsolatából eredeztethető. Petelei szovátai története először Budapesten, a *Pesti Napló*ban jelent meg 1899 októberében.

5.3.1.3. Csavargások, találkozások

Az Ms 5721/143-as jelzetű füzetben, többek között, a következő bejegyzés is olvasható: „Domokos Ferencz Kibédi. Székely mesélő.” Két oldallal tovább pedig az alábbi üzenet:

⁴³⁸ Vö. HERRMANN 1893.

⁴³⁹ [PETELEI István] Szúnyog, *Székely mesék*, Kolozsvári Közlöny, 1884, 3. évf., 285. sz. (dec. 11.), 3.

Kedves Pistám!

Domokos Ferencz, még ezidáig nem jelentkezett. – Te mit csinálsz most? [...] Délután lakásomon honn leszek, mert én nem dolgozhatom. – Ölel barátod

22/7 880 Szovátán

Ferike [?]

(Küldöm a könyvet.)

Hogy ki is a mindkét bejegyzésben szereplő Domokos Ferenc, arról Petelei bővebben nem jegyzetfüzeteiben, hanem 1884-ben, a Benedek Elek által kiadott *Székely Tündérország* kapcsán írt. Benedek 1884-ben jelentette meg az utólag közismertté vált mese- és mondagyűjteményét. Petelei a *Kolozsvári Közlöny*ben írt recenziót Benedek Elek kiadványáról, és írásában kitért a 19. század utolsó évtizedeiben virágzó paraszti históriaköltészetre is. Hogy miért? Egyrészt, mivel a szóban forgó évek népköltési gyűjtőmunkálataival egyidőben utazgatásai során találkozott a nép körében élő és terjedő történetek egy másik változatával is. Ebben a kontextusban került elő az említett füzetbe bejegyzett Domokos Ferenc neve, aki maga is a székelyföldi tájak jól ismert históriása volt.⁴⁴⁰ Másrészt pedig, mivel jól érzékelte a népköltési gyűjtemények és a paraszti históriaköltészet közös problémáját: a szövegeknek a szóbeliségben és az írásbeliségben való különböző létmódját és a médiumváltással szükségszerűen együtt járó veszteségeket. Petelei a következőket írja a Székelyföldön „mesterség képpen” folytatott mesemondásról:

Vén iszákos népeket is láttam én áhitattal ügyelni táltos királyurfiról szóló beszédekre. Neki dőltek a keresztlábu asztalnak a szovátai korcsmában s nyitott szemmel, szájjal hallgatták a mesemondó mesterembert.

[...]

Kereszturon nem rég halt meg Puczok Geczi,⁴⁴¹ a ki ebből élt s a marosszéki havasokban, ott a Bekecs alján valahol szigorog most is Domokos Ferencz a „regös.” A mint kinyilik a tavasz, utnak indul s faluból-faluba csavarog a historiáival. Elmondja a magáét s

⁴⁴⁰ A históriamondó Domokos Ferencről Harmath Lujza a következőképpen ír: „Egy tágasabb részen [a vásárban] nagy tolongás, mintha ott ingyen osztogatnának valamit. A középén értelmes arczu, közép koru székely áll s beszél a néphez. Ugy hallgatják, mint a jó pap igéjét. / Ez a nép kedves költője: Kibédi Domokos Ferenc, ki maga írja és maga is szavalja el verseit, melyeken itt-ott felcsillámlik a költészet sugara, mint a bányakőben az arany szem. / Rendesen a megyében lefolyt szomorú eseményeket verseli meg. Rablás, gyilkosság – a mi nálunk, hála istennek, nagy ritkaság! – végzetes halál és tragikus szerelmi históriák az ő főtárgyai. Inkább a búshoz hajlik s hallgatóit sokszor megríkatja. Van valami mélabús bánat férfias hangjában s arcára a meghatottság ül ki, midőn versbeszedett történeteit elmeséli. / Nem tanult semmit, alighogy írni tud; egyszerű esze gondolatából, szíve érzéséből, keresetlenül, minden simítás nélkül fakadnak a sorok és rímek. / Néha egy-egy nagyobb históriát ki is nyomat Marosvásárhelytől s vásárokon eladogatja, darabját öt egész krajcárért.” (HARMATH 1891, 2660.) Harmath Lujza nyomán említi: POGÁNY 1978, 121.

⁴⁴¹ Puczok Geczi, azaz Gotthárd Gergely a *Vadrózsák* név szerint ismert adatközlője, a Kriza János gyűjtőköréhez tartozó Marosi Gergely felfedezettje Róka Tamással és Fa Miskával együtt. (DOMOKOS M. 2008, különösen: 259–260.; 265.) Rendkívül kis termete révén kapta a Puczok Geczi ragadványnevet, a ’puczi’ jelentése ugyanis ’pici’, a Geczi pedig a Gergely székelyes névváltozata. (SZINNYEI 1894, 1317. Szinnyei nyomán említi DOMOKOS M. 2008, 265.) Marosi Gergely több mesét is gyűjtött a Székelyföldet járó és közben mesélő Gotthárd Gergelytől. Petelei valószínűleg a szóbeliségben hasonló funkciót betöltő szövegek miatt említi egymás mellett az írástudatlan mesemondó Gotthárd Gergelyt és az írástudó históriaköltő Domokos Ferencet, annak ellenére, hogy az irodalom két különböző regiszteréről van szó.

meghallgatja a mi ott történt. A makfalvi hid alá bevetette Gecző Abrám a nagy kést a mivel hűtlen szeretőjét megölte. Domokos Ferencz verses történetet csinál, melyben a kés elmondja a szörnyű történetet. A magyarosi hegyen ott veszett a hófúvásban egy szekeres. A hegy elénekli a siralmas esetet s elbúcsúztatja rá váró édes övétől a szerencsétlent. Megnő a rét selyme, kigyúl a falu népe kaszálóba, Domokos Ferenczbá ott terem s munka után tűz világánál cserefalombból csinált sátor alatt mesét mond. Megérleli a kalászt a nyár, az aratók este Domokost hallgatják.

Nagy, szikár ember Domokosbá. Pápaszemmet hord. Szokmánya⁴⁴² viseltes, az abanadrágja kopott, de rátartó azért mint egy király. Sértő szót el nem tűr. Írástudó is. A történeteit nagy betűivel lekaparja s Vásárhelyt kinyomtatja a könyvcsináló műhelyben. Aztán jár vele Balavásárán, Kebelébe, Korondon a vásáron elkapkodják sustájkjával a meséit. Ezeket a nyomtatott holmikat már a tudálékosság szele érte. [...] Abban is modern már Domokos, hogy óvakodik a concurrenséktől. Ha észreveszi, hogy íróféle ember lesi a beszédét olyan célzattal, hogy eltanulja, úgy elnémul, hogy harapofogóval sem huznak ki egy szót belőle.⁴⁴³

Petelei cikkét két szempontból gondolom igen jelentősnek. Egyrészt, mivel felhívja a figyelmet a 19. század utolsó évtizedeiben a nép körében létező történetek alternatív változatára. A história bár műfajilag jelentős különbségeket mutat a balladával szemben, az írásbeli közegtől elszakadva a népi énekgyakorlatban a balladához hasonló módon viselkedik, és felveszi a szóbeliség jellemző jegyeit.⁴⁴⁴ Másrészt a cikk a közvetlen találkozás tényének és a mediális váltásnak (szóbeliség-írásbeliség) az említésével a tudatos írói történetalakítás és szerepértelmezés kontextusában a históriázással való találkozás hatásának kérdését is felveti.

A hosszabban idézett részletben szó esik mindarról, ami általában jellemző a paraszti históriaköltészetre és a históriázás gyakorlatára. A históriák előadásának alkalmai a vásárok, búcsúk, piacok, illetve a parasztság életének egyéb olyan alkalmai voltak, ahol több ember is összejött (a cikkben említett kocsmák, kaszálás). A históriázó életmódjára a vándorlás volt jellemző, a históriában előadott híryanagot legtöbb esetben közvetlen utánajárással szerezte be. Legfontosabb funkciója a hírközlés volt. A hallgatóságot a hír izgalma, rendkívülisége kötötte le. A művészi jelleg ezért visszaszorult benne, előtérbe került az újságfunkció. A história olyan versbe szedett történet, amelyet előadója énekelve mutatott be. A versbe szedett szöveget előzőleg papírra nyomtatta, és ezt ének közben szöveggönyvül használta. Az előadás után a nyomtatott változatot a közönség is megvehette, és a szöveget megtanulhatta.⁴⁴⁵ A históriázás télen a hideg miatt szünetelt, ilyenkor a históriások nem járhatták a vásárt. Rendszerint tavasszal, a József napi vásárral indult. A históriázók tematikailag nem minden hírre reagáltak egyforma mértékben. A

⁴⁴² Szokmány: durva posztóból készült felsőkabát; bekecs.

⁴⁴³ Uo.

⁴⁴⁴ TAKÁCS 1958, 109.

⁴⁴⁵ TAKÁCS 1988, 381.

politikai hírek kevésbé érdekelték őket, az emberi sorsokkal, szerencsétlenségekkel kapcsolatosak annál inkább.

A história, mint az ének segítője került először a parasztember kezébe, és egy új kulturális forma, az írásbeliség megérkezését jelentette számára. Létrejöttének fontos feltétele volt az olcsó ár és a gyors megjelenés, melyet a helyi nyomdák fejlődése és megszaporodása tett lehetővé a 19. század második felében. A históriások jelentősége, hogy a parasztság számára egy új kulturális forma, az olvasás felé egyengették az utat, mely végül feleslegessé is tette őket.⁴⁴⁶

Petelei jegyzetfüzetébe tett rövid bejegyzései láthatóvá teszik, hogy érdeklődéssel követte a paraszti históriaköltészet épp virágzó gyakorlatát, és csavargásai során közvetítők segítségével közvetlen kapcsolatba is próbált kerülni a históriásokkal. Bár jegyzetfüzeteiben erre vonatkozóan nem találtam egyéb konkrét utalást, valószínűnek tartom, hogy sikerült is találkoznia Domokos Ferencel. 1882-ben és 1885-ben a *Székely-Egyleti Képes Naptár*ban két olyan novellát is közölt, amelynek narrátora Domokos Ferenc.⁴⁴⁷

A *Domokos Ferenc beszéde* című novellában az ilyésmezeiek a Szováth pataka melletti Szakadátban tartózkodnak már egy hete, ahol közös munkával rétjeiket kaszálják. Ide érkezik az örökösen vándorló Domokos Ferenc, aki ezúttal saját sorstragédiáját meséli el. Vándorló életmódjának következményeként elhagyja feleségét és fiát. Nehéz természetű, rakoncátlan fiával az anya az évek során sokat bajlódik, a tragédiát azonban a fiú katonának való besorolása idézi elő. Megszökik a besorolók kezei közül, akik az üldözés során lelövik. Anyja nem szerez tudomást a haláláról, azt hiszi, hogy a katonaságból gyermeke egyszer hazatér. Apja viszont, aki időközben visszatért családjához, szemtanúja a történeteknek. Ezt meséli el a pihenő kaszálóknak. Az elbeszélés végén derül ki, hogy a hallgatóság között van az asszony is, aki immár bizonyosságot szerez gyermeke haláláról, de ugyanakkor megbocsát elkövetett bűnéért urának, a történetmondó Domokos Ferencnek.

Petelei, érdekes módon, nem egy tipikus históriás történetet mesél el novellájában, azaz nem egy, a históriázó által látogatott közösségekben hallott, gyűjtött és feldolgozott

⁴⁴⁶ Minderről részletesen: TAKÁCS 1956, TAKÁCS 1958, TAKÁCS 1988.

⁴⁴⁷ PETELEI István, *A Lengyel Zsuzsi sorsa*, Székely-Egyleti Képes Naptár, 1882, 1. évf., 48–51. és Uő., *A Domokos Ferenc beszéde*, Uo., 1885, 4. évf., 55–59. Az utóbbi korábbi megjelenése: Uő., *A Domokos Ferenc beszéde*, Nemzet, 1882, 1. évf., 120. sz. (dec. 31.), 5–8. (Mellékleten)

esetet,⁴⁴⁸ hanem a históriázó személyes sorstragédiájának történetét mesélteti el Domokos Ferencsel. Novellája tehát nem egyszerűen egy históriázásra alkalmas történet feldolgozásáról szól, hanem magáról a históriázás gyakorlatáról, létezéséről, a históriás személyéről tudósítja olvasóközönségét.

A tárcanovella és a sajtóközeg kapcsán legalább elgondolkodtató Petelei találkozása a históriázással. A históriának az oralitás közegében betöltött funkciója, konvergencia a tárcanovella megjelenési közegével, és mindazzal, ami ehhez a közeghez kötődik: a hírjelleggel, az aktualitással és az olvasóközönség szenzáció iránti érdeklődésével.⁴⁴⁹ A sajtóközegben megnyilvánuló indirekt írói szerepértelmezésnek ehhez lehet köze, amikor Petelei tárcanovelláit *Beszédek* cikluscím alatt közli a *Kelet* 1881-es évfolyamának első félévében.

5.3.1.4. Úti jegyzetek és egy novellacsoport a nemzetiségi és gazdasági kérdések kontextusában. (Mezőségi út)

Petelei utazásai során való különös megfigyelőképeségéről tanúskodnak a belakott tájjal, településekkel és ezeken belül az épületekkel, emberekkel kapcsolatos meglátásai is. Ilyen típusú úti jegyzetei közül a *Mezőségi út* címmel publikáltak váltak ismertté. Bisztray Gyula tette közzé őket 1955-ben az általa szerkesztett *Lobbanás az alkonyatban* című novelláskötetben, majd később más Petelei-válogatáskötetekben is szerepeltek. A szöveg kézirata ma az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található Oct. Hung. 1662-es jelzetű jegyzetfüzetben olvasható.

Bisztray szerint Petelei az útirajzot az Erdélyi Gazdasági Egylet pályázatára írta, de mivel a birtokos osztály egyesülete számára túlságosan is szókimondó volt a jelentés, ezért megjelentetésére nem volt lehetősége, így 1955-ig kéziratban maradt.⁴⁵⁰ Bisztray ezt az állítását a jegyzetfüzetben az útirajz címét megelőző bejegyzésre alapozhatta: „Az erd. gazd. egyl. pályamunkája”.⁴⁵¹ Lehet, hogy volt az Erdélyi Gazdasági Egyletnek a Mezőséggel kapcsolatos valamilyen irodalmi, publicisztikai pályázata, sőt a noteszben olvasható bejegyzés valóban erre enged következtetni, ám közlönyükben, az *Erdélyi Gazdában* semmilyen olyan pályázati felhívást vagy jelentést nem találtam, amely Petelei szövegéhez

⁴⁴⁸ Domokos Ferenc általam ismert ponyvakiadványai: DOMOKOS F. 1899a, DOMOKOS F. 1899b, DOMOKOS F. 1899c, DOMOKOS F. 1902, DOMOKOS F. 1903.

⁴⁴⁹ A históriások a személyes, közvetlen gyűjtőmunka mellett legtöbbször az újságokból, napilapokból vették történeteik anyagát. TAKÁCS 1956, 230.

⁴⁵⁰ BISZTRAY 1955, 25.

⁴⁵¹ OSZK Kézirattár Oct. Hung. 1662., 7. fol. v.

köthető lenne, annak ellenére, hogy a Mezőséggel sokat foglalkoztak a lapban. A szöveg kéziratban maradásához fűzött magyarázat azonban elgondolkodtató, hiszen Petelei megjelentethette volna a *Kolozsvári Közlöny*ben, amelynek 1884-ben, a *Mezőségi út* keletkezése idején⁴⁵² munkatársa, sőt tárcarovatának szerkesztője volt, vagy később saját lapjában, a *Kolozsvárban*. De nem tette. 1884-es mezőségi útjáról közvetlenül az utazást követően egyetlen szöveg tanúskodik, mely ugyanazon év augusztusában jelent meg a *Kolozsvári Közlöny*ben.⁴⁵³ Ez viszont távolról sem a szóban forgó *Mezőségi út*. A kérdés azért is érdekes, mivel Petelei 1884-et megelőzően is járt a Mezőségen, ezekről az útjairól viszont épp a *Kolozsvári Közlöny*ben publikált Szúnyog-tárcái tanúskodnak,⁴⁵⁴ terepszemléit tehát újságírói szerepkörének megfelelően nyomtatott szövegekkel dokumentálta.

A *Mezőségi utat* Bisztray a 19. század végi fontos, mert igen ritka faluszociográfiák egyik példajaként említi.⁴⁵⁵ A történettudományban és a néprajztudományban a 19. századi Mezőség hiteles ábrázolásaként hivatkoznak rá.⁴⁵⁶ Bisztray szerint azonban Petelei

Parasztágabrázolása fogyatékos és sok tekintetben nem is helytálló. Nem látja meg a bajok mélyebb okait s a falusi nép életének, nyomorúságának, „fásult közönyének” összefüggéseit a kor politikai, társadalmi és gazdasági viszonyaival. Nem hangsúlyozza ki eléggé azt a fontos körülményt sem, hogy ezúttal Erdély egyik legelhanyagoltabb, a civilizáció hatóköréből erősen kieső vidékéről szól.⁴⁵⁷

Az, hogy a Bisztray által hiányolt összefüggések nem eléggé világosak, azzal is magyarázható, hogy a szöveget a jegyzetfüzetben olvasható változatában Petelei nem publikálásra szánta. A *Mezőségi út* viszont meglátásom szerint a gazdasági, társadalmi és politikai kontextus nagyon tudatos érzékelésével íródott, és utólag izgalmasan kapcsolódott össze Petelei egyik novellaciklusával.

Miközben ugyanis, főként a régióról szóló 19. századi reprezentációkban⁴⁵⁸ a Székelyföldön Tündérország honolt, az erdélyi értelmiségnek igen szúrta a szemét, hogy „Erdélynek egyetlen része sincs annyira hátra maradva”, mint épp az Erdély szívében

⁴⁵² A füzet 7. foliójának versóján olvasható: „Mezősegi út. / 1884. / Aug. 6.”

⁴⁵³ [PETELEI István] Szunyog, *Ahol az ember kezdődik*, Kolozsvári Közlöny, 1884, 3. évf., 190. sz. (aug. 17.), 1.

⁴⁵⁴ [PETELEI István] Szúnyog, *A temetőről (Etelkának)*, Kolozsvári Közlöny, 1882, 1. évf., 55. sz. (máj. 18.), 222.; Uő, *Falusi temetés*, Kolozsvári Közlöny, 1882, 1. évf., 76. sz. (jún. 15.), 308.; Uő, *Locsogások (Falusi gyönyörűségek) I–IV.*, Kolozsvári Közlöny, 1882, 1. évf., 182–184., 186. sz. (okt. 20. – okt. 22., okt. 24.)

⁴⁵⁵ BISZTRAY 1955, 26.

⁴⁵⁶ A dzsentr életmód kapcsán említi: EGYED 1981b, 247. A mezőségi utak kapcsán említi: KESZEG 1999, 7.

⁴⁵⁷ BISZTRAY 1955, 26.

⁴⁵⁸ Erről, többek között Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* kapcsán: T. SZABÓ 2008a, különösen: 27–49.

fekvő Mezőség.⁴⁵⁹ A Dés, Beszterce, Marosvásárhely és Torda által határolt, magyarok, románok és szászok lakta Mezőség így a 19. század utolsó évtizedeiben egyre akutabb problémája az erdélyieknek. A probléma 1867 után a nemzetiségi kérdés, az 1880-as években pedig egy ehhez kapcsolódó gazdasági kontextus szempontjából vált aktuálissá.⁴⁶⁰ Bár a Mezőség problémáiról a kor bármely helyi sajtóorgánumban számos írást találhatunk, a kontextusok bemutatásához a Petelei által szerkesztett *Kolozsvárból* hozok példákat.

Mindjárt a lap megalakulása után, 1887 januárjában Dózsa Endre országgyűlési képviselő, később Kolozs vármegye alispánja kétrészes figyelemfelkeltő cikket írt a Mezőségen uralkodó állapotokról.⁴⁶¹ Az írásában felvetett legfőbb probléma, hogy a többségben románok lakta vidéken a román nép „elsatnyulásával” nemcsak satnyul a magyar lakosság is, hanem közben „eloláhosodik.” A folyamat legfőbb oka „a közte élő magyar elem ősidőktől fogva rendszeres elhanyagolása”⁴⁶², melyért Dózsa szerint nemcsak a kormány, a hatóságok, az irodalom és a napisajtó a felelős, hanem mindenekelőtt a mezősegi magyar birtokosság, mely ahelyett, hogy kezébe venné a „kulturális haladás fegyverét”, csak „ősi fringiájába gyönyörködik.”

Dózsa cikkére a lap január 18-ai számában egy ismeretlen cikkíró válaszolt a megbántott mezősegi birtokosság nevében, felháborodott hangnemben, teljes mértékben elutasítva a rájuk háruló felelősséget.⁴⁶³ A hangnemhez és a cikkíró álláspontjához Petelei lábjegyzetben a következő szerkesztői választ fűzte:

Szivesen vesszük további fejtegetéseit a Mezőség kérdésében, a mely kérdésnél az erdélyrészi magyarság erősítésének egyik legfőbb feltételéről tanácskozunk. Ha a Mezőség virágzó és magyar – akkor egész Erdély virágzó és magyar lesz. De épen azért, mert a lapunkban folyó eszmecserénél egy ennyire vitális érdekről van szó: fölötte szükséges, hogy minden baj, minden hiány nyíltan elmondassék és szigoruan elbíráltassék. Mikor azonban a t. cikkíró ur olyan föltétlenül elutasít minden felelősséget a mezősegi magyar birtokosságról, – kétségkívül túlkedvezően ítél, a mi esetleg arra vezethet, hogy a felelősség érzete továbbra is nyugodalmasan szunnyadozni fog e birtokosság azon részénél, melynek eddigelé bizony legkisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy gazdaságának vitelében és befolyásának érvényesítésében a *nemzeti* érdekekre figyelemmel legyen. Nemcsak megengedjük, de tudjuk is, hogy a Mezőség magyar birtokosai közt sokan vannak, kik e tekintetben hazafias feladataikat értik és hiven teljesítik. Hanem tudjuk azt is, hogy másrészt

⁴⁵⁹ [n. n.], *A marosludas-beszterczei vasút és a Mezőség gazdasági viszonyai* [1. r.], Kolozsvár, 1887, 1. évf., 61. sz. (márc. 9.), 1.

⁴⁶⁰ Figyelemre méltó, hogy Erdély kapcsán a Mezőségnek mennyire nincs helye a Székelyföldhöz és Kalotaszeghez kapcsolódó 19. század végi nemzet-reprezentációs elképzelésekben. Vö. T. SZABÓ 2008b.

⁴⁶¹ DÓZSA Endre, *A mezőség állapotairól*, Kolozsvár, 1887, 1. évf., 13. sz. (jan. 11.), 2.; 14. sz. (jan. 12.), 2.

⁴⁶² Kiemelés az eredetiben.

⁴⁶³ Mezősegi, *A Mezőség kérdése*, Kolozsvár, 1887, 1. évf., 19. sz. (jan. 18.), 1–2.

vannak olyanok, a kiknek ez iránt még csak érzékük sincs, s indolentiájukkal,⁴⁶⁴ tétlenségükkel – öntudatlanul – elősegítik a Mezőség dissolutióját,⁴⁶⁵ magyar nemzeti szempontból. Ilyen birtokosokat bizonyára a t. cikkíró ur is ismer; és midőn, helyesen s igazságosan, védelmébe veszi a kötelességteljesítő elemeket, rá kellene mutatnia azok hibáira is, a kiket mulasztás és közöny vádja méltán terhel. A további fejtegetéseket újból kéri

a szerk.

A szerkesztői megjegyzésből jól látható Petelei álláspontjának két nagyon fontos eleme: egyrészt, hogy a nemzetiségi kérdés kontextusában tartotta jelentősnek a mezőségi kérdés tárgyalását, másrészt a kialakult állapottal kapcsolatosan a mezőségi birtokosság felelősségét kiemelten fontosnak vélte. A „Mezőségi” név mögé rejtőzött cikkíró részéről azonban további fejtegetésekre már nem került sor.

Ugyancsak a birtokos osztály szerepét hangsúlyozta Kozma Ferenc Kolozsvármegyei tanfelügyelő mezőségi utazása nyomán írt háromrészes cikke, mivel, bár a Mezőség lakossága túlnyomórészt román, a földbirtokok kétharmada a magyar birtokos osztály tulajdonában volt.⁴⁶⁶ Kozma szerint a Mezőségen a 19. század vonatkozó évtizedeiben ázsiai állapotok uralkodtak, és ezek közül is a legsúlyosabb a mezőségi úthálózat kiépítésének a hiánya volt.⁴⁶⁷ Dózsa Endre a mezőségi román nép karakteréhez kötötte a kialakult helyzetet: a székelyekkel szemben kevésbé szorgalmas és életrevaló, annál inkább babonás, bigott, ábrándozó, magatehetetlen és önbizalomhiányos népként említi őket.⁴⁶⁸ A lap egyik, valószínűleg Petelei által írt vezércikke a közegészségügyi törvény megalkotása kapcsán a fejlettségi és vagyonosodási állapotok tekintetében említi a mezőségi falvakat a székely és a szász falvak negatív ellenpéldájaként.⁴⁶⁹

A *Kolozsvár* hasábjain a mezőségi és a nemzetiségi kérdés összefonódásának egyik konkrét példájaként került terítékre az elkeresztelések ügye.⁴⁷⁰ Mivel ugyanis római katolikus, unitárius, illetve református eklézsia csak elvétve létezett a Mezőségen, azokon a településeken, ahol egyáltalán nem volt, az újszülötteket a román nép vallása szerint görög katolikus vagy görög keleti vallásúvá keresztelték. A cikkíró a probléma jelentőségét nem a vallásváltoztatás, hanem a „nemzetiségből való kivetkőzés” szempontjából hangsúlyozta.

Peteleinek a *Kolozsvárnál* való szerkesztősége idején, azaz az 1880-as évek végén a mezőségi kérdés gazdasági szempontból is aktuálissá vált. Több közlemény foglalkozott

⁴⁶⁴ Indolentiájukkal: közönyükkel, nemtörődömségükkel (lat.)

⁴⁶⁵ Dissolutióját: szétbomlását (lat.)

⁴⁶⁶ KOZMA Ferencz, *Levelek a Mezőségről. II. Ethnographia*, Kolozsvár, 1888, 2. évf., 174. sz. (júl. 31.), 1.

⁴⁶⁷ KOZMA Ferencz, *Levelek a Mezőségről. I. Topographia*, Kolozsvár, 1888, 2. évf., 173. sz. (júl. 30.), 1.

⁴⁶⁸ DÓZSA Endre: *Veszendő érdekek*, Kolozsvár, 1888, 2. évf., 5. sz. (jan. 7.), 1.

⁴⁶⁹ [n. n.], *A falusi házak*, Kolozsvár, 1888, 2. évf., 106. sz. (máj. 8.), 1.

⁴⁷⁰ [n. n.], *Az elkeresztelések*, Kolozsvár, 1887, 1. évf., 81. sz. (ápr. 2.), 2.

például az első mezősegi vasút építésével és ennek gazdasági vonzataival.⁴⁷¹ A Mezőséget észak-dél irányban átszelő marosludas–besztercei vasútvonal a dualizmus kori vasútépítés első nagy periódusának (1867–1900) második ciklusában épült. Az 1873-as gazdasági válság után, az 1880-as években megélénkülő vasútépítési projektek jelentős területe a Szamos völgye és a Mezőség volt.⁴⁷² Így készült el 1888-ban a Marosludast Beszterccével összekötő vasútvonal, melynek építésével a *Kolozsvár* több közleménye is foglalkozott. 1888 júliusában, a vasútvonal ünnepélyes megnyitását megelőzően néhány nappal a lap (valószínűleg szintén Petelei által írt) vezércikkben üdvözölte az eseményt.⁴⁷³

A marosludas–besztercei vasútvonal megnyitását több szempontból is jelentős mozzanatnak vélte a cikk írója a Mezőség életében. Először is gazdasági jelentőségét hangsúlyozta: a vasút megépítésével végre sikerül Erdély legjelentősebb búzatermelő vidékéről a búzát kiszállítani, illetve a Mezőségre beszállítani „a föld kiadósabb művelésének eszközeit.” Másodsorban felhívta a figyelmet a vasút megépítésével a vidék turisztikai szempontból való kiaknázhatóságára. Harmadsorban pedig a vasút kulturális hatását hangsúlyozta: a gazdasági fellendülés és a nyomában beköszöntő jólét reményében a vasút békességet és civilizációt vinne a mezősegi lakosság körébe. A jobb megélhetés pedig a nemzetiségi kérdés megoldásának kulcsa is lenne, melyet a kereseti források gyarapításával és a népnek a nyomorból és a lelki sötétségből való kivonásával lehetne és kellene elérni. A mezősegi vasút ugyanakkor a helyi úthálózat kiépítésének lehetőségét is magában hordozta, az ehhez szükséges kavics kiszállításával.⁴⁷⁴

Bisztray Gyula kiadása nem tette teljesen láthatatlanná, de nagy mértékben árnyalta, elmosta azokat a szempontokat (főleg a nemzetiségi kérdés kontextusát), amelyben Petelei útleírása megszületett. Finomításait azonban a kiadás időpontja teljes mértékben érthetővé teszi. Ez magyarázhatja, hogy a szöveg egyetlen későbbi hivatkozásában sem merül fel a nemzetiségi kérdéssel való szoros kapcsolata. Bisztray finomításait néhány, a kiadott szöveg és a kézirat eltéréseit mutató példával illusztrálom.

A Bisztray kiadásának mindjárt az elején szereplő, a mezősegi parasztember szegénységét és szomorúságát bemutató *Szomorú paraszt*⁴⁷⁵ című résznek valójában

⁴⁷¹ [n. n.], *A marosludas–besztercei vasút és a Mezőség gazdasági viszonyai*, Kolozsvár, 1887, 1. évf., 61. sz. (márc. 9.), 1–2., 62. sz. (márc. 10.), 2., 63. sz. (márc. 11.), 2.

⁴⁷² EGYED 1981a.

⁴⁷³ [n. n.], *A mezősegi vasút*, Kolozsvár, 1888, 2. évf., 166. sz. (júl. 21.), 1.

⁴⁷⁴ [n. n.], *A mezősegi utak kavicsolása*, Kolozsvár, 1888, 2. évf., 278. sz. (nov. 29.), 1.

⁴⁷⁵ PETELEI 1955, 97.

*Szomorú oláh*⁴⁷⁶ a címe. A *Sámsond* című rész kezdete Bisztraynál: „Ezerötszáz ember. Ötezerégszáz hold határ. A nagyobb falvak közé tartozik.”⁴⁷⁷ A kéziratban:

Sámsond.

Az oláhot lehet szeretni de a románt nem.
Dolgos engedelmes, huzza az igát, jó és élni lehet vele.
A magyar gögös urhatnám.
1500 ember fele oláh[.]
5400 hold határ. A nagyobb falvak közé tartozik. Madarasé nagyobb[.]
Sámsondon Szabédon [!] a védbástyái a magyarságnak Mvásárhely felé. A mi azután
következik oláh.
Szabéd magyar tisztán[.]⁴⁷⁸

A Sámsondot követő Pagocsa leírása Bisztray kiadásában: „Határa hatezer hold. Nagybirtok a legtöbb. Teleki Miksáné grófnée a legnagyobb. A birtokosok közül csak Szentkirályi lakik itt.”⁴⁷⁹ A kéziratban:

Pagocsa

Határa	6000 hold		
Az összes	létszám 1087		
	Házlétszám	281	[összekapcsolva]: majd 4 ember egy házra

A biro magyar. Panaszkodik az oláhosítás ellen. 90 magyar nevek rég oláhok. A cath. eloláhosodott a ref alig alig van 4 család.
Derzsi reform. Az öregek makognak magyarul. A gyermekeik nem tudnak egy szót sem.
A gabnát jó részben Régenbe viszik s onnan a szeszt ide.
A birtokosok közül csak Szentkirályi lakik itt[.]⁴⁸⁰

Bisztray tehát egyértelműen a nagyon húsba vágó nemzetiségi problémákra való utalásokat hagyta ki, vagy változtatta meg a szöveg 1955-ös megjelentetésekor. Petelei nemcsak a nemzetiségi kérdés, hanem különös, más vidékekhez képest feltűnő elmaradottsága és fejletlensége szempontjából is érzékelte, megfigyelte és leírta a Mezőséghez kapcsolódó problémákat. Ezek részint az utazással együtt járó nehézségekből, az úthálózat kiépítetlenségéből és a sártengeren való átvergődés küzdelmeiből adódtak. A környezet, a tárgyi körülmények, a gazdasági viszonyok és emberi kapcsolatok leírásában meglátásai valóban szociografikusak.

⁴⁷⁶ OSZK Kézirattár Oct. Hung. 1662, 8. fol. v.

⁴⁷⁷ PETELEI 1955, 98.

⁴⁷⁸ OSZK Kézirattár Oct. Hung. 1662, 9. fol. v.

⁴⁷⁹ PETELEI 1955, 99.

⁴⁸⁰ OSZK Kézirattár Oct. Hung. 1662, 12. fol. r.

A *Mezőségi út* és a *Kolozsvár* publicisztikáinak, illetve a mezőségi állapotok kialakulása kapcsán megfogalmazott *felelősség* kérdésének és az ezzel kapcsolatos álláspontnak a kontextusában azonban jóval izgalmasabb a mezőségi kérdésnek egy másik szövegcsoporthoz való kapcsolata. Bár a *Mezőségi út* (szándékosan vagy külső körülmények hatására) kéziratban maradt, a nemzetiségi kérdés és a gazdasági viszonyok mezőségi problematikáját Petelei megírta egy novellasorozatban is. Ezt az 1880-as években épp a *Kolozsvár*ban publikálta, a „vonal alatt”. Ehhez a szövegcsoporthoz tartozik az 1887-ben megjelent *A vén nemes*⁴⁸¹ (azonos címmel publikált a *Jetti* című kötetben is egy novellát⁴⁸²), a *Jetta*⁴⁸³ (később *Jetti*), az 1888-ban publikált *Bucsu a régi háztól*⁴⁸⁴ (később *Búcsu*), az 1889-es *A Csulakok*,⁴⁸⁵ *A nagyasszony*,⁴⁸⁶ illetve, bár nem szorosan, de ide sorolható az 1890-es *Alkonyat*.⁴⁸⁷

Az említett szövegek mindenikében található valamilyen földrajzi vagy társadalmi-politikai utalás, amely a szóban forgó kontextushoz köti őket. A *Kolozsvár*ban olvasható *A vén nemes* Csethe Bálintja Medvés⁴⁸⁸ szülötte, s a novella cselekménye is a Mezőségen játszódik a történetmondás idején. A *Jetti* című kötetben olvasható *A vén nemes* Kardos Dánielje, bár a Háromszék vármegyei Barátoson született, a novellában elmeséltek idején valahol épp a Mezőség környékén bolyong: „Ófalusi Kardos Dániel úr, minekutána harmincz esztendeig látogatásokat tett volna – igen elfáradott. A Mezőség kopár hegyei megnőttek előtte és meg az agyagos út göröngyei.”⁴⁸⁹ A *Jetti* című novellában konkrét földrajzi megnevezés nem, de számos, a vidék elmaradottságára, szegénységére utaló rész olvasható. „A téli este sötétje elnyelte a kicsi fészkeket vedlett sárfalaikkal, fekete szalmazsup födelükkel, maroknyi ablakaikkal. Olyan szomorú volt a falu, mintha gyászolná az elmúlt őszt.”⁴⁹⁰ „A béres lakodalmán már ették a lágyra főtt bornyuhust s az étékfogó mondta a rigmusait. A törpe, füstös, agyagos szobában alig lehetett mozogni s erős, rossz szag terjengett.”⁴⁹¹ A *Csulakok*ban a Sajó⁴⁹² vizét figyelő utazó narrátor is a

⁴⁸¹ PETELEI István, *A vén nemes*, Kolozsvár, 1887, 1. évf., 11. sz. (jan. 8.), 1–2.; 12. sz. (jan. 10.), 1.; 13. sz. (jan. 11.), 1.; 14. sz. (jan. 12.), 1.

⁴⁸² Uő, *A vén nemes* = PETELEI 2007, 268–272. (Csokonai Könyvtár. Források 13.) Az utólag kötetbe felvett novellákból származó idézeteket ebben a fejezetben a 2007-es Petelei-kiadás oldalszámait szerint tüntettem fel.

⁴⁸³ Uő, *Jetta*, Kolozsvár, 1887, 1. évf., 232. sz. (okt. 4.) – 248. sz. (okt. 22.)

⁴⁸⁴ Uő, *Bucsu a régi háztól*, Kolozsvár, 1888, 2. évf., 115. sz. (máj. 19.), 1. (Mellékleten)

⁴⁸⁵ Uő, *A Csulakok*, Kolozsvár, 1889, 3. évf., 122. sz. (máj. 25.), 1–2.

⁴⁸⁶ Uő, *A nagyasszony*, Kolozsvár, 1889, 3. évf., 133. sz. (jún. 8.), 1–3.

⁴⁸⁷ Uő, *Alkonyat*, Kolozsvár, 1890, 4. évf., 38. sz. (febr. 15.), 1.; 39. sz. (febr. 17.), 1.; 40. sz. (febr. 18.), 2.

⁴⁸⁸ Határnév a korabeli erdélyi Mezőségen. Ilyen nevű településről nincs tudomásom.

⁴⁸⁹ PETELEI István, *A vén nemes* = PETELEI 2007, 268.

⁴⁹⁰ Uő, *Jetti* = PETELEI 2007, 221.

⁴⁹¹ Uő., 237.

Mezőség vidékén vadászik.

A földrajzi és tárgyi környezetre való utalásoknál azonban jóval erősebbek és gyakoribbak a novelláknak a több nemzetiség lakta vidékre való utalásai. A *Jetti*ben a zsidó lány és a magyar nemesifjú szerelmének lehetőségei problematizálódnak, s megtudjuk, hogy „oláhok” is laknak a vidéken. A Zöldi kúria gazdájának nagyapjáról például azt beszélik, hogy „oláh volt és béres volt”⁴⁹³, a faluban pedig oláh temető is van. A *Búcsu* Drág ura a történetmondás idején az általa birtokolt nemesi udvarház tulajdonosa, korábban a kúria nagyságosának volt a jobbágya. A *Csulakok* pedig szó szerint tematizálja a nemzetiségi kérdést:

Valahogy szóba kerültek a zsidók. Az öreg Csulak így szólott:

– Ugyan! Annyi mindenféle ember él a világon, hát mért ne legyen zsidó is? Legyen. (Ezt nagylelkű elnézéssel mondta.) Csak nem kell közel eresztenünk, de legyen. Egy szál letelepedett Kövesdre. Kidobattam. Ennyi. Általában a nemzetiségi kérdés is tiszta örültség. Be kell záratni, a ki ugat – s csend.⁴⁹⁴

A földrajzi és nemzetiségi utalások mellett viszont a sorozat összes novellája érinti a birtokosság életmódjához és más társadalmi rétegekhez való viszonyulásának kérdését. Az életmódjukról kapott kép a történetek elmesélésének idején a kevésbé értékes, lomha, nosztalgizáló és a jelent elhanyagoló, gazdaságilag elszegényedő és sok esetben morális tekintetben is problematikus kérdések köré szerveződik.

A fent említett, eredetileg a *Kolozsvárban* publikált szövegek közül négyből állította össze Petelei a *Vasárnapi Ujságban* közölt *Alkonyati képek* című ciklusát (1889).⁴⁹⁵ *Jetti* című kötetének (1893) is a fenti szövegek teszik ki a nagy részét. A kötetbe szerkesztés ténye azért igen fontos mozzanata a novellacsoport történetének, mert a *Jetti* című kötet recenziói említették először azt, hogy Petelei a pusztuló erdélyi udvarházak írója lenne.⁴⁹⁶ Megállapításukat később Gyalui Farkas, Petelei első életrajzírója is átvette, és a hatkötetes akadémiai irodalomtörténet Petelei-fejezete is ezzel a felütéssel kezdődik.⁴⁹⁷

Bisztray Gyula talán az egyetlen, aki ezt a megállapítást határozottan tagadja. Szerinte Peteleit származása és körülményei egyaránt a polgársághoz, közelebbről pedig a

⁴⁹² A Mezőséget a Kis- és Nagy Szamos, a Sajó, a Szamos és az Aranyos folyók határolják.

⁴⁹³ PETELEI István, *Jetti* = PETELEI 2007, 228.

⁴⁹⁴ Uő, *A Csulakok*, Kolozsvár, 1889, 3. évf., 122. sz. (máj. 25.), 2.

⁴⁹⁵ Uő, *Alkonyati képek I. A vén nemes*, Vasárnapi Ujság, 1889, 36. évf., 16. sz. (ápr. 21.), 251–253; *Alkonyati képek II., Búcsu*, Uo., 17. sz. (ápr. 28.), 270–271; *Alkonyati képek III., A Csulakok*, Uo., 18. sz. (máj. 5.), 282–283. és 19. sz. (máj. 12.), 299.; *Alkonyati képek IV., A nagyasszony*, Uo., 20. sz. (máj. 19.), 315 és 21. sz. (máj. 26.), 331–332.

⁴⁹⁶ ERDÉLYI 1893, 2618.; RÓNA 1893.

⁴⁹⁷ DIÓSZEGI 1965, 787.

marosvásárhelyi kereskedő és iparostársadalomhoz fűzik. „Novelláinak szám- és súlyaránya is a polgárság jellegzetes írójaként mutatja.”⁴⁹⁸

Petelei novellisztikáját nem célozom kifejezetten egyetlen társadalmi csoporthoz sem kötni, annak ellenére, hogy úgy gondolom, a környezet jelentős szerepet játszik az egyes írói életművekben az irodalomhoz való viszonyulás módjában. A felvázolt kontextus azonban magyarázatot ad a pusztuló erdélyi udvarházak témakörébe tartozó sorozat jelenlétére Petelei novellisztikájában. Írásainak valóban nem a hasonló tematikájú szövegek teszik ki túlnyomó részét, és mondhatni, hogy a szövegcsoporthoz egyedi jelenség életművében. Peteleit a pusztuló udvarházak kérdése az 1880-as években konkrét eset, és pedig a mezősegi viszonyok kapcsán érdekelte. Miközben a *Mezősegi út* a jegyzetfüzetben megmaradt írásgyakorlatnak, a *Kolozsvárban* a publicisztika szintjén nyíltan kifejtett problémát és állásfoglalást szépirodalomként írta, és egy novellasorozat, majd ciklus formájában is közzétette. Petelei István tehát nem az erdélyi, hanem egész pontosan a *mezősegi* udvarházak „költője” az 1880-as években. A novellacsoport ugyanakkor ebben a kontextusban a szépirodalom nem kifejezetten esztétikai célú használatának példája is Petelei István életművében.

5.3.1.5. Ötletek, portrék és a hétköznapiak

Petelei gyakran ír az emberekről is, akikkel utazásai során vagy pedig más élethelyzetekben találkozik. Megfigyelései ebben az esetben is mindig rendkívül aprólékosak és „szűnyogosan” ironikusak. Az 1879 nyarán, Borszéken látott fürdővendégekről például a következő olvasható egyik füzetében:

A vendégek nagy része örmény. Feszítő, gangos örmény a kin anyi a bársony a selyem, hogy alig látszik ki belőlle. Fekete uraság a ki azt véli, hogy az egész világ az ő viselt dolgai iránt érdeklődik azt lesi azt csodálja. Egy egy fehér is akad közöttük. A növénytanban azt mondanák: eredete kétes, származási körülményei ismeretlenek.⁴⁹⁹

Nagy kalapos oláhok nyüzsögnek. Egy magas szálas oláh urat láttam. Finom nyári ruha volt rajta. Ügyes szabásu – csak hogy logott rajta. Egy világos überziehere⁵⁰⁰ volt elegáns drága – a hátán egy nagy sárga pecsét volt, mint egy odaragasztott tenyérnyi

⁴⁹⁸ BISZTRAY 1955, 27.

⁴⁹⁹ Az örmény kérdés azért izgalmas, mert miközben, az idézet alapján, egyértelmű Petelei elhatárolódása az örményektől, ő maga is örmény kereskedőcsaládból származik. A rendelkezésre álló forrásokban azonban egyetlen, az örmény származással kapcsolatos utalást sem találtam, ezért nem is tértem ki a kérdésre. A Petelei családnév az örmény Peteláczhi magyarosított változata. (SZONGOTT 1898, 145.) Az asszimilálódás következtében azonban az örménység valószínűleg már nem bírt túl nagy jelentőséggel Petelei számára.

⁵⁰⁰ Überzieher: felöltő (ném.)

lantorna.⁵⁰¹ – A ki uras közöttük az aristocrata igazán. Egy szép ügyvéd volt közöttük. Férfias élénk szemű ügyes úr. Ugy beszélt az atyafiaival mint zsellérekkel. Türték. A ki nincs megérve a szabadságra boldog ha megdörzsöli valami drága kéz ha ugyan előbb pofon ütötte is. Az asszonyok között egy igen igen szép oláh dáma volt. Kövér volt – a mi elég hiba így nyáron de szép volt. – Magyar gavallér is akad. Tolnai Regináld [?] kinek veres spanyol szakálla hegyes bajusza koczkás ruhája elé mindig egy szellemi kocsit, szellemi négy lóval, szellemi fehér kesztyűt, csattos topánkát képzelek. Azt vélem kocsis járt közbe, hogy világra jöhessen. Tán a bábát hozta? – Szentiványi Kálmán a ki ha fiatalabb lenne s[t]ríczyi lehetne bécsben így csak alispán a helyett hogy az »első magyar biblia gyárto« részvénytársaság vezér igazgatója legyen. Mindig úgy vélem ha látom hogy minden zsebében külön külön játékkártya van. Egyébképpen democrata. Nem válogatja a pasasereket.⁵⁰² Swarcz a kenyérdagasztó pék s egy jámbor arcú falusi körjegyző Bárdi – egyformán jó játszótársak neki. Szerepel egyébiránt. A különféle nemzetségeket, társaságokat arczszíneket – oláhot magyart, németet ígyekszik harmoníába hozni. Nem igen sikerülnek. Egyet tud. Táncolni: csárdást! Tüzzel, kedvvel ügyesen. Mondtam is neki jó bárgyu pofával egy bókot. Azt tudni illik, hogy: jó lenne ha soha se csinálna egyebet a csárdás tánczolásnál. Magyar ember hódít vele. Nemzetiségi mészíót teljesíthet. Ott van Csurgai. A csikos zsebkendővel zsebében. Valjon ki öltözteti itt?⁵⁰³

Időnként bejegyezz a füzetekbe egy-egy kidolgozásra váró ötletet, címet („Berta az elégitetlen,”⁵⁰⁴ „Az asszony a ki félti a leányát a szeretőjétől,”⁵⁰⁵ „Kálmán a ki hazudik és hamiskodik,”⁵⁰⁶ „Árpád házassága a muzsikus feleségének a testvérével a Kötő utcából”⁵⁰⁷), vagy pedig egy-egy hosszabb portrét cím nélkül, amit később bedolgozhat írásaiba:

A homloka szélességét az tünteti ki, mert az arcza megkeskenyedett Az ajaka még üde, piros, keskeny de az álla egy kis kezdődő tokába fullad. Enni való selymes puha ez a kis kövérség, az áll folytatása képen két-két árok (mintha csak árnyék volna) fut le a gömbölyű fehér nyak felé.

Már üdeségét elvesztette az arczszíne. Még rozsás de valami finom arany szín tolikodik a finom fehér színbe, mely az elefántcsont bádgyadt fehér színére emlékeztet. A szeme a régi szelid kék szín de már nem ragyog vidámságban hanem színe bádgyadtabb s alatta finom árnyék árkat ástak az elfutott napok.

Az orra kissé husos.

A pillái árnyékolják a finom árkat, (mely kissé fényes a fagygyutol).

Széles a válla; gömbölyű és hófehér. A karja gyönyörűen építve s a csuklonál keskeny gömbölyű hófehér.

Valami lágyaság van minden mozdulatában. Ha megy mintha fáradt volna ha leül – lehull; a gesztusai mintha álmában mozognak; a beszéde mintha egy dal viszhangja volna; a csipője lágyan ring, mintha (önkéntelenül) előre [?] fujta volna valami fáradt szellő.

Valami gyerekes a mint itél s tudakozodik arról a mit bizonyosan tud; fenyeget mintha egy babát ijesztetne, és váratlanul mosolyog, mintha tudtán kívül tenné.⁵⁰⁸

⁵⁰¹ Lantorna (lanterna): lámpa (lat.)

⁵⁰² Pasaser: pasas (ném.)

⁵⁰³ MTAK Kt., Ms 5721/143, 4v.–5v.

⁵⁰⁴ MTAK Kt., Ms 5721/134, 7r.

⁵⁰⁵ Uo., 8r.

⁵⁰⁶ Uo., 9r.

⁵⁰⁷ Uo., 10r.

⁵⁰⁸ MTAK Kt., Ms 5721/144, 9r–10r.

A hosszabb szövegrészeket, az olvasmány, úti és műhelyjegyzeteket mindegyre megtörik a hétköznapi eseményekkel kapcsolatos feljegyzések. Így például az Ms 5721/137-es jegyzetfüzetben az olvasmányjegyzeteket követően két hosszabb műhelyjegyzet közé a következő feljegyzések kerülnek: „Aug 10 én eltört 2 boros, 3 pálinkás, egy vizes poharat; 2 theás csészét; 4 kis fehér tányért.”⁵⁰⁹

Illetve:

Bencze Simon beállott szolgáltnak, 10 frt havi fizetésre Augusztus hó 7 én.
Aug 8án adtam – – 2.
Aug 15én az apjának – 6.
Oktob. 2án bocskorra – – 1.
Oktob 6án 1.
Oktob. 8án 5.⁵¹⁰

A többnyire ceruzával írt úti jegyzeteket tartalmazó Ms 5721/107-es jelzetű notesz belső címlapján fekete tintával írva a következő olvasható:

Atyafiságos látogatások 1898 Május
Május: Erzsi: Joska szájfájás 6
Erzsi: Joska, Irma, Feri 1
Papp Laczi 2
Erzsi, Irmuska 1
Má. 25 Linuska [?], Joska 3
26 Cornélia 5
26 Erzsi 1
28 Papp Árpád Etus 2
11 Erzsi 1
Jun 4 Ilona Nagy Itus [?] 1
4 Asszony elment Erzsikéhez 1.⁵¹¹

Szintén úti jegyzetek közé ékelődik a következő bejegyzés, mely egy családi barát halála kapcsán a halotti koszorú szalagjára írandó szöveget fogalmazza több próbálkozással is:

Könnyezve bucsuzunk ~~régi barátunk~~ Czako Jozsitol
Petelei István és a felesége.

~~A Czako Jozsi sírjára, régi barátaitól~~
~~Petelei István és a felesége.~~

⁵⁰⁹ MTAK Kt., Ms 5721/137, 13v.

⁵¹⁰ Uo., 14r.

⁵¹¹ MTAK Kt., Ms 5721/107, 1v.

~~Az Isten nyu Szeretettel bacsuzunk Czakó Jozseftől~~ gondolunk Jozsi bácsira
Korbuly Cornelia, és Csiky Irma.⁵¹²

Nem maradnak ki a jegyzetfüzetekből a tréfálkozással, a hétköznapi pajzánkodással kapcsolatos versek sem. Egyik közismert népdal alábbi változatát például egy mindenféle vegyes jegyzetet tartalmazó füzetben olvashatni. Nem Petelei kézírása, valószínű, hogy valaki más írta be a noteszbe:

Ugyan édes komámasszony
Hogy kend olyan sovány asszony
Azért vagyok olyan sovány
Mert az uram sokat kíván.

Ugyan édes sógor asszony
Mért kend olyan kövér asszony
Azért vagyok olyan kövér,
Mert az uram semmit sem ér.⁵¹³

Ezt viszont Petelei jegyezte le egy nagyrészt úti jegyzeteket tartalmazó füzetbe:

Mentovich⁵¹⁴

Sándor bácsi lelke
Küldök a tökömből
Egyék jól belőle
S mint a bika bömből
De feleségével
Meg ne kostoltassa
Igen nehéz étel
Megnőhet a hasa.

Pap Sándornak küldött Mentovich egy sütőtököt.

Pap Sánd. haragudt s más esztendőbe nem küldte csak átdobta a tököt czedulával.

Ismét termett a tököm

Szomszédnémnak belököm.”⁵¹⁵

Időnként ezekben a versekben egy-egy személyhez fűződő barátsággal kapcsolatos elmésségek fogalmazódnak meg:

⁵¹² MTAK Kt., Ms 5721/139, 42v.–43r.

⁵¹³ MTAK Kt., Ms 5721/141, 20r.

⁵¹⁴ Mentovich Ferenc (1819–1879), a marosvásárhelyi református főiskola tanára 1856-ban került Marosvásárhelyre, a főiskola természettani tanszékére. Jelentős szerepet játszott Marosvásárhely kulturális életében. Ő szerkesztette az első tudománynépszerűsítő folyóiratot *Marosvásárhelyi Füzetek* címmel, majd később egyéb marosvásárhelyi lapok szerkesztésénél is szerepet játszott. (Lásd ehhez a dolgozat 7.4. fejezetét!) Fiai: Mentovich Gyula (1847–1903) törvényszéki elnök, Mentovich Elek (1850–1899) bankigazgató és Mentovich Ferenc (1859–?) bölcsészdoktor. Nem tudom, hogy melyik Mentovichról lehet szó, valószínűleg nem az idős Mentovich Ferencről. Petelei barátkozott a Mentovich fiúkkal.

⁵¹⁵ MTAK Kt., Ms 5721/107, 62v.

Hálát rebeg ajkam
Szivem hű szavain
Hogy: melengeted lelkem
Kebled hűs árnyain

Ha eltemetnek itten
Még is sirok én szivesen
Vagy el kísér messze engem
Oda hova siromat fellelem.

Alatta:
Rákosi Jakab nagy számár
éljen a barátság.⁵¹⁶

5.3.2. Íráshelyzetek, közvetíthetőség, intimitás

Az írás színtereinek a változásával az íráshelyzetek is változnak. Az egyetemi előadásokon Petelei nyilvánvalóan hallás után jegyzetel, ez több ponton szövegszerűen is érződik a jegyzetekben:

Azon elemeket már láttuk, melyekből a tatárjárás után a magy. államtest összeállított.

Azt látjuk, hogy az egyes kir. egyéniségéből magyarázzák meg a belkormányzat minéműségét, s a legnagyobb zsarnokoknak átvitt tetteit magasztalják, mi úgy látszik mintha a nemzet autonomiájja nem lett volna. S figyelembe sem veszik András királyt, ki nem zsarnokilag, hanem alkuvás útján alapította meg a keresztyénséget; ki megalkudt a körülményekkel, nem úgy mint Sz. Istv., Kálmán és III. Béla, kik pedig többnyire öneszméjjüket érvényesítették a nemzet önkormányzata ellenében. A későbbi királyokrol is ilyenformán ítélnék. IV. Bélát is azért dicsérik a mi nálla erőszakoskodás volt, midőn a főurak székeit megégetteti, hogy előtte le ne üljenek. Általában a historiában kevés van megmagyarázva, ha azt mondjuk, ez derék ember, ez gyenge király volt. Mert nem az egyén szabad akarata; nem követelhetjük, hogy egy egy kir. külömb legyen a maga koránál; igasságtalanság az is, hogy az emberi szabadakarat uralkodjék mindenütt ~~még~~ az erkölcs dolgokban is, – pedig a viszonyok adnak irányt, mert legjobb politica még az összeseknek érdekeit kielégítésére törekszik. Tehát a politikai szereplése az egyéneknek megítélhetlen a viszonyok számba vételének ismerete nélkül. A XIII. században a magy. kir. egyéniségének megítélése szin[t] oly téves mint az előbbieké, megítélésük ~~csak~~ többnyire abból áll, jó ember, gyenge stb.) IV. Béla fiatal korában tüzesen fogott a reformokhoz és a kir. tisztelet megszilárdításához. Pl. mily erőszakos volt azon rendelete politikai tekintetben, hogy a régi királyi birtokokat régi tulajdonossaitól vissza akarta venni. Látták, hogy ez nem sikerülhet; közbejött a szerencsétlen tatár járás, hol ezen erőszakoskodás Rogerius szerint következményei érezhetőek voltak.⁵¹⁷

Az idézett részben egész bizonyosan egy újonnan elkezdődő előadás első perceiben elhangzottakat jegyezte le. Erre utal az oldal megtörő szövegképe, az első szó („Azon”)

⁵¹⁶ MTAK Kt., Ms 5721/143, 24r.

⁵¹⁷ MTAK Kt., Ms 5721/138, 49v.–50r.

iniciálé-utánzatú A-ja, illetve az első mondat előzményekre utaló tartalma. A szóbeli szöveg jellegzetességeire (és Petelei jegyzetelés módjára) utal a *lát* ige többes szám első személyű (*láttuk, látjuk*), illetve többes szám harmadik személyű (*látták*) használata.

Az egyetemi előadások jegyzeteiben Petelei végig hallgat, akik beszélnek: Henszlmann, Rómer és Salamon. Az egyetemi jegyzeteket követően azonban a bejegyzések elsősorban látáshelyzetekhez kötődnek: az olvasmányjegyzetekben kevés egyéni hozzáfűznivalóval, a jegyzetfüzetek tetemes részét kitevő úti jegyzetekben annál többel. És mindezt folyton megtöri a megélt, mindennapi dolgokkal kapcsolatos jegyzetek kopogó tárgyilagossága. Jól érződik ez az útleírásokban és a műhelyjegyzetekben, de egy-egy tájkép megragadásánál minduntalan felmerül a látás és meglátás képességébe, illetve az írás erejébe vetett hittel kapcsolatos kétely is. 1887-es augusztusi, Királyhágón túli csavargását például így kezdi:

Nem találok sok irni valót. A falvak mind egyformák. Kicsit, hogy nagyobb kicsit hogy kisebb házak.. Mit érdekel? Végig ha járok a temetőn meg se látom a sok kereszt mián, hogy hogy [!] kicsi a[z] egyik sír a másik mellett. Elmegyek tíz falu mellett, nem tudok roluk semmit ha a llikhez értem. Igen rossz utleiro vagyok. A pirosan felkelő nap; kék ködbe takart hegyek („aszályróna az a kék” azt mondja a kocsisom „szegénység”) föld lombos erdők, letarolt búza földek a szalmacsonkok {---} felett uralkodo cigánytövissel, bogáncscsal, kenderszálat húzogató asszonyok a sárgás vetésben, lomhán rágsáló tehének sovány réteken, friss kecskék mohon nekiesve a piros galagonyabokor fiatal hajtásainak – mind szépek, mind érdekelnek. De nem tudok irni roluk. Betüben nem lehet élvezni az élve bájos, nagy szabad, pompás természetet.⁵¹⁸

A látvány szóbeli megragadhatatlanságának felismerése ellenére csavargásai során több-kevesebb rendszerességgel ugyan, de végig jegyzetel: szekéren, vonaton, pihenés közben a mezőn, városi kávéházakban, vagy igen képtelen íráshelyzetben: tutajon is. Többször is említi az éppen aktuális íráshelyzetet: Segesváron például egy „mosatlan kopott kávéházban,”⁵¹⁹ egyik, vélhetően 1888-as havasi kirándulása során kora reggel a tornác gerendáján: „Foga van a reggelnek. Hideg szél jár a völgyben. A ruhát összevonjuk. Tegnap még omlottunk szét a forróságtól benn a városban. / Az erdőtől kiperelt kaszálon szárad a virágos fű. Illata érint a mint itt ülök a tornác gerendáján és irok.”⁵²⁰ 1894. augusztus 10-én: „E sorokat itt vetem egy nagy cserefa árnyékában Deményháza előtt a hegy oldalba. Locsorda, tehéncsorda halad el egykedvűen előttem. Nyerít egyet-egy a

⁵¹⁸ MTAK Kt., Ms 5721/107, 3r.–v.

⁵¹⁹ Uo., 64v.

⁵²⁰ MTAK Kt., Ms 5721/139, 6v.

kancza s a koczák röffenne túrják a gyenge gyepet.”⁵²¹ Augusztus 25-én ugyanazon kirándulás egy másik állomásán:

1/2 12 órára érkezőnk fel a Cserepes tetőre.⁵²² Most 1 orakor a cserepes mezőn irok pelyhűdt lapokkal. Érzem a derekamat s minden zaj kong a fejembe füvek ingerlik megnyílt polusaimhoz érve s a mint egy hangya végigmászik nedves homlokomon fáj a járása. [...] a lovacsákák ropogatják a szálás szénát. Határozottan kong a fejembe.⁵²³

Az utazások során való jegyzetelés intim tevékenység, a befelé fordulás ideje, a kifejezetten személyes tér és idő megélésének terepe. A csavargások általában társas vállalkozások, az élmények rögzítése viszont magánügy, ennek során már zavarók a kívülről jövő ingerek:

Bizony én Debreczenből keveset láttam. Hanem Gáspár Imre⁵²⁴ a ki mindent nagynak lát s Vértesi⁵²⁵ a ki mindent kicsinek lát elmondták hogy mi van látni való. S én is azt láttam. De hogy úgy a mi az én szememhez tapad ha kevesebb mint a valóság s ha több hogy azt lássam.. Az ördög vigye el a ciceronekat.⁵²⁶

Reggel azonban pompás állapotok virradtak ream. Tudniillik igen nyugodalmas jó éjszaka után a mi alatt nem magyarázott de senki semmit az indoháznál egyedül egy asztalnál (mialatt kinn a lombos nagy erdőgyapját csak alig sugározta be a borongos ködös levegőn átigyekvő napsugár) elkezdtem pirkálni a mi itt elebb II szammal van jelölve. (12 oldalt.)⁵²⁷

1894. augusztus 10-én írja: „A mint itt a Remete tetején pihenő temető [...] fekszem a hold a fejem felett benez a papirosomba. Zseniroz. Nem szeretem⁵²⁸ hogy valaki belenézzen az írásomba.”⁵²⁹

Valószínű, hogy találónak érezte Byron *Child Haroldja* második énekének 25. és 26. szakaszában megfogalmazottakat saját természet- és világszemléletével, ezért másolta le ezeket abba a jegyzetfüzetbe, amely többnyire a szovátai nyaraló vásárlásával, tehát éppenséggel a nyarankénti üdülést rendszeressé és huzamos idejűvé tevő lehetőségek megteremtésével kapcsolatos:

⁵²¹ MTAK Kt., Ms 5721/135, 2v.

⁵²² A Cserepes-tető a Görgényi-havasok déli vonulatához tartozik. Magassága 1488 m.

⁵²³ Uo., 9r.

⁵²⁴ Gáspár Imre (1854–1910) újságíró, költő, műfordító. 1885-től majdnem tíz éven át több debreceni lap szerkesztője.

⁵²⁵ Vértesi Arnold (1834–1911) író, újságíró. 1878–1893 között Debrecenben a *Debreceni Ellenőr* című lap kiadótulajdonosa és szerkesztője.

⁵²⁶ Cicerone: idegenvezető (ol.)

⁵²⁷ MTAK Kt., Ms 5721/107, 12r.–v.

⁵²⁸ K: szeretek [emend.]

⁵²⁹ MTAK Kt., Ms 5721/135, 3v.

Sziklán ülni nézni apályt dagályt, –
 Árnyas erdőben járni tétova –
 Hol ember még nem írtt törvényt, szabályt
 S lányom ritkán volt vagy talán soha; –
 Egyedül járni bérczek hava
 Csak zergenyájtól járt sivatagán.
 Szédítő mélység tátongásiba
 Alátekinteni; még ez nem magány
 A szent természettel társalgás ez csupán.
 De járni zajgó tömeg közepett
 Hol látunk, hallunk, értünk, sírhatunk
 S még is szívünk üress, számüzetett.
 Hol nincs ki áldjon s nincs kit áldhatunk,
 Hol élv s gyönyör közt tépőbb bánatunk,
 Mert senki sincs, kinek szerelme még
 Akkor is ha sirba roskadunk
 Érettünk forro fájo lánggal ég.
 Ez a magány ah! ez az egyedüliség.⁵³⁰

5.3.3. A hétköznapiok története Petelei jegyzetfüzeteiben

A zsebben simuló jegyzetfüzet az évek során Petelei István hétköznapijainak krónikájává válik, nem az események folyamatos történeté szervezése, hanem a jegyzetelés pusztá ténye révén. A szövegek töredékesek, folyton megszakadnak és újrakezdődnek, variálódnak, de a változások ritmusában fokozatosan körvonalazódik egy jegyzetelő, az írást fontosnak tartó, a megfigyeléseket és az eseményeket folyton az írás aktusa révén is megélő életvitel. A szövegtípusoknak és megszólalási módoknak nincs hierarchiája: a hétköznapiok historikumának⁵³¹ írásos dokumentumai ezek. Az események lejegyzését nem maga a lejegyző szervezi, hanem az események történésének rendje. Ezért a keveredés, a rendezetlenség, a töredékesség és a változatosság, amit mégis valamelyest egységbe szervez egy tipikusan polgári és polgárius⁵³² életvitellel kapcsolatos ciklikus térhasználat és időszemlélet:⁵³³ a bejárt terekre (elsősorban erdélyi vidékekre) meghatározott időközönként, meghatározott rendszerességgel visszatér Petelei. Ugyanerre a ciklikus időszemléletre utal a családi programok, az „atyafiságos látogatások” statisztikai

⁵³⁰ MTAK Kt., Ms 5721/140, 11v.

⁵³¹ Vö. GYÁNI 1997.

⁵³² A két fogalom megkülönböztetésére Wolfgang Kaschuba nyomán Gyáni Gábor figyelmeztet. A polgáriasság (Bürgerlichkeit) olyan kulturális habitus vagy mentalitás, amely nem egyedül a polgárság (Bürgertum) attribútuma. A polgáriasság fogalma attitűdökre, sajátosan kulturális tényezőkre utal, azt sugallja, hogy létezett és önálló rétegképző erővel hatott egyfajta történetileg alakuló „kulturális gyakorlat”, mely alapján különálló polgári identitás jött létre. (GYÁNI 2001, 172.) Petelei esetében indokolt és nem alaptalan mindkét fogalom használata, hiszen életvitele nemcsak tipikusan polgárius, hanem származása is polgári.

⁵³³ Erről: KÓSA 2003.

számontartása, a nyaralás rendszeres megszervezése. De a polgári életszemlélet jele a tartozások, kifizetések, egyáltalán a költségek feljegyzése révén megnyilvánuló takarékoság és pontosság, amely a pénzügyi dolgok mellett a mosónőhöz adott ruhák jegyzékétől a kölcsönadott könyvek lajstromáig sok mindent magába foglal. De ennek, az évek folytán az írásba rögzülő életvitelnek a része a baráti kapcsolatokban megnyilvánuló tréfálkozás, ezek írásban való kifejezése, a kirándulások során a gyógynövény és tájszavak gyűjtése, a jegyzetfüzet időnkénti üzenetfüzetként való használata,⁵³⁴ a lejegyzett versek pajzán hangneme.

5.4. *A Csulakok*: magánjegyzet és novella, avagy a megismerés szándékos kudarctörténete

Az állandó jegyzetelésnek az írói szerepértelmezéshez feltétlenül köze van, bár a jegyzetek egy része nem eleve ebből a célból íródik; a határok sok esetben elmosódnak: a műhelyjegyzetokről feltételezhető, hogy ilyen célt követnek. Utólag az úti jegyzetek is nagyon sok esetben használhatóvá válnak, egy-egy ötlet, tájleírás, gondolattöredék bedolgozható egy-egy novellába.

Túlzás lenne azt állítani, hogy *A Csulakok* című Petelei-novella abban a változatában olvasható az Ms 5721/107-es számmal katalogizált jegyzetfüzetben, mint ahogyan későbbi, nyomtatott változataiban. Kétségtelen azonban, hogy a noteszbeli jegyzetekben föl lehet ismerni azokat az elemeket (a történet vázát, a tájleírásokat), amelyekből a későbbi novella építkezik.

A Csulakokról Pozsvai Györgyi írt elemzést 2003-ban a *Helikon* hasábjain.⁵³⁵ Tézise azzal a korábbi megállapítással szemben fogalmazódott meg, mely a századforduló rövidprózáját és a regionalizmus szimbolikáját az elveszített múlt nosztalgikus megszépítésével kötötte össze.⁵³⁶ Ennek értelmében a Petelei-novellisztika Erdély szellemének etikai-kultikus őrzése által magaslott ki e prózavonulatból. Pozsvai feltevése szerint a novella éppenséggel kikezdi a vidék jelképeességét: átírja az 1900-as évek ún.

⁵³⁴ „Kedves Pistám! / Domokos Ferencz, még ezidáig nem jelentkezett. – Te mit csinálsz most? Nem mensz [?] ma estére [...] [...]? Delután lakásomon honn leszek, mert én nem dolgozhatom. – Ölel barátod / 22/7 880 Szovatan Feri [?]” (MTAK Kt., Ms 5721/143, 18v.)

⁵³⁵ POZSVAI 2003b.

⁵³⁶ Pozsvai idézi: MEZEI József, *A magyar regény*, Budapest, Magvető, 1973, 458.

tájköltészeti hagyományát azáltal, hogy annak pszichológiai terápiát biztosító, illetve Erdély etikai-kultikus emlékét fenntartó változatát ironizálja és depatetizálja.⁵³⁷

A *Csulakok* utazó narrátora egy Sajó menti faluban időzik látogatóban, közben vadászgat, és az elbeszélés idejének napján az eső elől a Csulak-udvarházba menekül. Itt ismerkedik meg az egymással rivalizáló agglegény Csulak fivérekkel: Csulak Dániellel, vendéglátójával és annak testvérével, Miklóssal. Ők egy dombon ugyan, de különálló udvarházakban élnek már évek óta anélkül, hogy egymáshoz egyetlen szót is szólnának. Az évek óta tartó viszály okára, sejtetően szerelmi rivalizálásra, csak részlegesen derül fény Csulak Dániel hajdani mátkája, egy Hortanz nevű lány festette kép kapcsán: Hortanz ugyanis Miklósnak is festett egy képet. A Csulak fivérek konfliktusa az elbeszélés jelenére is kihat: Csulak Miklós inasa kénytelen megszöktetni a Csulak Dániel házában szolgáló parasztlányt, közös jövőjük a Csulakok közvetlen környezetében elképzelhetetlen.

A szöveg három különböző sajtóorgánumban is megjelent: 1889 májusában először a *Vasárnapi Ujságban*,⁵³⁸ majd a Petelei által szerkesztett *Kolozsvárban*,⁵³⁹ 1891 novemberében pedig *A Hétben*.⁵⁴⁰ A *Vasárnapi Ujság* 1889-es évfolyamában *A Csulakok* egy négy darabból álló ciklus harmadik szövege; a ciklus összefoglaló címe: *Alkonyati képek*, másik három darabja: *A vén nemes*, *Búcsu* és *A nagyasszony*.⁵⁴¹ A szöveget Petelei egyetlen kötetébe sem vette föl.

A *Csulakok* jegyzetfüzetbeli elővázlata (tulajdonképpen még úti jegyzet) az Ms 5721/107-es jegyzetfüzetben a Királyhágón túli csavargásra vonatkozó jegyzetek után olvasható. Ennek a kirándulásnak a fő állomásai: Nagyvárad, Püspökladány, Debrecen, Miskolc és Kassa. Hogy milyen útvonalon tért vissza Petelei Erdélybe, nem tudhatni. A kassai jegyzettel bezárólag véget ér a helyszíneket és időpontokat pontosan feltüntető jegyzetömb. A csavargás a jegyzetek szerint 1887. augusztus 9-én kezdődött, három nap alatt járta be az említett helyeket, tehát augusztus 11-én keletkezett az utolsó, kassai bejegyzés. Itt véget érnek az erre a kirándulásra vonatkozó jegyzetek, majd a következő folió rektóján folytatódnak, immár hely- és időpont-megjelölés nélkül. Ezek: egy aránylag rövid bejegyzés három, egymással rivalizáló, egymást gyűlölő testvérről (nemesekről),⁵⁴²

⁵³⁷ I. m., 16.

⁵³⁸ PETELEI István, *A Csulakok*, *Vasárnapi Ujság*, 1889, 36. évf., 18. sz. (máj. 5.), 282–283. és 19. sz. (máj. 12.), 299.

⁵³⁹ Uő, *A Csulakok*, *Kolozsvár*, 1889, 3. évf., 122. sz. (máj. 25.), 1–2.

⁵⁴⁰ Uő, *A Csulakok*, *A Hét*, 1891, 2. évf., 47. sz. (nov. 22.), 751–753.

⁵⁴¹ A ciklus más kontextusban való értelmezéséhez lásd a dolgozat 5.3.1.4. fejezetét!

⁵⁴² MTAK Kt., Ms 5721/107, 19r.–20v.

néhány sor jegyzet *Titokzatos erők* címmel,⁵⁴³ szintén néhány sor *Egy bogár se vész el* címmel,⁵⁴⁴ majd ezt követi az a hat címből (*A vén nemesek, Benne* [ti. a házban], *Az öregek, A ház, A másik, Eső*) álló jegyzetömb, melyet *A Csulakok* előválozatának tekintek.⁵⁴⁵ A novella tehát valamikor 1887 augusztusa és 1889 májusa között íródott. Ha az úti jegyzeteket nem fikciós műfajnak tekintem, akkor a füzetbeli bejegyzés 1888 május–júniusában keletkezhetett, bodzavirágzás idején egy szokásos csavargás alkalmával. („Gyalog bodzák fehér tányérvirágai nehéz illatot ontanak, és rozsaszín virágu széles levelek az út melletti tobol.”⁵⁴⁶) Ha viszont azt is figyelembe veszem, hogy a jegyzetelésben nem a kronologikus sorrendet követi, akkor keltezés hiányában a bejegyzés keletkezésének időpontja és pontos helyszíne betájolhatatlan.

Az elemzésben a füzetbeli jegyzeteket és a szöveg első publikált változatát a szöveget hordozó közeg függvényében veszem figyelembe, és az olvasatokat a közeg befolyásolta értelmezési lehetőségekkel hozom összefüggésbe. A szöveg médiumának az értelmezést befolyásoló változása ebben az esetben olyan szempontból érdekes, hogy a kéziratos úti jegyzet hogyan módosul a publikációval, milyen változások révén válik az objektívebb útleírásból fiktív természetű novella, milyen történet körvonalazódik egyik, illetve a másik szöveggörnyezetből, miért éppen ez és így.

A noteszbeli jegyzetek a hat cím sorrendjében tárgyilagosa, rövid mondatokkal mutatják be a látottakat:

(A vén nemesek.) Domboldalon a falu. Ös foglalás. Erdők ölelik át. Pompás nemes ház a tetön: kökerítés körülötte. A köoszlopok között csorba fekete a léczkerítés. Helyenként kidölt.

A ház sarka omlott. Fedelet ott rostos. Elötte a kerítésén [?] laboda és pikkanto virág szürke levelei. Illata keserűen érzik. Vénséges körisek egymás mellett.

A kapu nyitva.

Omlo az alapfal. Oldalt fészert melyet alig takar a fedél. Az udvar füves, csendes.

(Benne) A padlo domboru. A szoba lejt. A deszkák elkoptak a surlástol.

Az asztal közepén. Festetlen vastag lábu. Nagy káposzta lapu rajta és egy tányér méz melyet a legyektol lapuk oltalmaznak.

Az ajtó mellett szék. Rajta ujságpapíroson zöld cserép mosdotál. A szegletben tiszta fényes puská s vadász szerszám.

Csizmák szerteszét egy szegletben. Polituros⁵⁴⁷ sifon⁵⁴⁸ cseresznyefából. A sifon tetején eczetes üvegek fekete gyékénnyel bevont üvegek tele jó rozsa eczettel. Mellettük egy tányér megdrotozva.

⁵⁴³ Uo., 21r.

⁵⁴⁴ Uo., 21v.

⁵⁴⁵ MTAK Kt., Ms 5721/107, 22r.–27r.

⁵⁴⁶ Uo., 27r.

⁵⁴⁷ Politúr: bútor fényezésére használt, szeszben oldott műgyanta (lat.–ném.)

⁵⁴⁸ Sifon: fehérneműs és ruhásszekrény (fr.–ném.)

Az asztalon előtte pálinkás üveg s egy öblös ivo pohár – drotal átkötve. Ujságpapirosok az asztalon. Egy dívány mely le van takarva. Nem hogy ne kopják, de hogy ne lássék.⁵⁴⁹

A szöveg szerkezetét a megfigyelt dolgok sorrendje alakítja: az itt megnevezetlen falu, a faluban a nemesi kúria kívülről és belülről, lakója: a vén nemes, szolgálói, a másik ház, ennek lakója: a vén nemes testvére, végül pedig kettejük viszonya: hajdan gyűlölködés, a jegyzetelés idejében szelíd öregség. A bejegyzések narrátora többes szám első személyű:

„Miért nem telepítettek ide a foglaláskor magyarságot?” *kérdezzük*. „Akkor modjukba lett volna.”

Ránczos kis kezével legyint és mosolyog. Ez tetszik neki.

Senkit se neve se címe után meg nem szólít.

(A ház) *Elmegyünk*⁵⁵⁰ egy másik ház mellett. Galambszinűen preczkelt fehér kockákkal, mely várszerűvé teszi a roskado megrepedt házat.⁵⁵¹

A hatból az utolsó, *Eső* címmel jelzett rész a jegyzetfüzetekben a vén nemesek történetétől teljesen független tájleírásként olvasható, tulajdonképpen új lapon is kezdődik:

(Eső) Szürke az egész ég. Fekete felhőroncsok válnak el rola és usznak a nehéz levegőben. Némelyik kis ház egészen füstben áll. Fekete szalma fedelén eloszlik a keserű gomolyag.

Finom cseppekben permetél az eső. Ferdén siklik le. A faágak inganak, a fűzek ezüst levelei. A víz csepeg róluk. Minden zöld lapu lábaiknál elevenen válik ki. A pikkantó fehér tölcseirei czakkeres⁵⁵² levelei és a napraforgó érdes nagy lapui kitartják testüket. A torma levél ráomlik a teltségtől a kövér földre.

Az ablakon parányi gyöngyökből rövid vonalak szeszélyesen.

Tenyérnyi tocsák az uton. Ökörláb nyomában parányi tavacska melybe álmos egyformasággal cseppen belé a felhő verejtéke.

[...]

Gyalog bodzák fehér tányérvirágai nehéz illatot ontanak, és rozsaszin virágu széles levelek az út melletti tobol.

Minden friss, mint egy leányajak, melyet csinos nyelvecske megnedvesített.⁵⁵³

A jegyzetfüzetben még Cserényi-nemesek élettörténete világos és a jegyzetelés jelenében lezárt történet: a gyűlölködés oka szerelmi konfliktus, a lány elhagyta az egyik testvért a másikért, és ez utóbbinak felesége lett. Egy Hortanz nevű unokáról is tudomást szerezhetni, aki festményeivel van jelen nagyapja házában. Festményein „lilaszin tájak,

⁵⁴⁹ MTAK Kt., Ms 5721/107, 22r.–23r.

⁵⁵⁰ Kiemelések tőlem. T. Zs.

⁵⁵¹ MTAK Kt., Ms 5721/107, 24r.

⁵⁵² Czakkeres: fogazott (ném.)

⁵⁵³ Uo., 26r.–27r.

zöld vizeken uszo csolnakok.”⁵⁵⁴ A Cserényiek múltbeli konfliktusa a jegyzetelés idejében már nem aktuális állapot, az idő múlása enyhített a múltbeli sérelmeken, a lejegyzett tények feszültségmentesek: „Ők halálos ellenségek voltak. / Gyűlölködők, egymást vérre keresők ez öreg szelid emberek.”⁵⁵⁵

A Cserényi-nemesek története mentén a jegyzetfüzetek, illetve az úti jegyzetek kontextusában Petelei csavargásainak egyik állomása körvonalazódik, annak ellenére, hogy a csavargás helyszínét és időpontját nem jelölte meg. 1888 május-júniusában a Kis- és Nagy Szamos, a Sajó,⁵⁵⁶ a Maros és az Aranyos által határolt erdélyi Mezőségen csavargott, feltételezhetően nem egyedül, hanem társaságban (erre utalhat a többes szám első személyű elbeszélésmód), és itt gyűjtötte a rivalizáló Cserényiek történetét, amelyet utólag Csulak névre módosítva novellává dolgozott át.

A szövegnek a *Vasárnapi Ujságban* olvasható első publikált változata a jegyzetfüzetbeli tájleírást építi be a novella első két paragrafusába. A panorámaszerű kezdőkép a novellabeli események terét tájolja be:

A domb olyan friss volt, mint egy nedves leányajak. Eső esett. A gyalogbodzák virágai az út mellett futó árokból valósággal megrohanták az embert kábító illatukkal. A torma levelei eltelten heverték a sárban s kövér, lucskos pukkantók kitárták kesernyész szagú, fehér tölcséreiket a meleg permetének.

Alant a völgyben loholt nagy lustán a Sajó. Körülötte minden szürke volt a ködtől. A rongyos párázatokkal betakargatott hegyek felől hűvös levegő szárnyalt. A füst ráhunyáskodott a kövér di házikók fekete szalmatetőire s alázatosan mászott le róluk.⁵⁵⁷

Az elbeszélés narrátora egyes szám első személyű homodiegetikus tanú típusú narrátor:⁵⁵⁸ a történet szereplőjeként nem mint az elbeszélés hőse, hanem mint az elbeszéltek, a látottak, a tapasztaltak és hallottak megfigyelője van jelen: „Feldagasztottam a dombra s megálltam az első Csulak-porta léczes kerítése mellett.”⁵⁵⁹ A jegyzetfüzetbeli szimultán, jelen idejű többes számú elbeszélői hang („kérdézzük,” „elmegyünk”) utóidejűvé vált át: az utazás mint cselekmény már nem egyidejű a narrációval.

A novellában az idősíkoknak három szintje különül el: a Csulakoknál való látogatás elbeszélésének a szintje, a Csulakoknál való látogatás idősíkjá és a látogatás alkalmával a Csulakok múltjára vonatkozó történések ideje. Az ellenségeskedő Csulak fivérek

⁵⁵⁴ Uo., 25v.

⁵⁵⁵ Uo., 24v.

⁵⁵⁶ A Sajót a jegyzetek említik: „Jozsi a házas. Hajdan Ferencz császár járt ott. Emitt jött fel a hegyen átmenvén a Sajo völgyébe. Itt pihent és Cserényi Zsófia császárkörtéből font koszorút ada neki...” (Uo.)

⁵⁵⁷ PETELEI István, *A Csulakok*, *Vasárnapi Ujság*, 1889, 36. évf., 18. sz. (máj. 5.), 282–283.

⁵⁵⁸ Erről Genette nyomán: DOBOS 2002, 127.

⁵⁵⁹ PETELEI, i. m., uo.

konfliktusa egy másik konfliktussal egészül ki: a testvérek nemcsak egymással, hanem a fiatalabb generáció tagjaival, a Csulak Dánielnél szolgáló leánnyal és a Miklós inasával is harcban állnak: a fiatalok szerelme, amely valamilyen kompromisszumra kényszerítené a két Csulakot, számukra elképzelhetetlen. Ez, a jegyzetekhez képest többlet cselekményszál aktualizálja, és a Csulakoknál való látogatás jelenébe transzponálja a konfliktust. Így a Csulak-történet a látogatás és az elbeszélés idejében még megoldásra vár, befejezetlen és mindvégig az is marad: a szolgálóleány és az inas megszöknek, de azt nem tudhatni meg, hogy a Csulak fivérek egymással való kapcsolata hogyan alakul ezt követően. De az elhallgatás és a retardáció alakzatait⁵⁶⁰ használó Petelei az elbeszélésben a Csulakok múltjára vonatkozó legfontosabb információtól, a konfliktus okától is megfosztja az olvasót. Míg a noteszbeli jegyzetekből egyértelműen kiderül a Csulakok története és a rivalizálás oka, a novellában Petelei ezt szándékosan homályba rejti. Sejthetni, hogy a konfliktust szerelmi háromszög hívta életre, de nem tudni meg, hogy valójában mi történt. A jegyzetekben Hortanzként szereplő Csulak-unoka az elbeszélésben a konfliktust létre hívó személy, maga a mindkét Csulak által szeretett hölgy. Ő a Csulak Dániel házában a narrátor által látott tehént (és nem csónakot!) ábrázoló festmény, illetve egy másik, a Csulak Miklós házában található festmény szerzője:

– A képet méltóztatik kérdezni a nagyságos ur házában, hogy ki festette? Mi ugy tudjuk, hogy a nagyságos ur mátkája festette. Már ezt így mondják. A mi rég volt, instálom, ki tudja mikor? De az a baj, hogy oda tul Miklós nagyságosnál is van egy kép, a mit a nagyságos mátkája festett. [...] Akkor lett volna valami nagy baj közöttük.⁵⁶¹

Lehetségesnek tartom Pozsvai olvasatát, mely szerint *A Csulakokban* Petelei a két szomszédos és ellenségeskedő udvarház motívumának romantikus kontextusát ironizálja és depatetizálja⁵⁶² épp a tehént ábrázoló festmény központi szerepe révén, saját olvasatomban viszont ennek a képnek a Petelei-novellisztika kapcsán gyakran emlegetett sokat sejtető homály megteremtésében látom a szerepét. A tehénhez kapcsolódó anyaság szimbólum kontextusában az átláthatatlan szerelmi történet háttérével a novella a „nagy bajra” vonatkozó igen szerteágazó értelmezői spekulációkra teremt lehetőséget. A történet úgy is elmondható lett volna, mint ahogyan a jegyzetfüzetben olvasható: úgy befejezett, lezárt, a Csulakok élettörténetéről szóló világos elbeszéléssé vált volna. Petelei azonban számos változtatás révén egy befejezetlen, nyitott, homályos történetté alakította; ezért nevezi

⁵⁶⁰ POZSVAI 2003b, 17.

⁵⁶¹ PETELEI, i. m., 299.

⁵⁶² POZSVAI 2003b, 16.

Pozsvai a „megismerés kudarctörténetének.”⁵⁶³ A jegyzetfüzet ismeretében viszont látható, hogy egy *szándékosan* kudarctörténété alakított szövegről van szó.

A *Vasárnapi Ujság*ban található ciklus részeként olvasható a szöveg egy letűnőben lévő társadalmi osztály „alkonyatának” történeteként, hiszen a másik három szövegnek is ehhez van köze. A *Csulakok* fényében e társadalmi osztály számára már nem létezik történelmi szerepvállalás. A Töbötöm nemzetségéből származó ősnemes Csulakok számára az elbeszélés idejére az egyéni, magánéleti sérelmek ébren tartása maradt meg túlélési lehetőségként, de már ez sem sok eséllyel: a fiatalabb generáció valójában semmibe veszi álláspontjukat. A *Mezőségi út* és az 1880-as évek végén a *Kolozsvárban* publikált szövegcsoporthoz kontextusában azonban a *Csulakok* jól láthatóan a mezőségi udvarházak és a mezőségi birtokos osztály 1880-as évekbeli Petelei-féle irodalmi reprezentációjához tartozik. Ha viszont nem az *Alkonyati képek* című ciklus, sem pedig a *Kolozsvárban* olvasható szövegcsoporthoz, hanem a novella közvetlen megjelenési környezete felől értelmezem, akkor a *Csulakok* egy májusi szerelmi történet a maga homályosságával, érthetetlen aspektusaival, heves indulatokat generáló konfliktusaival, amely nem szól sem többről, sem kevesebbről, mint amit a szöveg közvetlen környezetében olvasható Pataj Sándor-vers fogalmaz meg: „Midőn a kikeletnek / Legszebb virága kél, / Tavaszról, ébredésről, / Minden levél beszél; // [...] az emberek szívében / A szerelem terem.”⁵⁶⁴ Petelei a szöveget valószínűleg azért nem vette föl a *Jetti* című kötetbe, mivel ennek a kötetnek a felét kitevő címadó elbeszélés hasonló tematikát (értsd: nemes testvérek versengése egyazon lány miatt) dolgoz föl, ezt már 1887-ben megjelentette a *Budapesti Szemlében*, majd saját lapjában, a *Kolozsvárban*, terjedelme révén is ez a szöveg jöhetett szóba a kötetbeli felvétel kapcsán, az azonos tematikából pedig túl sok lett volna egyetlen kötetben.

*

Petelei István jegyzeteinek igen heterogén anyagából jól érzékelhetően elkülönül egy jelentős csoport, amelynek darabjai funkciójukban azonos tendenciát mutatnak. Petelei hétköznapi írásgyakorlatainak nagy része az írói és újságírói foglalkozás eszközeként funkcionál, és a jegyzetek csak szórványosan töltenek be más, elsősorban a magánélethez

⁵⁶³ Uo., 15.

⁵⁶⁴ PATAJ Sándor, *Május elsején*, *Vasárnapi Ujság*, 1889, 36. évf., 18. sz. (máj. 5.), 283.

kapcsolódó szerepkört, mint amilyen például az emlékeztetés.⁵⁶⁵ Az emlékezet működésbe hozása mellett azonban Peteleit valószínűleg a rendszeresség és az írói tudatosság ösztönözte arra, hogy „rendes notizt” vezessen. „Mint a jó kereskedő a bevételről...”⁵⁶⁶

⁵⁶⁵ Petelei 1907-ben utazásra készülő unokaöccsének elsősorban ilyen céllal ajánlja figyelmébe a jegyzetkészítést: „Kedves fiam, örvendek, hogy az édes anyád eleresztett tégedet arra a gyönyörű utra. Sok szép nagy dolgokat fogsz látni a milyeneket te még az álmodban se képzeltél. Okosság lesz, ha nem restelled el azt, hogy vigy jegyzőkönyvet magaddal s feljegyzel mindent a mit szépnek fogsz találni. Ha az ilyen írást majd esztendőök mulva eléveszed nagy örömed lesz benne s a mint olvasni fogod úgy fogod érezni mintha ismét utaznál. / Légy eszes, jó fiú. Ügyelj magadra. Ez az utazás nemcsak multság, ez igazi tanulás; a lelkednek a nevelése annak a sok fenséges és nagy dolognak a megismerése a mit a természet isteni szépsége s az emberi műveltsége ügyessége tudott teremteni.” (Petelei István – Gál Jánosnak, Marosvásárhely, 1907. március 9. = TÖRÖK 2007, 287.)

⁵⁶⁶ Az idézet Petelei egyik Szűnyog-tárcájából származik: „Én azt hallottam gyerekkoromban, hogy az égben minden imát meghallgatnak, arról rendes notizt vezetnek, mint a jó kereskedő a bevételről.” ([PETELEI István] Szűnyog, *Musikália*, Kelet, 1881, 11. évf., 166. sz. (júl. 24.), 691.)

6. Petelei István írótsága magánlevelei és a családi háttér kontextusában

Petelei István 1885 júniusában, a gimnáziumokban éppen folyó vizsgák ideje alatt roppant izgalmas cikket írt a *Kolozsvári Közlönyben* az ifjak pályaválasztásával kapcsolatosan.⁵⁶⁷ Cikkében elsősorban a szülők figyelmét hívta fel arra, hogy gyermekeiket a „reális”, praktikus pályákra irányítsák, ezek ugyanis jobb megélhetést biztosítanak számukra. Írása azonban a nem gyakorlatias és a praktikus életpályák 19. század végi társadalmi megítélésé szempontjából is tanulságos lehet:

Még mindig vannak nálunk uri és nem uri pályák. Az elsőre özőnlenek s a másodikra csak az megy, ki valami súlyos ok, gyenge észbeli képesség, vagy igen rossz anyagi helyzet miatt nem mehet az elsőre. Az uri pálya persze a betűs emberé, a nem uri az iparosé, a kereskedőé.

Az uri pályákon azonban – folytatja cikkében – valójában nyomorognak a tudós professzorok és a különböző hivatalnokok. Ezzel azonban a gyermekek képességeitől elvakult szülők kevésbé számolnak a gyermek pályaválasztása idején. Ezért hívja fel figyelmüket a gimnáziumi vizsgaidőszakban a jó megélhetést biztosító iparos és kereskedői pályákra:

Mindenezeket azonban [ti. a nyomorgást, a kevésbé jó megélhetést] nem igen szívelik meg a szülők ilyenkor, hogy a gyermekek kikerűlvén a kollegiumból, pályaválasztásról kell gondolkozni. Mindenik a maga fiának külön képességére büszke. Ez bizonyosan meg fogja hódítani a világot! Szeretetremlőtsága előtt kinyiladozik minden zár s feloldódik minden keménység. A dolog azonban úgy áll, hogy annak a lázas munkának az idején, mikor nyakra-főre állítók fel az új intézményeket, hogy helyrepótoljuk a nagy mulasztásokat s mikor alig kaptunk embert, a kikkel betöltsünk minden állomást, immár vége van. Most csak az évenként kidőlő erők pótlására, csak foldozásra van szükség. S a szeretetremlő fiuk, házi zsenik nem fognak változtatni ezen a helyzeten.

Másfelé nyílt tér most az erők értékesítésére, hibázik az a szülő, a ki szemet huny ez előtt az igazság előtt. A most megnyílt tér az iparban, a kereskedésben kínál jól jövedelmező biztos kenyeret. Most még kicsi ott az igazán tanult fők versenye. Annál jobban fizet annak, a ki becsületes készüllettel megy reá. Eljön, hiszem, nem sokára az ideje, mikor ott is súlyosabbak lesznek a megélhetés feltételei. Ma könnyűk.

Nagy áldás volna az, ha az országos kiállítás, hol az ipart, az iparost ünneplik, a szülőkben ezt az igazságot felébresztené. Bizony ez volna az annak legnagyobb haszna.

Petelei elképzelése nem egyedi és nem egyedűllálló. A 19. század utolsó évtizedeinek számos sajtóorgánumban olvasható a Peteleiével azonos álláspontú közlemény. Báró

⁵⁶⁷ [PETELEI István] –n., *Kolozsvár*, június 11., Kolozsvári Közlöny, 1885, 4. évf., 133. sz. (jún. 12.), 1.

Bánffy János is ugyanezekre a pályákra hívta fel a figyelmet például az *Erdélyi Gazda* indulásának egyik programcikkében:

...ne csináljunk gyermekeinkből örökösen papot, prokátort és tisztviselőt, van már afféle elég és van még több a ki arra vágyik; van is már mai világban annál elég jobb kenyér. Több szükség van ma jó gazdákra és jó iparosokra és ezek most már azoknál bizonyosan jövedelmezőbb üzletek.⁵⁶⁸

Az úri és kevésbé úri, a jól jövedelmező és kevésbé profitorientált szakmák 19. század végi megítélésének kontextusában számomra igen érdekes Petelei pályaválasztásának és írói identitásának kérdése. Ő ugyanis a fent idézettek értelmében a „betűs ember” pályáját, azaz az „úri pályát” választotta, miközben közvetlen környezete, családjának minden férfitagja a „nem úri” de annál praktikusabb pályát mintázta számára, illetve gyakorolta. Ebben a fejezetben (a családi háttérre vonatkozó kitérővel) családtagjaihoz írt magánlevelein keresztül azt vizsgálom, hogyan élte meg íróságát, kik körében volt hasznosítható az írói identitás és milyen célja lehetett a családon belül.

6.1. „Bizonyosan az igazi megelégedés csak a családi életben van” (Petelei István családtagjaihoz írt levelei)

GYAKORNOK KERESTETIK

Marosvásárhelyen egy talp-, bőr-, norinbergi⁵⁶⁹ - és kurtaáru üzletembe egy **gyakornok kerestetik**. Jelentkezni lehet: PETELEI MÁRTON-nál
Marosvásárhelyen⁵⁷⁰

Miközben Petelei Márton talp-, bőr-, norinbergi- és kurtaáru üzletébe gyakornokot keresett, kereskedését menedzselte, tevékenyen részt vett a helyi Iparos Polgári Egylet fillér- és táncestélyeinek rendezésében a 19. század végének Marosvásárhelyén, és életvitelében alapvetően nem tért el a Petelei családban még a nagyapától hagyományozott férfi életpálya- mintától, a kereskedőétől, nagyobbik öccse, Petelei István az ú. n. értelmiségi szabad pályán tevékenykedett, mint újságíró és szépíró, és a 19. század végének népes kispolgári családjában, a polgári ethosznak megfelelő nem anyagi, hanem ugyanolyan fontos szellemi javak átszármaztatásának feladatát vélhette magáénak.

⁵⁶⁸ B. BÁNFFY János, *Mire való ez a lap?*, Erdélyi Gazda, 1869, 1. évf., 1. sz. (ápr. 15.), 1–2.

⁵⁶⁹ Norinbergi áruk: bronz- és rézárak, tükrök, játékszerek, optikai eszközök, ceruzák összefoglaló neve; Norinberga Nürnberg latin neve.

⁵⁷⁰ Marosvidék, 1885, 15. évf., 36. sz. (aug. 22.), 164.

6.1.1. *Források*

Fenti kijelentésemet arra a hatvanhat, korábban (kettő kivételével) publikálatlan autográf levélre⁵⁷¹ alapozom, melyeket az Ms 5720/347–471-es jelzet alatt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára őriz. A magánlevelek Bisztray Gyula hagyatékának részeként kerültek a Kézirattár tulajdonába Petelei jegyzetfüzeteivel és egyéb kéziratos anyagokkal együtt.⁵⁷² Bisztray ezek kiadását is tervezte az irodalmi levelezés mellett. Ezt jól bizonyítja, hogy (négy levél kivételével) a hagyatékban az egyes leveleket Bisztray gépiratos másolatai követik. Ez magyarázza, hogy a raktári jelzet szinte kétszer annyi levélre enged következtetni, mint amennyi valójában van, ugyanis a Kézirattár feldolgozási gyakorlata szerint az egyes darabok és az azokat követő másolatok külön jelzetet kaptak.

A vizsgálat tárgyát és a kérdésfelvetés viszonyát tekintve az esetlegesség és a töredékesség tényezőivel kell számolni. Köztudott, hogy minden dokumentum, de különösen a magánélethez kapcsolódó, családi dokumentumok fennmaradása bonyolult szelekciós és destrukciós mechanizmus eredménye, a túlélő forrásanyag pedig csak töredékesen mutat rá a családi kapcsolathálóra, az ezen belül mutatkozó egyéni tapasztalatokra, illetve a családon belül érvényes normák rendszerére. Egy családi levelezés léte számos olyan cselekvés lenyomata, amely generációkon keresztül bizonyára csak egy részét őrizte meg a valamikor leírtaknak.⁵⁷³ Ebben az esetben ráadásul kettévágott kommunikációról van szó: a vizsgált forráscsoport csak a Petelei István által írt leveleket tartalmazza, a válaszlevelek hiányoznak. Joggal feltételezhető azonban, hogy számos olyan Petelei-levél létezett még ezeken kívül, vagy létezik és lappang, amely vagy elkerülte a családtagok kegyeletes figyelmét, vagy ma már kevésbé belátható okok, viszonyok, helyzetek miatt visszakereshetetlen. Egy levél túlélésének abban az esetben a legnagyobbak az esélyei, ha címzettje a családi emlékezés fenntartásának szerepét vállalja magára.⁵⁷⁴ A forráscsoport létrejötté az egyes családtagok kegyeletén túl Gál Jánosnak, Petelei egyik unokaöccsének köszönheti létezését. Ő gyűjtötte egybe a leveleket, és juttatta utólag Bisztray Gyula tulajdonába. A gyűjtés során szerepet játszó körülmények közül bizonyára a véletlenszerűségnek, illetve az éppen adott feltételeknek is nagy volt a

⁵⁷¹ Részleteket közölt belőlük: BISZTRAY 1949. A leveleket közöltem, lásd: TÖRÖK 2007.

⁵⁷² A hagyaték sorsáról bővebben írtam már Petelei jegyzetfüzeteiről szóló ismertetőmben: TÖRÖK 2005.

⁵⁷³ Vö. CHARTIER 1997, 18., illetve: LYONS 1999, 232.

⁵⁷⁴ Vö. CHARTIER 1997, 18.

jelentősége. Ezért indokoltabbnak tartom Petelei családtagjaihoz írt leveleiről, mintsem családi levelezéséről beszélni.

A levelek 1873. október 15. és 1908 között keletkeztek. A legkésőbbi dátummal keltezett levél 1907. július 14-én íródott, de a családi eseményekből következtetve van közöttük 1908-ban keletkezett is. A bizonytalanság okozója, hogy néhány levél keltezetlen; ezeknek egy része nagyjából elhelyezhető időben, de van közöttük olyan is, amelynek tartalma nem utal hozzávetőlegesen sem a keletkezés időpontjára, illetve az íráskép sem segít ennek megállapításában.

A levelek címzettjei: Petelei István nővére: Anna, és lányai: Sombori Irma és Sombori Ilona (Bolonka), illetve Irma legnagyobbik gyermeke: Gál János; Petelei húgai: Mária (Mimi) és Katalin (Tinka), illetve Mária egyik leánya: Patrubby Margit.⁵⁷⁵

A levelek dokumentum jellegükön túl elsősorban kulturális termék mivoltukban érdekesek számomra. Kétségtelen, hogy tartalmuk révén gazdag információt nyújtanak a Petelei család mindennapjairól, de meglátuk pusztán ténye is rendkívül fontos, hiszen ez magáról az írásról, mint kulturális gyakorlattól mondhat el igen sokat, illetve arról, hogy mit jelentett az írás a levelek írója számára. Ilyenként tehát nemcsak az érdemel figyelmet, hogy miről szólnak ezek a levelek, hanem az is, hogy milyen feltételek, körülmények, indítékok hozták létre őket és engedték meg túlélésüket.

6.1.2. Petelei családtagjaihoz írt leveleinek domináns témája

Petelei István családtagjaihoz írt levelei értelemszerűen családi eseményekről számolnak be a távol levőnek: eljegyzésekről, házasságkötésekről, gyermekszületekről vagy halálozásokról, családi ünnepekről: névnapozásról, házassági évfordulók megünnepléséről. Más esetekben az egyes családtagokról ír, a gyermekek fejlődéséről, betegségekről. Budapesti tartózkodása idején részletesen beszámol Mimi húgának az 1873-as bécsi világkiállításon látottakról. Nyilvánvalóan, húgai miatt érdeklik különösen a nőnevelés aktuális problémái. Gyakran látja el őket a jó háziasszonyi kötelességgel, a megfelelő házastársi magatartással, illetve a gyermekneveléssel kapcsolatos tanácsokkal. Nehézségek idején vigasztalja, támogatja családtagjait. Leveleiben sokszor buzdítja címzettjeit a mások iránti gondoskodásra, gyöngéd szeretetre, a közvetlen környezetében levők iránti

⁵⁷⁵ A levelekben említett többi családtag kilétéhez lásd Bisztray 1949. A családi kapcsolathálóban való tájékozódáshoz lásd a fejezet megjelent változatához mellékelt családfát: TÖRÖK 2007, 226.

felelősségre, megértésre, segítőkészre, türelemre és empátiára; általában a csendes, vidám, nyugodt és elégedett életre.

A népes családból Petelei bizonyára több családtaggal is levelezett, de a forráscsoport esetlegessége miatt megalapozatlan lenne a kapcsolattartás, illetve az egyes személyekhez vagy csoportokhoz való kötődés intenzitására vonatkozó következtetéseket levonni. Ez szempontomból nem is bír különös jelentőséggel. Sokkal inkább az a tény, hogy a fennmaradt levelek címzettjei kivétel nélkül nők, illetve gyerekek. Ezzel van bizonyára összefüggésben az a tény, hogy a levelek visszatérő, domináns témája a család és a nőnek a családban betöltött szerepe.

6.1.3. A Petelei család a 19. század végi Marosvásárhelyen

Petelei István családja tipikusan 19. század végi kispolgári kereskedő család. A család polgári identitásával kapcsolatosan nővérehez írt levelében található utalás: öccsének, Jánosnak⁵⁷⁶ Mariska nevű leánya „olyan jó egyszerű polgári leányka a kikből lesznek a csendes polgári asszonyok.”⁵⁷⁷ A Petelei család összes férfitagja a nagyapától, az apán, a fiútestvéreken, a sógorokon, sőt az unokahúgok férjein keresztül a kereskedői pályán tevékenykedik. Petelei István az egyetlen, aki a nagyapától hagyományozott családi tradíció ellenében letér erről az útról. A Petelei családról Bisztray Gyula írt részletes, egy mikrotörténeti elemzéshez is rendkívül jó kiindulópontot biztosító ismertetést.⁵⁷⁸ Bisztray adatközlésének forrásai részben a családtagokkal kötött személyes ismeretség (a családtagok visszaemlékezése), részben pedig a marosvásárhelyi római katolikus plébánia anyakönyvei voltak. Én, mivel elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy a Petelei család mennyire és hogyan volt jelen a 19. század végén, Petelei István írói működésének idején Marosvásárhely társadalmi, kulturális, gazdasági életében, a korabeli helyi sajtóorgánumokat néztem át, és az ezekből származó adatokhoz kötöttem következtetéseimet. Amellett, hogy valójában mivel is foglalkoztak, kereskedtek a Petelei férfiak, elsősorban az érdekelt, ki, milyen és mennyire hangsúlyos szerepet játszott a család történetében a vonatkozó időszakban, ezek a szerepek hogyan viszonyulhattak egymáshoz, illetve melyek voltak azok a nyomok, amelyek egy tisztán kereskedő családban az írósághoz vezető utat is kitaposhatták.

⁵⁷⁶ Családi beceneve Öcsi vagy Jenő. (BISZTRAY 1949, 17.) A korabeli sajtóorgánumok is helyenként Jenőként említik.

⁵⁷⁷ *Petelei István – Petelei Annának*, 1902. dec. 27. = TÖRÖK 2007, 271.

⁵⁷⁸ BISZTRAY 1949.

A vizsgált időszakban (kb. 1866–1910)⁵⁷⁹ a helyi sajtóorgánumban a Petelei család kétségtelenül leginkább mediatisztált szereplője Petelei István bátyja: Petelei Márton (1847–1915). A különböző sajtóorgánumban hirdetés rovataiban változatos helyi kulturális, gazdasági vagy magánéleti események kapcsán az ő neve tűnik fel legtöbbször. 1872-ben, huszonöt évesen például a helyi egyenlőségi kör által rendezett táncestély egyik szervezője.⁵⁸⁰ 1875-ben, házasságkötése alkalmából már „jó nevű kereskedőnk”-ként említi a helyi sajtó.⁵⁸¹ Feleséget Szamosújvárról választ magának, esküvőjük azonban rendkívül szerencsétlen körülmények között zajlik: szinte a házasságkötéssel egyidőben távozik az élők sorából édesanyja, Petelei Istvánné szül. Istvánfi Mária (1824–1875).⁵⁸² A házasságkötését és édesanyja halálát követő évben új üzleti vállalkozásáról olvasható tudósítás: egyik anyai ágon való unokatestvérével nyitnak közös boltot,⁵⁸³ amely, egy

⁵⁷⁹ Az 1866-ot megelőző időszakból egyetlen jelentős marosvásárhelyi sajtókezdeményezésről sem lehet beszélni. A kiegyezés utáni marosvásárhelyi sajtóról lásd még a dolgozat 7.4. fejezetét!

⁵⁸⁰ „(Báli krónika). Az itteni egyenlőségi-kör e farsangi idényen könyvtárának javára két zártkörű táncestélyt rendezend. Az igazgató választmány által kinevezett 25 tagú bálbizottmány január 1-én megalakult, elnökké dr. Soos Kálmánt, jegyzővé Varga Györgyöt választván meg, a belépti-jegyek elárúsítására Szakács Gyula és Gáspár Gyula kérték föl. A rendezésben, említettekén kívül, Dájbukát János, dr. Weinberger Lipót, Fogarasi Döme, Jakabfi testvérek, *Petelei Márton* stb. vesznek kiválóbb részt. A rendező bizottságban az „egyenlőségi-kör” eszméjéhez és feladatához hiven városunk lakosságának minden tisztességesebb osztálya képviselve van, tulnyomólag azonban az intelligentia és a kereskedői kar. [...]” (Székely Hírlap, 1872, 4. évf., 2. sz. (jan. 6.), 7. [Helyi dolgok] Kiemelés tőlem. T. Zs.)

⁵⁸¹ „Petelei Márton, jó nevű kereskedőnk, december hóban vezeti oltárhoz Ábrahám Róza kisasszonyt, Sz.-Ujvár szépe egyik szép virágát. Előre is gratulálunk.” (Erdély, 1875, 5. évf., 43. sz. (okt. 22.), 344. [Hir-rovat]) Bisztray Gyula a házasságkötés időpontját 1877-re teszi, a hirdetés szövege szerint erre viszont már 1875-ben sor került.

⁵⁸² „Nász és ravatal. A köztisztelőben álló Petelei családot a sors szeszélye különös módon látogatta meg. Mult szombaton Petelei Márton, szorgalmas fiatal kereskedőnk az esti vonattal Szamos-Ujvárra utazott, s ott másnapon d. e. 11 órakor esküvőjét tartá Ábrahám Róza kisasszonynyal. Ugyanekkor tették fel ravatalra édes anyját, Istvánfi Máriát, ki azon éjjel halt meg pár évi súlyos szenvedés után. A távirat csak az esketési ünnepély után jelezte a családi szomorú fordulatot, s a szép számú nászközönséget a legnagyobb lehangoltságba hozta a nem várt fájdalmas tudósítás, mely a boldog és megszorodott szívű vőlegényt menyasszonya nélkül hazaszólitá. Megboldogultat a legnagyobb tisztességgel helyezték el örök nyugalomba, s a temetési szertartáson igen tekintélyes és nagyszámú közönség mutatta be a család és idvezült irányában tiszteletét és részvevő kegyeletét. A családi gyászjelentés következő:

Petelei István a maga, úgy gyermekei: Anna, férjezett Zsombori Jánosné és leányai; Márton, István, Mária, férj. Pátrubány Antalné és fia; Katalin és Jenő, továbbá a megboldogult testvérei: Veronika férj. Pátrubány Miklósné, Katalin férj. Gáspár Antalné, Anna férj. Eránosz Antalné, valamint számos rokon nevében, megszorodott szívvel tudatja, hogy felesége, osztozója jóban és rosban, a jó anya és nagyanya, szerető rokon: Petelei Istvánné, szül. Istvánfi Mária e hó 19-én, életének 51-ik évében, boldog házasságának 32-ik évében, hosszas szenvedés után, végkimerültségben – elhunyt. Tetemeit e hó 21-én d. u. fél 3 órakor szállítják ki a róm. kath. temetőbe, lelkéért pedig e hó 22-én mutatnak be d. e. 10 órakor a plebániái templomban engesztelő áldozatot az ég Urának. A ki ismerte szerette is, – nem volt haragossa! Végtisztességének megtételére szomorúan hivatnak fel, kik lelkükben együtt gyászolnak a családtagokkal. Béke legyen felette! Maros-Vásárhely, 1875. decz. 19.” (Erdély, 1875, 5. évf., 52. sz. (dec. 24.), 418. [Hir-rovat])

⁵⁸³ „Petelei Márton és Istvánffy Antal, szorgalmas fiatal kereskedőink, a napokban új bőr-, fűszer- és vegyes kereskedést nyitnak Bucher Miksa ur új házában, a volt „Három róza” helyén. Előre is felhívjuk a n. é. közönség szíves pártfogását, előnyösen ismert fiatal kereskedőink irányában.” (Erdély, 1876, 6. évf., 32. sz. (aug. 12.), 267. [Hir-rovat])

következő hirdetés szerint a tulajdonosok életrevalóságáról tanúskodik.⁵⁸⁴ Az *Erdélyi Hiradó* 1877-es évfolyamában aztán az is kiderül, hogy a vegyeskereskedésen belül milyen iparcikk forgalmazására „szakosodtak” az unokatestvérek.⁵⁸⁵ A székely „szotyor”-ral való kereskedésnek a továbbiakban is nagy szerepe lesz Petelei Márton kereskedői karrierjének történetében. Néhány évvel később, a *Maros-Torda* című lap 1886-os évfolyamának egyik apró híre akár úgy is értelmezhető, hogy ez idő tájt már igencsak érdemes Petelei Márton raktárába betörni.⁵⁸⁶

Petelei Márton az 1890 folyamán, illetve 1891 elején alakult marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara⁵⁸⁷ beltagjai között is szerepelt a kereskedelmi osztályt képviselők névsorában.⁵⁸⁸ A kamara 1892-es évi tevékenységéről szóló jelentése külön kiemelte a szotyorkivitelben és a háziipar ezen ágának fejlesztésében játszott szerepét,⁵⁸⁹ illetve a vasúti közlekedésben hasznosítható gyékényárak forgalmazásában való közreműködését.⁵⁹⁰ A jelentés függelékében olvasható kivívó cégek jegyzékéből az is

⁵⁸⁴ „Petelei és Istvánfi közelebből megnyitott vegyes-kereskedése (piacz-sor Bucherház) az ifju kereskedők szorgalmáról és ügyes életrevalóságáról tanúskodik.” (Erdély, 1876, 6. évf., 51. sz. (dec. 23.), 421.)

⁵⁸⁵ „A székely »szotyor« (nádából font kézi kosár) nagyon megtetszett a német sógoroknak. Ezrivel rendelik naponként meg Bécsből, Berlinből, stb. „Istvánfi és Petelei” helyi kereskedő cég egyesülve „Gubódi testvérek”-kel nagyban vásárolják a szotyrokat, de még sem győznek eleget tenni a nagyszámu megrendeléseknek. Eddigél több mint százezer szotyort küldtek fel. Bécsben aztán felpántlikázzák, kicsinosítják és tiszteres áron eladják. Különösen a városunktól alig pár órányira levő Fele községből kerül ki a legtöbb szotyor, hanem óhajtható, hogy másutt is köztudomásra hozzák, hogy a szotyornak jó piacza és állandó raktára van, s lesz aztán annyi szotyor, hogy csak győzzék megvenni a német sógorok.” (Erdélyi Hiradó, 1877, 1. évf., 107. sz. (szept. 8.), 427. [Hirmondó])

⁵⁸⁶ „Három jó madarat csipett el a helybeli rendőrség a napokban, s ezek a gabonaliferánsok azon fajához tartoznak, kik műveletöket az éj sűrű fátyola alatt szokták végezni oly passzióval, milyen nem a tisztességes emberek sajátsága. A liferálást tulajdonképen két faraó népéből való végezte, míg a harmadik, Lukács János, a magazinárius szerepére vállalkozott. Utóbbi időben gyakoriakká váltak az ily gabonatulvajlások; de mindeddig nem sikerült e tetteseket kézrekeríteni, tegnapelőtt azonban, azon alkalomból, hogy Petelei Márton raktárába (Mentovich-ház) betörtek s onnan két hektoliter rozsot elloptak, a rendőrség a tettesek nyomára jött s a lopott gabonát, melyet Lukács János vékánként 10 kron vásárolt meg a tolvajoktól, egy boglyában megtalálta. Erős a gyanu, hogy az utóbbi időben elkövetett lopásoknak is ezek hősei. Mindhárman átadattak a helybeli kir. járásbiróságnak.” (Maros-Torda, 1886, 2. évf., 3. sz. (jan. 16.), 3. [Hirmondó])

⁵⁸⁷ [n. n.] 1896, 249.

⁵⁸⁸ Lásd például: [n. n.] 1891a, 1.

⁵⁸⁹ „A gyékény- és szotyor készítés leginkább Marostordamegyében van elterjedve, de kisebb mértékben, Háromszék- és Udvarhelymegyében is foglalkoznak vele. A szotyor-árúkból nagy kivitel van a nyugati államokba, különösen Amerikába, ahol többnyire mint »japáni fonatok« jönnek forgalomba. Mezőfele, Csávás, Kölpény és Szabéd marostordamegyei községekben a nép többnyire ily kivitelre dolgozott, kis részben Halmágyi Viktor, marosvásárhelyi háziipari vállalkozó, nagyobb részben pedig Petelei Márton kereskedő részére. A szotyor-fonásban különösen az asszonyok válnak ki; többnyire ők végzik a munka technikai részét, míg a férfiak a nád beszerzésénél, azok osztályozásánál és a szotyorfülek készítésénél működnek közre. A népnek a rendszeres kereskedelmi forgalom számára, főleg Petelei Márton által eszközölt ez állandó foglalkoztatása e háziiparágnak a fejlődésére igen jó hatással van. Évről-évre csinosabb és izlésebb munkák kerülnek ki e községekből.” ([n. n.] 1893, 146–147.)

⁵⁹⁰ „Mint nevezetes mozzanatot ki kell emelnünk, hogy a m. kir. államvasutak kolozsvári üzletvezetősége, a kereskedelemügyi miniszter úr rendelkezésére, intézkedéseket tett, hogy a szent földön házilag készített gyékény-czikkeket a vasutaknál használatba vegyék s e célból Halmágyi Viktor marosvásárhelyi állami háziipari vállalkozót megbizta nagyobb mennyiségű ajtó elé való és kocsi szőnyegek, valamint takaró gyékények szállítására; minthogy azonban nevezett vállalkozó e szállítás teljesítésére nem volt képes, Petelei

kiderül, hogy az árukivitel piacát nagymértékben Ausztria, Észak-Amerika és Németország fedte le.⁵⁹¹ Petelei Márton bőrkereskedéssel is foglalkozott. A *Székely Iparos* 1906-os évfolyama ekként említi.⁵⁹²

Bisztray Gyula adatai alapján is Petelei Márton tekintélyes kereskedő volt, gyászjelentése szerint a Marosvásárhelyi Kereskedők Társulatának tiszteletbeli alelnöke, egyházi tanácsos, a Marosvásárhelyi Takarékpénztár Rt. Igazgatósági tagja, az Önkéntes Tűzoltó Egylet pénztárnoka.⁵⁹³ A helyi közösségben való közmegbecsülését bizonyítja nemcsak a házasságának huszonötödik évfordulójára megjelent közlemény ténye, hanem tartalma is.⁵⁹⁴

Petelei Márton médiaszereplésével ellentétben Petelei István öccse, Petelei János (kb. 1857–1910) szinte alig szerepel a hivatkozott kiadványokban, kereskedői tevékenységéről, illetve a marosvásárhelyi közéletben betöltött szerepéről ezért jóval kevesebb adatra találtam. A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara kerületének 1892-es közgazdasági viszonyairól szóló jelentésében, illetve a *Székely Iparos* című lap iparoslistájában mint bőrkereskedő szerepel. Felesége viszont az igen közismert, a helyi sajtóorgánumokban sokat szereplő Gubódi Sándor marosvásárhelyi kereskedő nővére.⁵⁹⁵ Bisztray adatai szerint Petelei János Petelei Istvánt mindössze három héttel élte túl, története tehát 1910 januárja, Petelei halálának időpontja után sem lenne nyomon követhető.

Márton magán vállalkozóra ruházta át. Itt megemlítjük, hogy – többnyire ez utóbb nevezett vállalkozó útján – a marosvásárhelyi vasúti állomásról a tárgyalt évben 1200 métermázsza gyékény- és szotyor-áru szállított el.” ([n. n.] 1893, 147.)

⁵⁹¹ A marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara kerületében lévő kivivő czégek jegyzéke. (A kivitt árucikkek szerint csoportosítva) ([n. n.] 1893, 235.)

Gyékény- és háncs-áruk

Halmágyi Viktor, államilag segélyezett házi-ipari vállalkozó Marosvásárhely. Petelei Márton, Marosvásárhely.

Kiviteli piacz: Ausztria, Északamerika, Németország. ([n. n.] 1893, 236.)

Szalma- és szotyor-áru:

Halmágyi Viktor, államilag segélyezett házi-ipari vállalkozó, Marosvásárhely, Petelei Márton, Marosvásárhely.

Kiviteli piacz: Ausztria, Északamerika, Németország. ([n. n.] 1893, 237.)

⁵⁹² A *Székely Iparos* első évfolyamának iparoslistájában Petelei Márton és öccse, Petelei János, mint bőrkereskedők szerepelnek. (Ajánljuk a közönség figyelmébe a következő marosvásárhelyi iparosokat, *Székely Iparos*, 1906, 1. évf., 1. sz. (szept. 30.), 8.)

⁵⁹³ BISZTRAY 1949, 12.

⁵⁹⁴ „Ezüst lakodalom. Petelei Márton közbecsülésben álló helyi kereskedő tegnap ünnepelte boldog házassága negyedszázados évfordulóját. Az ünnepélyes alkalommal a boldog házaspár és család számos üdvözlöt kapott barátai, tisztelőitől. Részünkről is sok szerencsét kívánunk.” (*Székely Ellenzék*, 1900, 3. évf., 146. sz. (dec. 21.), 3. [Napi hírek])

⁵⁹⁵ „Petelei Jenő, fiatal kereskedő szept. 28-án jegyezte el Pozsonyban Guggenberger Irma kisasszonyt, Gubodi Sándor marosvásárhelyi kereskedő nővérét. – Gratulálunk. (*Marosvidék*, 1885, 15. évf., 44. sz. (okt. 11.), 194. [Hírvonat])

A Petelei család házasságpolitikájában is a polgári minta érvényesült. A Petelei lányok kivétel nélkül kereskedőkhöz mentek férjhez és a fiúk házasságstratégiájában is meghatározó lehetett ez a minta.⁵⁹⁶ Petelei Anna (1845–1907), Petelei István nővérének férje Sombori János kereskedő. Róla a korabeli helyi sajtóorgánumok alapján nincsenek bővebb adataim. Petelei idősebbik húga, Petelei Mária (1854–1942) a *Székely Hírlap* egyik hirdetése és Petelei hozzá intézett levele szerint 1874 elején lépett jegybe,⁵⁹⁷ és ugyanazon év december 8-án kötött házasságot Patrubby Antal kereskedővel.⁵⁹⁸ Róla sincsenek bővebb adataim, a Patrubbyok viszont vaskereskedelemmel foglalkoztak.

A vizsgált időszakban a helyi sajtóorgánumokban a család másik leggyakrabban jelenlévő tagja Törpényi János, Petelei kisebbik húgának, Petelei Katalinnak a férje. Törpényi 1875-ben nyitotta meg vaskereskedését,⁵⁹⁹ mely később a „Kerékhez” címmel

⁵⁹⁶ Petelei István 1888-ban, harminchat évesen vette feleségül Korbuly Irmát, a kolozsvári Korbuly Gergely bankigazgató leányát, Tauffer Ferenc ügyvéd özvegyét. A Korbuly család szerteágazó, gazdag örmény kereskedő család volt, és jelentős szerepet játszottak Kolozsvár gazdasági és kulturális életében a 19. század második felében. A Korbuly család geneológiájáról részletesen: GUDENUS 2000, 224–241.

⁵⁹⁷ „Ama számos házassági hírből, melyet az »Erdély« borura-derüre szokott fölszámítani, – néhány csakugyan nem valótlan: a közelebbi időkben és napokban Nemes József, Reich Berta kisasszonnyal, dr. Soós Kálmán, Reich Ilka, dr. Szentpéteri János, Patrubby Kata, Patrubby Antal pedig Petelei Mari kisasszonnyal váltott jegyet; lehetnek még többen is, kik házassági szándékkal készülnek farsangolni, de ezek felől biztos adatok hiányában nem emlékezhetünk meg teljes határozottsággal.” (*Székely Hírlap*, 1874, 6. évf., 10. sz. (febr. 4.), 39–40. [Vegyes hírek])

⁵⁹⁸ „Kettős esküvő. Dr. Szentpéteri János és Patrubby Antal urak menyegzője tegnap tartott nagy számú nászközönség jelenlétében. Előbbi Patrubby Kata, utóbbi Petelei Mimi kisasszonnyal kötötték meg az örök frigyet, melyhez mi is boldogságot kívánunk.” (*Székely Hírlap*, 1874, 6. évf., 98. sz. (dec. 9.), 395. [Hírvonat]) Illetve: *Petelei István – Petelei Máriának* [Budapest, 1874. dec. 7.] = TÖRÖK 2007, 244.

⁵⁹⁹ „Új vaskereskedelem!

Van szerencsém tudatni a helybeli és vidéki t. cz. közönséggel, hogy a főtéren, plébánia épület alatt, a róm. kath. nagytemplom közvetlen szomszédságában

TÖRPÉNYI JÁNOS,

czég alatt

egy vas, műszer-, norinbergi-áru és konyhaszer üzletet nyitottam, hol minden e szakba vágó czikkek; u. m.: vasak, pléhek, szegek, mindenféle épület és bútort vasalások, asztalos, lakatos, kerékgyártó, aranyműves és más iparágakhoz megkívántató kitűnő minőségű műszerek, ércz és egy darabból préselt zománczott pléh konyha edények, igen jó asztali, csemegéző és konyha kések, kalának s más újabbnál újabb gyakorlati háztartási czikkek, új kilo súlyok és finom cin liter űrmértékek borárosoknak, előzékeny kiszolgálás mellett, jutányos áron megszerezhetők.

Különösen ajánlom a boros gazda urak figyelmébe új cinvegyitékű csavaros hordó-csapjaimat, miből a főraktár Erdélyre nézve kizárólag nálam van, s melyek czélszerűségöknél fogva, a mennyiben semmiféle savany azoknak nem árt, tökéletes légmentesen zárnak, könnyen és tisztán kezelhetők, minden eddig ismert csapokat felülmúlnak.

Semmi költséget nem kíméltem, hogy üzletemet a mai kor igényei szerint rendezzem be, és gondom lesz mindig reá, hogy mindazon újabb találmányokat, melyek a t. cz. közönség házi és magán szükségletére czélszerűnek bizonyultak be, üzletembe megszerezsem. Ilyen gyakorlati találmányokból jelenleg is szolgálhatok új húsvágókkal, kávépergelő- és őrlőkkel, forróvíz által melegíthető tányérok, leves- és tejszűrőkkel, sodrony ételborítók, kő- és britania tea-kannákkal, kitűnő kézi-, kerti- és virágfecskendővel stb. stb., melyeket – készítési helyökről – az eredeti angol gyárakból hozattam meg. E szakmába vágó ismereteim, melyeket mint kereskedelmi útazó a bel- és külföldi gyárakban, valamint több kiállításon, melyekből kiemelem az 1871-ik ulmi és 1873-ik bécsi világkiállítást, – mely utóbbit, mint egy külföldi gyár képviselője, több hónapon át volt alkalmam tanulmányozhatni, – szereztem, azon kellemes

vált ismertté.⁶⁰⁰ 1883 tavaszán, mint már „ismert szolid kereskedő” vette feleségül Petelei Katalint.⁶⁰¹ 1891-ben a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara titkára volt.⁶⁰² A Kereskedelmi és Iparkamara 1892-es évi közgazdasági viszonyairól szóló jelentésében a vegyipar helyzetéről szóló fejezetében kiemelte a tinta és egyéb vegyi termékek gyártásában kifejtett tevékenységét.⁶⁰³ 1896-ban ő hozta létre az első Székely Cementipar Vállalatot.⁶⁰⁴

A család női tagjai egy-egy jótékonyági akció vagy adakozó lista kapcsán tűntek fel (jóval ritkábban) a helyi sajtóorgániumokban. Ilyen szempontból viszont nem érdektelen,

helyzetbe juttattak, hogy áruimat mindig legelső kézből, tehát legjutányosabban kaphatom meg, s ennél fogva a versenyt minden irányban kiállhatom!

Maros-Vásárhelytt, augusztus hó 1-én 1875.

Teljes tisztelettel

Törpényi János”

(Székely Hirlap, 1875, 7. évf., 65. sz. (aug. 14.), 260.)

⁶⁰⁰ Korcsolyákat

nagy választékban, valamint angol kő- és

brittanika theás kannákat,

réz és fehér ércz gyertyatartó-

kat, húsvágó-gépeket,

köszénhez való ércz ke-

menczéket, továbbá mindenféle

hitelesített

új mértékeket

ajánl

Törpényi János

vaskereskedése a „Kerék”-hez,

főtér, plébánia épület alatt, a róm. cath.

nagytemplom közvetlen szomszédságában.

Maros-Vásárhelytt. (Székely Hirlap, 1875, 7. évf., 103. sz. (dec. 25.), 412.)

⁶⁰¹ „Esküvők. Drágomán Jenő, helyi szorgalmas fiatal kir. ügyészi írnok a napokban tartotta esküvőjét a szép Istvánfi Mária kisasszonynyal. – Törpényi János helyi ismert szolid kereskedő szintén közelebbről vezette oltárhoz a kedves Petelei Tinka kisasszonyt. Áldás frigyekre!” (Erdélyi Értesítő, 1883, 3. évf., 21. sz. (máj. 22.), 82. [Hirek])

⁶⁰² [n. n.] 1891b, 90.

⁶⁰³ „A Törpényi János, kamarai tag marosvásárhelyi tenta- és vegyi termékek gyárának a gyártmányai leginkább az erdélyi részekben és a közelebb eső magyarországi városokban lettek értékesítve. Sajnálattal kell azonban megemlíteni azt a körülményt, hogy a székelyföld, a rossz közlekedési viszonyok miatt, alig vesz részt a fogyasztásban.” ([n. n.], 1893, 201.)

⁶⁰⁴ „Törpényi János

1-ső székely cement és aszfaltipar vállalata Marosvásárhelyt

Jókai Mór- (ezelőtt Rózsa) utca 13. sz. saját ház.

Van szerencsém a városi és vidéki n. é. közönség tudomására juttatni, hogy a fennti czim alatt városunkban cement és aszfaltipar vállalatot létesítettem.

Elvállalok minden ezen ipar körébe vágó munkálatokat, mint templomok, csarnokok, gyári helyiségek, műhelyek, folyósók, lépcsőházak, konyhák, fürdők, iskolák, kórházak, járdák, kapualjak, istállók, hidak, magtárak, halastavak, vágóhidak, víztartó medenczék, fürdőkádak stb. szakszerű elkészítését és burkolását cementlapokkal, granitto-terazzo, cement-betonnal vagy aszfalttal a legjutányosabb árban.

A cement készítmények a kőből készületekkel nemcsak hogy egyenértékűek, de könnyen alkalmazhatóságuknál fogva azokat sok tekintetben felül is mulják, a mellett 50–60%-kal olcsóbbak a legjobb kőből készült hasonló munkáknál.

Számos megrendelést kérve, vagyok

kiváló tisztelettel

Törpényi János”

(Székely Hirlap, 1896, 1. évf., 28. sz. (ápr. 5.), 5. [Hirdetések])

hogy milyen közéleti eseményekkel, humanitárius célokkal kapcsolatosan tartották fontosnak az adakozást nemcsak a család női, hanem férfi tagjai is. Petelei Mária (Mimi) neve például egy 1874-es Petőfi-émlékünnepély alkalmával adakozók között volt olvasható.⁶⁰⁵ A család több tagjának neve is feltűnt az ugyanazon évben a zeneegylet javára adakozók között.⁶⁰⁶

A Petelei család élete a századvég Marosvásárhelyén a helyi polgári kultúra adta feltételek és lehetőségek között alakult.⁶⁰⁷ Petelei Márton például az 1880-ban létrehozott helyi Polgári Olvasókör pénztárnoka és az Iparos Polgári Egylet tevékeny tagja is volt. A szintén 1880-ban alakult egylet fő célja volt az „elhanyagolt, elszegényült iparos osztályt nem csak föltartani a sülyedéstől, hanem azt mivelní, versenyképessé és ez által élhető és erőssé tenni.”⁶⁰⁸

Ez egyletben a nemes társalgás, olvasás és időtöltés által a nap fáradalmi után, egy kellemes pihenő óra igen olcsón eszközölhető; mely által az ismeretek gyűjtésével, erősbul a szellemi erő, nemesedik a lélek s megmarad az egészség, melyet néha saját pénzök árán oly kíméletlenül pazarolnak el.⁶⁰⁹

Az egylet tánc- és fillérestélyeinek Petelei Márton és Petelei Jenő aktív rendezői voltak.⁶¹⁰ Petelei Márton a marosvásárhelyi Kereskedők és Kereskedő Ifjak Körének elnökeként aktívan vett részt a körhöz kapcsolódó társasági események, táncestélyek

⁶⁰⁵ „A folyó évi július 2-án városunkban tartott Petőfi-émlékünnepély alkalmával szükségeltető koszorukra városunk következő lelkes hölgyei adakoztak: és pedig: özv. Reich Károlyné urasz. 1 frt, gr. Lázár Eszter ő nga 1 frt, *Petelei Mimi* k. a. 30 kr. Verzár Róza k. a. 50 kr. Orbán Etelka k. a. 30 kr. Bodola Katinka k. a. 50 kr. Borsodi D. Mimi 25 kr. Izmaelné urasszony 50 kr. Kozma Nina k. a. 60 kr. Csákány Gergelyné urasszony 30 kr. Ajtai Tercsi k. a. 30 kr. Lénárt Ilona k. a. 30 kr. Eisen Izidorné urasszony 1 frt. Imreh Sándorné asszony 1 frt. Widder Katalin k. a. 30 kr. Egy lelkes hölgy 30 kr. Nemes Józsefné sz. Reich Berta urhölgy 50 kr. Mártonfy Jánosné urasszony 50 kr. Sztupiczky Béláné urasszony 50 kr. Illyés Károlyné urasszony 50 kr. Egy lelkes urhölgy 40 kr. Összesen 11 frt 60 kr. o. é. A diszes koszoruk – melyeket özv. Reich Károlyné és kedves leányai: Nemes Józsefné és Soos Kálmánné urasszonyok voltak szivesek elkészíteni – mint a kegyeletes ünnepély emlékei, a Teleki-könyvtárba helyeztetek el. – Fogadják lelkes hölgyeink utólagosan is nemeskeblű adományaik és fáradságaikért a rendező bizottság hála köszönetnyilvánítását.” (Székely Hirlap, 1874, 6. évf., 79. sz. (okt. 3.), 320. [Vegyes hírek]) (Kiemelés tőlem. T. Zs.)

⁶⁰⁶ „A zeneegylet október havától kezdve tartja gyakorlati óráit a tanácsház nagytermében Wégler Gyula karnagy úr vezetése mellett, mely nemes czél előmozdítására [többek közt adakoztak]: Petelei István úr ívén: Pátrubány Antal 5 frt, [...] Mentovich Gyula úr ívén: [többek közt]: dr. Csiki József 5 ft, [...] Petelei Márton 1 ft, [...]” (Székely Hirlap, 1874, 6. évf., 102. sz. (dec. 23.), 451. [Hirrovat])

⁶⁰⁷ Marosvásárhely népessége a 19. század közepére iparos-kereskedelmi jelleget kapott, és kezdett felzárkózni a nagyobb erdélyi városok (Brassó, Szeben, Kolozsvár) mellé. (SZABÓ 2003, 23.) 1912-ben az erdélyi városok között a negyedik helyen állt. (BÓNIS 2003, 42.)

⁶⁰⁸ *Sorakozunk az „Iparos polgári egylet” lobogója alá!*, Maros-Vidék, 1881, 11. évf., 11. sz. (márc. 17.), 43–44.

⁶⁰⁹ Uo., 43.

⁶¹⁰ „A marosvásárhelyi iparos polgári egylet 1883. febr. 3-án a Transylvania disztermében saját pénztára gyarapítására zártkörű táncestélyt rendez. A rendező bizottság tagjai: Csiszér Albert r. b. elnök, Vincze Béla r. b. jegyző. Bizottsági tagok: Dabóczi Mihály, Kovács Geiza, Kondrai János, Muntyán Mihály, Wilman György, László Samu, *Petelei Márton*, Pataki Domokos, Kaupe Ferencz, *Petelei Jenő*, Éltető József, Székely Dénes.” (Marosvidék, 1883, 13. évf., 5. sz. (febr. 1.), 21.) (Kiemelések tőlem. T. Zs.)

rendezésében is.⁶¹¹ A helyi kultúrán belüli társadalmi rang és hovatartozás jelzői Peteleiék esetében nemcsak az egyesületi tagságok, a jótékony célú alapítványozás és az adakozás, hanem a társasági élet helyi polgári helyszíneire való kapcsolódás is: a kaszinó, a gazdakör, a Transilvania étterem és kávéház díszterme, illetve a családi és szabadidős ismeretségek, azok fenntartása és a találkozások alkalmainak megszervezése, mint ahogy ez utóbbi Petelei családtagjaihoz írt leveleiből kiderül.

A társasági élet eseményeihez való kapcsolódás, és az események szervezésében való részvétel mentén ragadható tulajdonképpen meg a családban a kereskedői szellem mellett kitapintható esztétikai vonal, az élet esztétikai aspektusaihoz való viszonyulás az irodalommal való kapcsolat, az olvasás, a zene és a tánc révén. Mindez jól érzékelhetően egy saját identitását is építő, erősítő iparos-kereskedői közegben történik. Az 1866-ban Marosvásárhelyen még csak felállítandó polgári olvasó- és társalgó egyesület érdekében aláírásokat gyűjtők sorában id. Petelei István, a Petelei fiúk apjának neve is olvasható.⁶¹²

Petelei Istvánt a vonatkozó évtizedek helyi sajtóorgánumai kizárólag ennek, az élet esztétikai aspektusaihoz való viszonyulásnak a kontextusában említik: nemcsak mint író⁶¹³ és irodalomszervezőt,⁶¹⁴ hanem mint zenészt is.⁶¹⁵ Vele ellentétben viszont a család két

⁶¹¹ „A »Kereskedők és kereskedő ifjak köre« február hó 22-én rendezett „házas jellegű táncpestélye” alkalmából felülfizettek: Duducz Ferencz 1 frt. Danczinger N. 50 kr. Kohn Gidáli 50 kr. Simon Ferencz 1 frt. Petrás Géza 50 kr. Kondrai Márton 50 kr. Duducz János 50 kr. Widder Károly, Grünwald József, Bretter Vilmos, Sz. Szakáts Péter, *Petelei Márton*, Szappanyos Antal, Kauppe Ferencz, Csákány Joachim, Goldfonger M., Csép József, Bocsánczi Márton, Demeter Ákos, Pálmai Zoltán, Jurinits Vilmos, Tarr Sándor, Spirer A., Pototzky Péter, Meszticz Albert 1-1 frt; összesen 21 frt 50 kr. Köszönettel nyugtázza a rendezőbizottság nevében *Petelei Márton* elnök” (Székely Hirlap, 1896, 1. évf., 22. sz. (márc. 15.), 3. [Hirek]) (Kiemelések tőlem. T. Zs.)

⁶¹² „A »Székely néplap«-ban, november 24-én közölt »Javaslat egy Maros-vásárhelyt felállítandó polgári olvasó- és társalgókör érdekében« cím alatti alapszabály körözve volt, s az ügy már némi lendületet is vett. Aláírási ívek állnak készen t. cz. Dabóczy Imre, Fenyő István, Ferenczi István, főjegyző Kis József, Kovács Áron, Lázár Ádám, Müller József, Ríchtceith, Medgyesfalvi László, Szöllösi Sámuel, Stephani Demeter, Vadadi Lajos, Worell József, Bálint József, Lénárt Károly, Almási Lajos, Nagy Márton, *Petelei István*, Simon Lajos, Petri Sándor és Ferdinkó Ignác, uraknál.

Egy a legüdvösebb cél arra, hogy hoszú estvéinket únalom nélkül tölthessük el, s ha ottan ottan könnyedén kilökött krajczárainkat, egy ily, köztársalkodás, szócsere és nemesítő olvasás közt váltakozó társulat életbe-léptetésére közreadjuk, bizonyoson előnyösb tért nyerünk az által, mintha boros-asztalok mellett pazaroljuk el, s gyakran egy estve túlradunk rajta, a mivel három hónapon át sokkal nemesben élvezhetnénk. Az aláírási ívek 1867-ben február 1-ig a szerkesztőséghez küldendők.

Ne fősvénykedjünk ott, hol nem kell, nem szükség.” (Székely Néplap, 1866, 1. évf., 25. sz. (dec. 22.), 199. [Egyveleg]) (Kiemelés tőlem. T. Zs.)

⁶¹³ „»A fülemile« címmel 17 ivre terjedő elbeszélés jelent meg közelebről Petelei Istvántól, ez általánosan kedvelt kitűnő elbeszélő írónktól. Az elbeszélés meséje a kisvárosi életből van merítve s annak elbeszélésében kezdettől végig virtuóztatást fejt ki. Petelei itt is, mint minden művében, a legkisebb részletig gondos, szabatos, finomult festő, miért e műve is kellemesen gyönyörködtető olvasmányt képez. Igen óhajtjuk, hogy az minél szélesebb körben ismertté legyen. Ára 1 frt s ez, valamint Jakab Ödön kétrendbeli könyve is [*Hangok az ifjuságból, Marosszéki történetek*], helyben Csiki Lajos könyvárusnál megszerezhető.” (Maros-Torda, 1886, 2. évf., 20. sz. (máj. 15.), 2. [Magyar irodalom])

⁶¹⁴ „A »Kemény Zsigmond Társaság« folyó hó 7-én délután 5 órakor az ev. ref. leányiskola nagytermében egy igen sikerült fölolvasó ülést tartott. Édes, kedves női arcokkal gazdagon tarkázott diszes közönség előtt

legmediatizáltabb szereplője, bátyja, Petelei Márton és sógora, Törpényi János az említett társasági eseményeken sohasem esztétikai értelemben (alkotóként vagy előadóként), hanem adminisztratív szerepben, szervezőként vettek részt. Érdekes, hogy Bisztray Gyula adatai alapján még a családi visszaemlékezők sem említik a közvetlen családtagok között Mártont a családi zenekar tagjaként: legfeljebb Öcsit (Petelei öccsét, Jánost), illetve lánytestvéreit.⁶¹⁶

Miközben tehát Petelei Márton az apai vonalon továbbörökített kereskedői tőkét és szellemiséget hasznosította és gyarapította karrierjében, Petelei István az anyától hagyományozott esztétikai érzékenységet kamatoztatta élettörténetében. A családi visszaemlékezések több esetben is hangsúlyozták id. Petelei Istvánné szül. Istvánfi Katalin zeneszeretétét.⁶¹⁷ Ez az esztétikai érzékenység nemcsak az írásban és a zenélésben mutatkozott meg Petelei István esetében, hanem műkedvelő asztaloskodásában, fafaragásaiban is, hiszen köztudott, hogy időnként ilyesmivel is foglalkozott. Életpályájának alakulásában valószínűleg személyisége is szerepet játszhatott és az élet

az elnök Petelei István az ülést eszme gazdag beszéddel megnyitván, Bedőházi János, az irodalmi társaság egyik alelnöke egy gyönyörű essait mondott el br. Kemény Zsigmondról. Bedőházi nemcsak szellemes ember, de mély irodalmi képzettségű és éles szemű isten kegyelméből való költő is egyuttal és felolvasásával bebizonyította, hogy egyike azon keveseknek, akik Kemény Zsigmondot nemcsak elolvassák, de megérteni és őt megértetni tudják. Lendületes, az eredeti gondolatokban gazdag s a mai irodalmat is érdekesen jellemző felolvasását a közönség hatalmas tapsal jutalmazta. Ezután Szabolcska Mihály, a hírneves költő olvasott fel három gyönyörű eredeti verset. Az első, »Húsvét hajnalán«, e költeménye mély tartalmával, eredeti költői gondolataival és briliáns technikájával mély benyomást keltett. Másik két költeménye is annyira magával ragadta a lelkesült közönséget, hogy többször megújult tapsviharban adott kifejezést hálájának. Az utolsó fölolvastó Tóthfalusi József volt, a ki Petelei István egy gyönyörű elbeszélését olvasta fel. Petelei ezen elbeszélésében is megragoygtatta fényes tehetségét, amelylyel irodalmunkban egy külön iskolát alapított. A közönség lankadatlan figyellel élvezte az elbeszélés három hőséne, egy édes falusi lánykának, egy ábrándos poétának és egy egészséges logikájú gazdatisztnak eleven tollal megírt meséjét. A hatalmas taps a felolvasót is jutalmazta, akinek úgy látszik specifikus tehetsége van arra, hogy Peteleit interpretálja. Petelei annyira gondolkodó író, hogy csak mélyen gondolkodó ember képes az ő gondolatait megérteni. Este a Domokos-féle szálloda éttermében ügyes kis bankett is volt, melyen nők is részt vettek. Szellemes pohárköszöntőket mondtak Csongvai L., Szentmariay Dezső, Szabolcska Mihály, Vass Tamás, Bedőházi János, Koncz József, Deák Lajos és többen. Fried Farkas pohárköszöntő helyett megkérte Szabolcska Mihályt, hogy szavalja el még egy költeményét, s erre elszavalta egyik ki nem adott gyönyörű költeményét: a »Montblank lábánál« címűt. A jókedvű társaság éjfél felé oszlott széjjel. / Tüskefalvy” (Székely Hirlap, 1896, 1. évf., 29. sz. (ápr. 9.), 3. [Hirek])

⁶¹⁵ „Ötödik fillérestély – habár nem ép oly tömeges részvét mellett, mint a többi – március 19-én tartatott meg, s ez volt az egyedüli, melynek műsorozatában, közbejött akadályok stb. miatt, semmi változás nem történt. A helyi ev. ref. főiskolai »Dalkör« által Szentgyörgyi István karnagy vezetése alatt előadott s megújrázott ének; dr. Domokos Antalné urasszony kitűnő zongorajátéka; Müncher Emma k. a. s Verzár János ur hatásos szavallatai, előbbi Tompa M. »Az ibolya álmai«, utóbbi Arany J. »Az örök zsidó« című költeményeket adván elő; Petelei István ur műértelemmel előadott Breits soloja viharos taps s általános meglegedést arattak. Tovább Tribusz Gusztáv ur állott elő két német dallal, mely piéce a műsorból bátran elmaradhatott volna. [...] Hatást idézett elő Mentovich Gyula, Göldner Károly, Zach Antal és Petelei István urak által játszott vonó-négyes, mely kiváló összhanggal volt előadva, s szünni nem akaró taps és »éljen«-nel jutalmazva. [...]” (Erdélyi Híradó, 1877, 1. évf., 35. sz. (márc. 22.), 139. [Hirmondó])

⁶¹⁶ „Körükből [ti. a Petelei testvérek köréből] egész kis zenekar kitelt. Éspedig: István, az író, violán játszott, (hangszerét – özv. Petelei Jánosné szerint – az Operának ajándékozta); Mimi hegedűs, Öcsi fuvalás volt, s a vígkedélyű Tinka pedig gyönyörűen zongorázott.” (BISZTRAY 1949, 17–18.)

⁶¹⁷ GYALUI 1912, 5.; BISZTRAY 1949, 8., 17.

esztétikai vonatkozásai iránti fokozottabb érzékenysége, fogékonysága és érdeklődése, amelyre a szülők már gyermekkorában felfigyelhettek.

Nem tudom, hogy pályaválasztásában érvényesült-e olyan tudatos családpolitika, amely az utódok minél több irányú mobilitását szorgalmazta volna.⁶¹⁸ A gimnáziumi évek alatt a visszaemlékezések szerint papnak is készült, de nem saját hajlama, hanem édesanyja óhajára. Erről a pályáról viszont a személyes meggyőződés hiánya miatt hamarosan le is mondott.⁶¹⁹ A papi pályára való irányítás mutathat egy ilyenszerű családi tudatosság irányába, kézenfekvő bizonyítékaim viszont erre nincsenek. 1870-ben, amikor Budapestre került, azon is gondolkodott, hogy műépítész legyen. Gyalui feltételezése szerint apja sugallatára orientálódott volna a reális pálya felé,⁶²⁰ azonban épp a reál tudományok riasztották el a műegyetemtől.⁶²¹ Az iskoláztatással elért státusemelkedés mindenesetre a kispolgári családok ismert társadalmi érvényesülési stratégiája volt. Petelei apja Gyalui szerint „nem valami nagy örömmel fogadta” „fiának irodalmi kezdéseit a hetvenes évek végén”, gyermekét ugyanis „jó sorsra szeretne volna nevelni.”⁶²² A bölcsész pálya melletti döntés tehát végső soron személyes elhatározás eredménye lehetett. A családi foglalkozással való szakítás és a betűs, értelmiségi pályán való tevékenykedés mindenesetre Petelei István esetében olyan társadalmi mobilitási lehetőséget jelentett, amelynek elsősorban nem anyagi, hanem szimbolikus tétje és hozadéka volt.

A rendelkezésre álló sajtóbeli adatokból és Petelei István családtagjaihoz írt leveleiből a családtagok foglalkozása és a helyi közösségen, illetve a családon belül látványosan vagy kevésbé látványosan megvalósított karrierminták mellett körvonalazódik a Petelei család kulturális tevékenységének némely momentuma is a 19. század végének Marosvásárhelyén, illetve azok a közösségi alkalmak, amelyek társasági életük alapjait jelenthették. A Petelei fiúk tevékenységéből ítélve a család többi tagjai is részt vehettek az Iparos Polgári Egylet által szervezett táncmulatságokon és felolvasó esteken. A családtagokhoz írt levelek egyes utalásaiból látható, hogy szűkebb, családi körben is szerveztek zenés, muzsikálós esteket, közös sétát és játékot. Mindezek mellett kirándultak, fürdőre jártak, szüreti mulatságon vettek részt, atyafiságos látogatásokat szerveztek, vendégeket fogadtak, családi eseményeket ünnepeltek meg, és értelemszerűen, a

⁶¹⁸ Vö. GYÁNI 2003, 461.

⁶¹⁹ BEDŐHÁZY 1914, 339.; BISZTRAY 1955, 7.

⁶²⁰ GYALUI 1928, 414.

⁶²¹ GYALUI 1935b, 229.

⁶²² GYALUI 1928, 414.

Marosvásárhelyről időszakosan vagy véglegesen elkerült családtagokkal írásban kommunikáltak.

6.1.4. A család helye és szerepe a polgári kultúrában

A *polgárság* fogalmának használatakor elsősorban nem szociológiai és gazdaságtörténeti paraméterekben gondolkodom, mint amilyen a foglalkozás és a jövedelem mértéke, két okból kifolyólag sem. Egyrészt, mivel ehhez nincsenek elegendő adataim, másrészt, mivel a társadalomtörténeti kutatások újabb felismerése értelmében a fogalom leírásához nem is elegendők ezek a paraméterek: sokkal bonyolultabb jelenségről van szó.⁶²³ Ezért vezette be a német társadalomtörténet a *polgárság* fogalma mellé a *polgáriasság* fogalmát is, amely nemcsak a polgár jogi, szociológiai és gazdasági státusára vonatkozik, hanem egy társadalmilag meghatározott és kulturálisan alakított habitusra, melyet a materiális javak használata, bizonyos értékek elfogadása és interiorizálása jellemzett, a viselkedésmód tekintetében meghatározott kulturális mintákhoz való igazodás, amelyek együtt egy sajátos életstílusban manifesztálódtak.⁶²⁴ A rendelkezésemre álló korpusz, Petelei István családtagjaihoz írt levelei sok tekintetben a polgáriasságnak, a polgárius életvitelnek ebben az értelemben vett gyakorlatát igazolják.

Köztudott, hogy ebben, az elsősorban urbánus környezetben kialakuló polgári kultúrában a család központi helyet foglalt el: önmagában is értéket és célt jelentett. Olyan közösség volt, amelyet a nagyon gyakran rideg üzleti kapcsolatok mellett egyfajta biedermeier rokonsági összetartozási tudat is egybekapcsolt,⁶²⁵ középpontban a férj, illetve az apa és a családjáért élő, azt összetartó, a háztartást vezető és gyermekeit jó polgárnak nevelő feleség és anya alakjával.⁶²⁶ A teljesítményelv, a munka mellett olyan polgári értékek határozták meg ezen családok életmódját, mint a szorgalom, a takarékoság, a kötelességérzet, a jó értelemben vett igénytelenség, jámborság és becsületesség. Ezért volt a nevelésnek központi szerepe ebben a kultúrában, hiszen a legfőbb cél azon viselkedési minták átszarmaztatása volt, amelyek az egész polgári életet meghatározták, és az utódok számára a már elért szint megtartását, illetve a magasabbra emelkedést, és így a biztos

⁶²³ A polgárságként ismert társadalmi képződmény pontos meghatározásának nehézségeiről, illetve a német társadalomtörténetben használt fogalom, a Bürgertum bonyolult szemantikájáról: KOCKA 1993. Az erdélyi polgárságról: GYÁNI 2001.

⁶²⁴ Erről részletesen: KASCHUBA 1993.; a hivatkozott rész pontosan: 399.

⁶²⁵ GYÁNI 2003, 460.

⁶²⁶ Vö. T. ERDÉLYI 1991.

egzisztenciát biztosították.⁶²⁷ A polgári ethosznak és a normák átadásának tudatos és hatékony gyakorlata létezett ezekben a családokban.⁶²⁸ A polgári korszak intim családi életének fogalmai, a *magánszféra*, a *kényelem* és az *otthonosság*⁶²⁹ által meghatározott kultúra családközpontúsága alapvetően meghatározta a társas érintkezés jellegét, szabályait, konvencióit.

6.1.5. A családról való elképzelések Petelei leveleiben

Petelei István családja a második generáció szintjén (elsőnek a szülők, id. Petelei István és Istvánfi Mária szintjét tekintem) egy hat testvérből álló közösség három nő és három férfi taggal. Közülük István a harmadik. A család egészét tekintve, Petelei nemcsak a foglalkozás terén különül el a család többi tagjától, hanem abban is, hogy míg testvéreinek házasságára jellemző volt a két-három felnőttkort megért gyermek, az ő, Korbuly Irmával kötött házasságából nem származtak utódok. Ez magyarázza a testvérek gyerekeihez és az azok gyerekeihez való erőteljes érzelmi kötődést mind az ő, mind pedig a felesége részéről. De gondoskodása és figyelme általában nemcsak ezekre, hanem a család összes tagjára kiterjed.

A Petelei családban érvényesülő érzelmi kötődéseknek, a Petelei leveleiben gyakran hangoztatott családszeretetnek, az egybetartozás tudatának és fontosságának alapjai bizonyára abban a családdal kapcsolatos, kisgyermekkortól megtapasztalt és később interiorizálódott morális értékrendszerben keresendők, mely a fent tárgyalt polgári normák és neveltetés eredménye, s amely nemcsak magánéleti, hanem szakmai kapcsolataiban is mindvégig jellemezte Peteleit.⁶³⁰ E bensőséges családi atmoszférának paradigmikus példája lehet az esténként a hársfa alatt gyermekeinek gitározó és éneklő anyja képe,⁶³¹ akinek zeneszeretete Peteleiben is mélyreható nyomokat hagyott.⁶³²

A távolra elszakadt családtagokkal való kapcsolattartásban hangsúlyozott családszeretet egy, az idős Petelei István hetvenegy éves korában unokájának, Gál Jánosné Sombori Irmának írt leveléből is jól érezhető:

⁶²⁷ Vö. BÁCSKAI 2002.

⁶²⁸ Ennek a híres Zsolnay családban érvényesített gyakorlatáról: JÁVOR 2002.

⁶²⁹ Vö. SOMLAI 2000, 36.

⁶³⁰ GYALUI 1935b, 231–232.

⁶³¹ GYALUI 1912, 5.

⁶³² Petelei kolozsvári tartózkodása idején is részt vett nyilvános hangversenyeken előadóként: vonósnégyesben mélyhegedűn játszott. (GYALUI 1935b, 231.)

Édes Fijam Írmám

Nagyon távol vagyunk egy mástól de azért a szeretet egy más irányba még is közel van az érzés egy máshoz én fijam az név napomon nem a leg kelemeseb napját töltöttük mert a Családba sok baj volt. Marcsi fekszik és Tinka is feküdt münk a többi mind jól vag[y]unk nektek édes fijam kívánom az új évbe lépve hogy az isten tütéket jó és egészségbe találjon és sok szerencsét és meg elégedés[t] hosszú boldogságba éljetez számos egészségbe és szeretetbe ezt kívánom én a ki már csak mind el aggot vén ember hogy azt a kort érzétek tük is a mit el el [!] értem ezt szivemből ohajtom nektek is – a meg emlékezést [!] is szívesen köszönöm.

Mej után maradok szerető Nagy apád jó vissza emlékébe

Petelei István nektek jó kívánja

Mvásárhely 890 Decem 30kán⁶³³

A fizikai távolságot áthidaló érzelmi közelség, a családtagok iránti gondoskodás, szeretet, felelősségérzet, megértés, segítőkészség a távolság miatti közvetlen gesztusok hiányában, a magánlevelezésben ölt testet Petelei István családtagjaihoz írt leveleiben. A levelezés polgári kontextusa, a nemi és írói identitás a szélesebb Petelei családon belül összetartó erőként láttatja Peteleit, akinek nem a vagyoni, hanem a szellemi tőke átszarmaztatásában lehetett, tudatosan is vállalt szerepe.

Ebben az összefüggésrendszerben Petelei István számára a család a bensőséges, meghitt magánélet örömet és nyugalmat biztosító terepe. E légkör megteremtésében elsősorban a családanyának van szerepe, mivelhogy a családtagok közötti érzelmi viszonyok irányítására, ezek jó irányba való befolyására ő különösen fogékony. Bár nem egy levelében figyelmezteti Mária hűgát a tanulás, a művelődés fontosságára, a nő alapvető hivatásának a családban betöltött érzelmi kanalizációs szerepet tartja, a nő életének alapvető célját pedig a családban látja. Mariska nevű unokahúga kapcsán említett „csendes polgári asszonyok” kifejezés tulajdonképpen a családért, a fészekért élő feleség és családanya polgári nőideálját rejtje magában. Ez az elképzelés minduntalan feltűnik leveleiben.

Több, hűgaihoz és unokahűgaihoz írt levele szól arról, hogy az eredményes gyermeknevelésre a leendő anyának tudatosan fel kell készülni: nemcsak a háztartással kapcsolatos készségek elsajátításával, hanem szellemileg is. Egyik levelében Rousseau „nevelészeti írásait” ajánlja Mária hűgának,⁶³⁴ 1899-ben pedig konkrét és praktikus tanácsokkal látja el legnagyobbik fia nevelésével kapcsolatosan. A kamasz fiú egészségesen való nevelésében a sok munka elve érvényesítendő, a nap minden percének

⁶³³ id. *Petelei István – Sombori Irmának*, [Marosvásárhely, 1890. december 30.], MTAK Kt., Ms 5720/341.

⁶³⁴ *Petelei István – Petelei Máriának* [Budapest, 1874. december 7.] = TÖRÖK 2007, 245.

kihasználása, a testi és szellemi erők arányos kimunkálása.⁶³⁵ Tanácsadásaiban a tipikus „bourgeois Bildung” kánonja⁶³⁶ mutatkozik meg, az a gyermeknevelési koncepció, amely a felnőttkori nyilvános társasági életben való sikeres és sokoldalú részvételre készíti elő a gyermeket. Ezzel összefüggésben gyakran tűnik fel leveleiben a teljesítményelvvel kapcsolatos polgári erények emlegetése: a munka, a szorgalom és a kötelességérzet.

A levelekből kikövetkeztethető életszemlélet mindezek függvényében derülátó; az ehhez kapcsolódó magatartásformákat leíró fogalmak, mint ennek az életmódnak az előfeltételei, gyakran szerepelnek a levelekben: a vidámság, a megelégedettség, a csendesség, a nyugalom, a mértékletesség, a háládatosság, a rend, a türelem és ennek az életszemléletnek a jó értelemben vett utilitarista aspektusai.

6.1.6 Társadalmi kontextus: a nőneveléssel kapcsolatos elképzelések két paradigmája és a családképre való hatása a helyi kultúrában

1884 májusában a *Kolozsvári Közlöny* rajzot közölt S. A. Ottiliától *Női emancipáció* címmel.⁶³⁷ A szöveg két barát, Béla és Sándor történetéről szól. Sándor a női emancipáció esküdt ellensége, és kíméletlen bírálója a férfikalapot és cvikkert viselő, cigarettázó Szellemvölgyi Vandának, akivel egy meg nem nevezett város vasútállomásának peronján találkoznak útban Budapest felé. Béla viszont kíváncsi a hölgyre, megismerkedik vele, később jegyese is lesz, de amikor kiderül Vanda félműveltsége és érdekorientált magatartása, felbontja a jegyességet. A Budapest felé vezető út során azonban Sándor is megismerkedik egy magányosan utazó tanítónővel, akit később feleségül vesz. Vidékre költöznek, gyerekük is születik, és a hozzájuk látogató Béla számára a családi boldogság idilli képe tárul fel életvitelükben.

A történet szempontomból azért érdekes, mert befejeztével az ez idő tájt a lap tárcarovatát szerkesztő Petelei ír hozzá egy ironikus Szúnyog-tárcát,⁶³⁸ amelyben az S. A. Ottilia által elmesélt eseményeknek az olvasó számára rejtve hagyott vonatkozásaival toldja meg a történetet. Azzal, hogy Béla látogatása utolsó estéjén tanúja lesz, egy, a házastársak között kialakult vitának egy bizonyos téma kapcsán, melyben Sándor eredetileg nem kívánja figyelembe venni felesége tanácsát. Miután azonban az asszony azzal vádolja férjét, hogy ostobának és műveletlennek tekinti őt, Sándor, a női emancipáció

⁶³⁵ Petelei István – Petelei Máriának [Marosvásárhely, 1899. augusztus 4.] = TÖRÖK 2007, 263–264.

⁶³⁶ KASCHUBA 1993, 407.

⁶³⁷ S. A. 1884.

⁶³⁸ [PETELEI István] Szúnyog, *Női emancipáció*, Kolozsvári Közlöny, 1884, 3. évf., 115. sz. (máj. 18.), 1.

esküdt ellensége, a családi béke kedvéért jó papucsférjként megnyugtatja feleségét, és megígéri neki, hogy sohasem fog többé ellenkezni vele. Béla, a jelenet néma tanúja pedig ezt követően a szoba szegletébe támasztott pókhálós kefeseprűn menekül ki a kertbe, és száguld el toronyiránt. Vasútra, majd hajóra ül, idegen világba utazik, az indiánok közé vetődik, ott pedig feleségül vesz egy sem ismeretekkel, sem pedig szépséggel nem rendelkező vastagajkú kisasszonyt. Elfelejtí az írást és az olvasást, amit sem a felesége, sem a gyermekei nem tanulnak meg, és senki sem az egész környéken.

Nem kívánom a korabeli női emancipációval kapcsolatos kérdéseket bővebben tárgyalni. Ennek olyan gazdag irodalma van, amely szétfeszítené a fejezet határait. Célom viszont Petelei családtagjaihoz írt leveleit (remélhetőleg) érthető korabeli kontextusokba helyezni. Nos, a fenti történet Béla álláspontja felől röviden a következőkben foglalható össze: a női emancipáció, mint társadalmi jelenség létezik, de előle a férfiaknak menekülni ajánlatos. Petelei Béláját kultúrán, jobban mondva *írott* kultúrán kívül helyezi, ahol sem őt, sem családját nem érheti az írott kultúra által terjedő eszmék hatása. Persze, arról már nem beszél, hogy ebben a környezetben hogyan szocializálódik. A történet Sándor szempontjából viszont arról tanúskodik, hogy kultúrán belül az éppen aktuális társadalmi problémák (mint például a női emancipáció és egyáltalán a nőnevelés kérdése) kénytelen-kelletlen valamilyen álláspontra kényszerítenek, azaz megkerülhetetlenek, és korántsem olyan egyszerűen (Béla módjára) elintézhettek.

A marosvásárhelyi *Marosvidék* 1885-ös évfolyama például hosszabb cikket közölt a nőnevelés kérdéséről.⁶³⁹ Gergely Lajos, a cikk szerzője, aki ez idő tájt a radnótfái református egyház papja, és írása közlése idején a Maros megyei Általános Tanítótéstit tiszteletbeli tagja is,⁶⁴⁰ a házi és az iskolai nevelés együttesében jelöli ki a nőnevelés sarkalatos pontjait. A házi nevelés elengedhetetlen tartozékai a megfelelő testi nevelés, kisgyermekkortól a pontosságra, kötelességre és munkásságra való szoktatás, a rend és engedelmesség, a nőiesség, a vallásosság, és mindenekelőtt a háziasság. Ez utóbbi a férfi által szerzett vagyon megőrzésében, a bevételek és kiadások okszerű beosztásában és a gyermekek helyes nevelésében mutatkozik meg. Az étellel harcoló, a megélhetésért küzdő és azt biztosító férfi számára az otthon, a család az a nyugvópont, hová pihenni és megnyugodni tér vissza. Ennek a háziasságnak azonban az ötvenes évektől nagy ellenlábas a honfi mintájára született, különböző női társulatokban és nőegyletekben tevékenykedő honleány, akinek meggyőződése, hogy a nőnek okvetetlenül szerepelni kell

⁶³⁹ GERGELY 1885.

⁶⁴⁰ SZINNYEI 1894, 1162.

a házon kívül is. Márpedig nem feltétlenül, mondja Gergely. A leányiskolai nevelésből például a politikai, közgazdaságtani és törvénykezési tárgyak törülendőek, mert e zajos pályákra nincs hivatva a nő, ellenben hivatva van a nevelés, az ipar és a művészet némely ágában való működésre.

A nőneveléssel kapcsolatos kérdésekről a Gergely által hivatkozott Felméri Lajos kolozsvári egyetemi tanár is írt tanulmányt.⁶⁴¹ Felméri a horatiusi arany középut érvényesítését látta a nőneveléssel kapcsolatos problémák megoldásának: a férjének tetszeni kívánó, Rousseau-féle nőideál, illetve a teljesen emancipált, minden politikai és társadalmi funkcióban a férfiakkal egyenjogú nő John Stuart Mill-féle elképzelése között a leánynevelésnek középuton kell járnia. A társadalomnak a gyermekek erkölcsét és jellemét építő anyákra, illetve olyan feleségekre van szüksége, akik férjüknek művelt társaik legyenek, és helyettük, ha kell, a család irányítását is a kezükbe tudják venni.⁶⁴² Mindent egybefoglalva: „Nemzetünknek nem nő-tudósokra, de tiszta értelmű, nemesizlésű és erőteljes erkölcsi érzetű nőkre és anyákra van szüksége.”⁶⁴³

Petelei nővérehez, húgaihoz és unokahúgaihoz írt levelei a fenti középutas megoldást ajánlják, tanácsolják a címzetteknek. Leveleiben a Rousseau-féle koncepció azonban kétségtelenül túlsúlyban van. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a helyi, vidéki kisváros kultúrájában a 19. század utolsó évtizedeiben, illetve a századfordulón a nőneveléssel kapcsolatos két domináns minta közül a visszafogottabb érvényes.

6.1.7. Élet és irodalom

Petelei István szépprózája és a fenti Szűnyog-tárca is azt bizonyítja, hogy a levelekből kibontakozó idillikus családkép az író körülvéő társadalomban lehetetlenség, abszurdum, valójában nem létezik. A kibontakozó kapitalista társadalom hatásai a kisváros kultúráját és embereinek életét is befolyásolják. A vidámság, a megelégedettség, a nyugalom, a mértékletesség, a háládatosság, a rend és a türelem helyett az elkeseredettség, az elégedetlenség, a nyugtalanság, a mértéktelenség, a háládatlanság, a türelmetlenség, az irigység, a bosszú, egyszóval a rendetlenség és a káosz uralkodik az író körülvéő századvég társadalmában. A polgári értékrend és a családi intimitás normáit hangsúlyozó, de természetesen korábban sem ideális módon megvalósító „kapcsolati kultúra”⁶⁴⁴ helyett

⁶⁴¹ FELMÉRI 1883.

⁶⁴² Uo., 8.

⁶⁴³ Uo., 33.

⁶⁴⁴ SOMLAI 2000, 39.

egy olyan társadalom körvonalai bontakoznak ki, amelyben egyre kétségesebb az intim családi életre vonatkozó normák követhetősége. A kapitalizmusnak és az iparosodásnak a kisvárosi társadalomban is észlelhető jelenségei, a bűnözés, az alkoholizmus, a brutalitás, a prostitúció, és a mindezekből adódó, gyakran öngyilkossággal végződő kiúttalanság érzése azt bizonyítja, hogy a családi élet inkább függ gazdasági és szociális feltételektől, mintsem szisztematikusan átszármaztatott normáktól.⁶⁴⁵

Petelei prózája bizonyára ebből a felismerésből adódóan szembesül és szembesít a családi élet idilljének számtalan negatív változatával: az egyedüllét, az árvaság és a széthullt család okozta boldogtalansággal, a reménytelen, tönkre ment vagy eljátszott szerelemmel, a társadalmi különbség, a csábítás és a kiszolgáltatottság kérdésével, rendszerint tragédiába torkolló rivalizálással, csalással, hűtlenséggel, egy lecsúszott és egy felemelkedő társadalmi osztály összeférhetetlenségével és a családalapítás lehetetlenségével, a megfélemezten szenvedélyek okozta bosszúval, irigységgel, féltékenységgel, boldogtalan házassággal.

A családi élet idilljét felépítő magánéleti levelezés és az ezt leromboló széppróza ellentmondásai ezért számos kérdés megfogalmazását teszik lehetővé: A családi élet intimitásának normái iránti kétely felmerülésével párhuzamosan milyen lehetőség marad ezek érvényben tartására, és mi a funkciója ennek az érvényben tartásnak? Hogyan és miért működnek ebben a folyamatban kulturálisan beidegződött normák? Mely eszközt vélhette Petelei a legmegfelelőbbnek ezen normák átszármaztatására? Miért hiányzik szépprózájából teljes mértékben az az idill, amely a magánéleti levelezést jellemzi? És miért zárja ki szépprózáját teljes mértékben a levelezésből? Miben kötelez a műfaj, a műfajjal szembeni elvárások és az írói szerepértelmezés? Végül pedig: mindezek fényében hogyan viszonyul egymáshoz magánéleti levelezés és széppróza az életművön belül?

*

Az egyik, Petelei Máriához írt levélben említett „igazi Petelei talentum”, a szilvaíz evés,⁶⁴⁶ illetve egy másik, szintén Miminek szóló levélben hangsúlyozott „betűiszony familliaris vonása”⁶⁴⁷ egy közös jellemzők révén körülírható csoportról tanúskodik: a Petelei családról. A családtagok közötti rendszeres levélváltás az információcsere és apróbb

⁶⁴⁵ Erre a századvégen nemcsak a baloldali kritika, hanem a szociális kérdések iránt fogékony kutatók többsége is felhívta a figyelmet. (Uo., 38–39.)

⁶⁴⁶ *Petelei István – Petelei Máriának* [Budapest, 1875. január 3.] = TÖRÖK 2007, 246.

⁶⁴⁷ *Petelei István – Petelei Máriának* [é. n.] = TÖRÖK 2007, 290.

szívességek teljesítése mellett ezt a közösséget nemcsak folyamatosan megerősíti, hanem a közösségi élet és a szolidaritás kereteit is fenntartja. Közösségformáló szerepük révén írásuk idején a levelek egy olyan hálózatot képeznek, amely az egyént egy atyafiságos szolidaritás részévé teszi, miközben a csoport identitásának alapját is létrehozzák.

Az írásbeli kommunikációnak a levelezésben érvényesülő jellegzetes rituáléi mellett a Petelei családban a levélírásnak és olvasásnak hangsúlyosan közösségi jellege is van. Ez nem köti a levélváltókat kizárólag egymás személyéhez. A levelezés nem csupán két személy intim kommunikációja, hanem egy közösségen belül megvalósuló, és folyamatosan ezt a közösséget megcélzó csevegés. Szerepe nemcsak a közösség egyes tagjaival való információcserében érhető tetten, hanem a közösség létének és összetartozásának a közösség tagjaiban való tudatosításában, és a közösségi értékeknek, normáknak a folyamatos megerősítésében is. A biológiai közösség mellett ezért érzelmi összetartozás is ez. A családtagokkal „nemcsak vérszerint de szeretet szerint is egyek vagyunk.”⁶⁴⁸ Ennek kimondása, az írott szó erejéről⁶⁴⁹ való meggyőződés nem hiszem, hogy véletlen és kevésbé tudatos megnyilvánulás lett volna az író Petelei István részéről.

A tapasztalt társadalmi és magánéleti valóság mellett a Peteleiket körülvevő szűkebb és tágabb környezetben számos kulturális minta működik és érvényes. És a társadalmi átalakulás folyamányaként számos, ezekkel szemben megfogalmazódó kétely, kérdés. Elképzelések a családról, a családnak a társadalmi életben betöltött szerepéről és az egyes családtagok családon belüli státusáról, helyéről, a nevelésről. Magatartásminták, élő és elképzelt példaképek és ellenpéldák, szövegek folyóiratokban és napilapokban, értekezések, tanulmányok, és mindenekelőtt a gyengébb nemet megcélzó élet- és pályavezetők.

Valószínűnek tartom, hogy ezen minták beidegződése hívja elő a levelekben érvényesülő és az említett kérdésekre vonatkozó jellegzetes állásfoglalást. Ez magyarázza a levelek alapvetően tanácsadó jellegét, de talán egy ki nem mondott, lappangó felismerés is: a kapcsolati kultúrában szocializálódott egyén számára e normarendszer tarthatóságával szemben megfogalmazódó kételyeivel együtt sem nyújt ennek a kultúrának a kritikája járható alternatívát. Ezért a kettő, bár társadalmi valóságként együttesen is jelen van, vagy lehet, egy *írott* életmű két különböző szegmensében kizárja egymást.

⁶⁴⁸ *Petelei István – Sombori Irmának* [feltehetően: 1900 karácsonya] = TÖRÖK 2007, 266.

⁶⁴⁹ A levélről, mint a diskurzusszervezés írott, és ezért tudatosabban megszerkesztett módjáról: DAUPHIN 1997, 133.

Ez magyarázhatja egyrészt, hogy a magánlevelek családi idillje egyáltalán nem jellemző a szépprózára, de a széppróza (társadalmi) valósága sem a levelekre. A magyarázat másrészt viszont az írói szerepértelmezéshez és szerepjátékhoz is köthető. A modern élet szülötteként a tömegben, a társadalmi valóságban csatangoló szenvedélyes megfigyelő író minden mozdulatával az élet sokrétűségét és tünékenységét tükrözi a maga változatosságában, folytonos mozgásában, valóságában, stílusirányzati kifejezéssel: realizmusában.

Petelei István családtagjaihoz írt leveleiben nem ez a megfigyelő típusú írói szerepértelmezés érvényesül, hanem sokkal inkább a fantáziáló. A levelek hangsúlyos tanácsadó jellege és a tanácsadásra jellemző jövő idő is ezt bizonyítja. A narratív műfaj, és nem az adat- és igazságszolgáltató, vallomásos magánszöveg szempontjából⁶⁵⁰ Petelei István családtagjaihoz írt leveleiből egy fantáziavilág körvonalazódik arról, hogy milyennek elképzelt a szűkebb-tágabb értelemben vett Petelei család, amely végső soron egy, a rendszeres írás révén folyamatosan létrehozott és fenntartott illúzió. Ezért Petelei nemcsak mint ember, mint tanácsadó rokon, testvér, a címzettek bátyja, öccse, nagybátyja, Pisti bácsija szólal meg, hanem mint író is. Ez a szerepjáték viszont a levelekben használt ridegnek, és távolságtartónak tűnő aláírás (Petelei István) két irányú magyarázatát is adhatja. Egyrészt magyarázatul szolgálhat a kommunikáció alapformáját jelentő korabeli konvenció, a magázódás. Másrészt viszont az is tény, hogy a családtagokhoz írt levelek aláírása az esetek többségében a szerzői névvel azonos, és csak ritkán, többnyire a korai levelekben kapcsolódik ehhez valamilyen, a rokonsági kapcsolatra utaló megjelölés. Bár nem jellemző a levelekre a szépírói szerep hangsúlyozása, amely a levélműfaj magánéleti, intim és nem szakmai elképzeléséből is eredeztethető, a szerzői névvel azonos aláírás révén kimondatlanul is folyamatosan jelen van. Az empirikus szerző és az elbeszélő pusztán névazonossága, amely a szakmai, profi névhasználattal is azonos, az elbeszélt identitás hallgatólagos jelenlétét és megerősítését is szolgálhatja a családtagokhoz küldött levelek fenntartotta hálózatban. Ennek a családon belül kialakított identitásnak lehet a következménye, hogy a leveleket a családtagok megtartották, relikviaként őrizték, összegyűjtötték, az illúziót, a levelekből kibontakozó és Petelei által az évek során írt család történetét fenntartották.

A családtagokhoz írt levelekből így létrejön egy olyan narratíva, amely szövegeket, leveleket kapcsol össze egy család magánéletének, hétköznapijainak történetévé. Ebben a

⁶⁵⁰ Vö. HÁSZ-FEHÉR 2003.

történetben benne vannak a személyes preferenciák is, a hálózaton belüli szorosabb kapcsolódási pontok: például Mária húgához (Mimihez) és Ilona unokahúgához (Bolonkához) való, jól érezhető erőteljesebb érzelmi kötődés. És benne van néhol az íráshoz való ambivalens viszonyulásmód, különösen az öregedéssel párhuzamosan, amikor a levelek írása már egyre nagyobb gondot okoz nemcsak írójuknak, hanem olvasójuknak is. Ennek ellenére még a „betűiszony familliaris vonása” sajnálkozó megállapítása is az írásbeli kapcsolattartás fontosságát hangsúlyozza, és a levelek számos utalása, paradox módon, arra enged következtetni, hogy bár, a megállapítás értelmében a családtagok nemigen szerettek levelet írni, mégis létezett egy többé-kevésbé rendszeres írásbeli kommunikáció a családon belül.

Annak ellenére, hogy a levelekből kibontakozó ideális családmódel fantáziává, illúzióvá is alakítja ezt a történetet, ez a levelek keletkezése idején közösségformáló, közösségmegerősítő és közösségszervező funkcióval bír. Bár magánéleti, spontán és nem haszonorientált, de szintén közönséget célzó és ezáltal is közösségszervező: nem egy helyen esik szó a levélolvasás társas aspektusairól. Így, miközben a publikus szférában különböző szövegekből, ezek elhelyezéséből és elrendezéséből létrejön a Petelei-próza néhány szóban megfogalmazható jellemzője, „az én utczám” története, illúziója és valósága is egyben, a magánszférában szintén különböző levelekből, ezek korabeli és utólagos hálózatából „az én családom” története, illúziója és valósága. Petelei mindkettőnek résztvevője, megalkotója, mediátora. Kapcsolatot alakít ki és tart fenn olvasókkal és családtagokkal, olvasó családtagokkal, családtag olvasókkal: közönséget teremt a publikus szférában és a magánéletben is.

Források hiányában nem ismeretes a többi családtag levélírói stratégiája, illetve arra vonatkozó adatunk sincs, hogy a hálózaton belül mennyire bonyolult egyéb kapcsolódási pontok léteztek. A közölt levelek, a „betűiszony familliaris vonásának” említése, mégis azt a hipotézist erősíti, hogy a Petelei családon belüli írásbeli kommunikációnak Petelei István volt, ha nem is az egyetlen, de legalábbis egyik fontos ösztönzője.

A magánéleti levelezés a levelekben gyakran hangoztatott magánéleti magatartásformával analóg, a korpusz intimitása a családi életével: a negatív jelentéstartalmú magatartásformáknak, tanácsoknak, elképzeléseknek ki kell maradniuk mindkettőből. Miközben Petelei szépprózája lerombol egy illúziót, családtagjaihoz írt levelei folyamatosan fenntartják azt. Ez az álláspont viszont a kor társadalmi problémáinak az ambivalenciáját, a kételyeket, a kérdéseket is magában hordozza. Ezért a 6.1. fejezet címadó mondata, mely szerint (idézőjel nélkül) bizonyosan az igazi megelégedés csak a

családi életben van, érthető és értelmezhető egy meggyőződéssel mondott, állító kijelentésként, de ugyanakkor egy kételkedő, szűnyogosan ironikus, önmaga jelentését kétségbe vonó állításként is.

7. „Im én Szúnyog, az öreg legény, telve gonosz maliciával...” (Petelei István Szúnyog-cikkei)

E lapok címét illetőleg pedig, szabad legyen megjegyznem, hogy eleinte darázsoknak kívántam azokat elnevezni; meggondolám azonban utóbb, mikép darázsészekbe nyulni nem igen üdvös, és hogy a darázs többnyire a sebben hagyja fullánkját, s azután többé nem szúrhat, mikép azt eléggé tapasztalhatni, míg a jó kedvű szúnyogok mindig folytathatják a szurkálást, kellemes énekszó mellett.

(Nagy Ignác: Szúnyogok)

7.1. A medvétől a szúnyogig

Petelei István első, a marosvásárhelyi céhekről szóló sajtóközleményei az előző fejezetben tárgyalt családi környezethez, illetve a családi foglalkozáshoz kötődnek.⁶⁵¹ Eredetüket tekintve ugyanis a kiskereskedelem és a kisiparban dolgozók a korábbi városi céhes iparosok és boltos kereskedők soraiból kerültek ki. A családi foglalkozás történeti aspektusai iránti érdeklődésével írását tehát a múlttal, a múltból származó családi és egyéni identitás felépítésével kezdte. Nem véletlen tehát, hogy a történelem szakos Petelei az egyetemi évek befejezése körül ezzel a témával foglalkozott. Később is, amikor publicisztikáját már nem a múlt kutatása, hanem a jelen megfigyelése ihlette, írásai ugyanennek a környezetnek immár jelenbeli problémáival foglalkoztak.

Ebben a fejezetben Petelei István publicisztikájának áttekintésével arra kerestem választ, hogy a közéletben, a sajtóközeg nyilvánosságában a szépíróság mellett milyen egyéb szereplehetőséget teremtett Petelei számára az újságírás, illetve milyen irányvonalakban kívánta kamatoztatni az előző fejezet elején általa idézettek értelmében a 'betűs pálya' adta lehetőségeket. A vizsgálathoz publicisztikájának egy jellegzetes szegmensét választottam. A fejezet forrásanyagát illetően azokra a szövegekre

⁶⁵¹ PETELEI [István], *Miért gyűjtjük a czéhszabályokat?*, Erdélyi Híradó, 1877, 1. évf., 70. sz. (jún. 14.), 277.; Uő, *Asztaltartási szokások ezelőtt 200 esztendővel*, Uo., 71. sz. (jún. 16.), 281–282.; Uő, *Czéh dolgok II. Társadalmi állás*, Uo., 72. sz. (jún. 19.), 285–286.; Uő, *Czéh dolgok III. Az én nagyapám*, Uo., 73. sz. (jún. 21.), 289–290.; Uő, *A maros-vásárhelyi czégek házi szokásairól*, Uo., 1878, 2. évf., 28. sz. (márc. 5.), 109–110., 29. sz. (márc. 7.), 113–114.

támaszkodom, amelyeket Petelei Szúnyog álnévvel írt. A Szúnyog-cikkek bemutatása után Marosvásárhely 1858–1880 közötti sajtóviszonyaira is kitértem, a város sajtókultúrája a vonatkozó időszakban ugyanis láthatóvá teszi Petelei Kolozsvárra való távozásának körülményeit. A fejezetet a korábbiakhoz hasonlóan szövegelemzéssel zártam, amellyel, egy konkrét eset kapcsán, a Szúnyog-tárcák és novellisztika kapcsolatára kívántam rávilágítani.

Petelei publicisztikája teljességében valójában ismeretlen. Számos, eddig pontosan fel nem térképezett írása jelent meg a korabeli kolozsvári és marosvásárhelyi lapokban. A kolozsvári lapokhoz és a kolozsvári újságíróskodás idejéhez kötődő Szúnyog-írásai azonban aránylag pontosan áttekinthetők, bár előfordulhat, hogy a sajtóközlemények áradatában egy-egy írás elkerüli a keresgélő figyelmét. Petelei publicisztikájáról kevesen írtak. Szász Lőrinc a hatvanas években elsősorban színikritikái iránt érdeklődött.⁶⁵² Emellett Kozma Dezső 2002-ben egy előszóval ellátott válogatáskötetet adott ki Petelei publicisztikai szövegeiből.⁶⁵³

A Szúnyog-cikkek előtt azonban még néhány szót a medvéről. A marosvásárhelyi *Erdélyi Híradó*ban közölt céhes cikkek után ugyanis Petelei több ízben szerepelt a lap második évfolyamának hasábjain is. A dolgozat korábbi fejezeteiben említett írásai (a *Klasszi* korai változata, művelődéstörténeti cikkei a 18. századi Marosvásárhely erkölcsi állapotáról, illetve az utolsó marosvásárhelyi boszorkány megégetéséről) mellett most az *Erdélyi Híradó* második évfolyamának februári számaiban a farsangi multságok kapcsán írt három cikkére térek ki. Az írások érdekessége, hogy kettőnek a megnevezett narrátora egy bizonyos „medve”.⁶⁵⁴ Létjogosultságát érthetővé teszi a farsangi ünnepkörhöz tartozó medvetáncoltatás, és általában a farsangi játékoknak e különösen kedvelt alakja. A harmadik írás, amely az elsővel azonos lapszámban jelent meg,⁶⁵⁵ nem említi ugyan, hogy az elbeszéltek narrátora ugyanaz a bizonyos „medve” lenne, témájában viszont rokonságot mutat a *Magyarország és a Nagyvilág* 1879-es évfolyamának februári számában közölt írással, melynek címe: *Miért nem farsangolt a medve?*⁶⁵⁶

A két cikk közötti témabeli rokonságot a saját, közvetlen társadalmi környezetében megtapasztalt és megfigyelt, a cikkíró szempontjából értelmetlennek látott fényűzés jelenti.

⁶⁵² SZÁSZ 1965.

⁶⁵³ PETELEI 2002a.

⁶⁵⁴ [PETELEI István] i. I., *Vigsággal teljes tapasztalatok a farsangban (Szemléli egy medve)*, *Erdélyi Híradó*, 1878, 2.évf., 16. sz. (febr. 5.), 61–62.; [PETELEI István], *A harmadik „koszoru-estély” (Szemléli az a bizonyos medve)*, Uo., 25. sz. (febr. 26.), 97–98.

⁶⁵⁵ [PETELEI István] –i. –n., *A kereskedő ifjuság bálja*, Uo., 16. sz. (febr. 5.), 62.

⁶⁵⁶ PETELEI István, *Miért nem farsangolt a medve?*, *Magyarország és a Nagyvilág*, 1879, 16. évf., 6. sz. (febr. 9.), 83.

A kereskedő ifjúság bálja című írás külön érdekessége, hogy a kigúnyoltak sorában saját családtagjait is megemlíti:

Helás! Hova lenne a szegény tudósító, ha mindazok neveit elé akarná sorolni, kiket a jótékony Istenek erre a szép estélyre megjeleníteni engedtek. Valóban kincses láda volt a bálterem, telve drágakövekkel. A tudósító boldog. Duslakodik! Belemarkol s találomra hoz a napvilágra egy drága csomót. Megneveti:

Gr. Haller Tonit (rózsaszinben fehérrel), Knöpfler Károlint, Mikó Marit, Wittich Marit, Ferenczi Juliát (pirosban, arany levelekkel), Stépháni Bertát, Kremmer Julcsát (uszályos kék selyemben sárgával), Mán Hermint, Hegedüs Annát, Rudolf Vandát, a Lázár nővéreket (uszályos kék selyemben sárgával), Gáspár Irmát, Ziegler Hermint, Engel Gizellát, Petelei Tinkát,⁶⁵⁷ Bodolla Katinkát, Kabós Etelkát, Veress Idát, a Sándor nővéreket, a fiatal bájos asszonyok közül: Staibl Antalnét (kék selyemben), Tompa Gyulánét (kék selyemben csipkékkel), Lázár Benedeknét (fehér selyemben késsel), dr. Szentpéteri Jánosnét (gyöngyszin selyemben), Nemes Józsefnét, dr. Weinberger Lipótnét, Petelei Mártonnét⁶⁵⁸ (fekete selyemben), Gáspár Gyulánét (új jelenség, fehér selyemben), Gubodi Sándornét (sárga selyemben)...

[...]

Meggyőzhetett a mai estély mindenkit arról, hogy Franciaország, melynek izlésben és a selyem ruhák árában ma is jókora áldozatot hozott Maros-Vásárhely közönsége – igen nagy hálára volna irányunkban lekötelezve, ha általában a világ nem volna háládatlan.

Szolgáljanak hát a gyenge sorok elismerésül azoknak, kik alkalmat nyújtanak nekünk, hogy bálainkon idegen országok selymét, bársonyát, aranyos, ezüstös szöveteit, művirágait, arany művészetét, kifejlett iparát, izlését megismerni tanuljunk.

A selyem rongyból úgy is papiros lesz, a papirosból bankó – s mire ilyen alakban vissza kerül hozzánk, addig tán a magyar ipar is meglepi a világot egy kicsi csodával. Megtanul tudniillik uszni, mielőtt vízbe vitték volna.

A Miért nem farsangolt a medve? című írás medvéje is ugyanezzel a problémával szembesül. Amikor ugyanis beállít a boltos legényhez, hogy egy rendbéli fekete ruhához való posztót és sujtást rendeljen, a boltos legény sujtás helyett selyemmel bevont gombot, mellényhez hollandi fehér pikétet,⁶⁵⁹ svéd kesztyűt, áttört fehér francia nyakkendőt, angol szövetet, Bécsben készült cipőt és prágai klakkot⁶⁶⁰ ajánl. De a boltba érkező szomszéd kereskedő felesége és leányai is, a kartonruha helyett, selyemből varratnak maguknak báli ruhát francia divat szerint.

Az *Erdélyi Hiradó*ban közölt farsangi tudósítás miatt Peteleit egy másik cikkíró megleckéztette, ugyanis félreértette a tudósításban írtakat. Petelei a lap február 9-ei számában válaszolt a leckéztetésre. Válaszát, a hangnem érzékeltetése végett teljes egészében idézem:

⁶⁵⁷ Petelei húga.

⁶⁵⁸ Petelei sógornője.

⁶⁵⁹ Piké: Kidomborodó mintájú pamutszövet (fr.)

⁶⁶⁰ Klakk: cylinder (rég.)

Az Erd. H. báli referense tiszteli a kereskedő ifjuság bálbizottmányának azon tagját, ki őt egy „Felszólalás és helyreigazítás” című cikkben megleczkézteti – s arra kéri alássan, hogy ne hozza rosztos hirbe a közönség előtt. Mert a dolog nem úgy áll, mintha referens a „selyem és bársonynak zengett volna dicséneket,” hanem éppen ellenkezőleg. – Referens ezen „csinos egyszerűséggel magasztossá varázsolt” bálban 29 darab selyem ruhát olvasott meg, s egy kicsit soknak találta. A kik nem találták soknak, kívánjanak többet. Tehetik. Igaz, hogy Magyarország minden jóra való hirlapja dicséri Maros-Vásárhely hölgy-közönségét azon üdvös, helyes, szép törekvéseért, hogy saját kebelében megindított mozgalom által akar gátat vetni a bállok áldástalan fényűzésének. Ne dicsekedjünk t. u. am a febr. 2-iki tánczvigalom „csinos egyszerűségével” – mert ezért a 29 selyem köntösért vissza találnak dicsérni. – Legyen béke közöttünk. – A „helyreigazítás” (?) logíatlanságaira nem felel referens. Csak szívesen kéri bálbizottmányi-tag urat, ne haragudjék. Megárt!⁶⁶¹

Mind a cikk, mind pedig a támadásra adott válasz hangneme jól érzékelteti a Petelei-publicisztikának már ebben a korai időszakában érzékelhető jellegzetességét, narrátorának alapvetően ironikus világlátását. Ehhez az ironikus, csipkelődő hangnemhez azonban találóbb volt az elkövetkezendőkben a szúnyog és nem a medve bőrébe bújni, melyhez a negyvenes évek sajtóirodalma már szolgáltatott példákat.⁶⁶²

7.2. Petelei Szúnyog-cikkei a kolozsvári lapokban

Petelei István Szúnyog-cikkei azokban a kolozsvári lapokban jelentek meg, amelyeknek 1880 és 1891 között munkatársa volt: a Békésy Károly által szerkesztett *Keletben*, majd a szintén Békésy szerkesztette *Kolozsvári Közlönyben* és a saját maga által szerkesztett *Kolozsvárban*. Petelei 1880 őszén került a *Kelet* szerkesztőségéhez és 1891. október 1-jén jelentette be a *Kolozsvárban* végleges visszavonulását az újságírástól. Tizenegy évet töltött tehát Kolozsváron újságírással, szerkesztéssel és természetesen szépírással.⁶⁶³ A Szúnyog-cikkek végigkísérik ezt az időszakot: kétszázötvenkét olyan cikket jelentetett meg ebben az időszakban, amelynek a Szúnyog-identitáshoz van köze. Ebből huszonnégy a *Keletben*, százötvenhat a *Kolozsvári Közlönyben* és hetvenkettő a *Kolozsvárban* jelent meg.⁶⁶⁴ A *Kelet*-nél 1880 szeptemberétől 1882 márciusáig dolgozott, amikor a lap megszűnt, és

⁶⁶¹ Erdélyi Híradó, 1878, 2. évf., 18. sz. (febr. 9.), 72. [Hirmondó]

⁶⁶² Nagy Ignác csipkelődő, gúnyos hangneme jól ismert a negyvenes évek irodalmából. Ilyen típusú írásainak egy részét *Szúnyogok* címmel adta ki. (NAGY 1848.) Petelei egyetlen írásában sem találtam utalást a negyvenes évek sajtóirodalmára. Ettől függetlenül ironikus világlátásának, stílusának és a választott álnévnek a negyvenes évek irodalma lehetett ihletője.

⁶⁶³ Petelei kolozsvári tartózkodása idején, 1887-ben az Unió szabadkőműves páholyba is belépett. (MOL, P 1083, 100. csomó. Említi: JÁSZBERÉNYI 2005, 150.) Sem a levéltári anyagból, sem pedig más forrásból nincsenek azonban adataim arra vonatkozóan, hogy mennyiben és hogyan befolyásolta Petelei tevékenységét szabadkőművessége.

⁶⁶⁴ A számadatok azokra az írásokra vonatkoznak, amelyeket megtaláltam és elolvastam. Természetesen előfordulhatnak olyanok, amelyek elkerülték a figyelmet, és amelyek módosíthatnák a számadatokat, azonban nem jelentős mértékben.

megindult helyette a *Kolozsvári Közlöny*. Ez utóbbi 1886. december 24-ig működött, és akkor indult a *Kolozsvári Közlöny* és a *Magyar Polgár* összevonásából a Petelei által szerkesztett *Kolozsvár*. A cikkeknek a *Kolozsvári Közlöny*ben való magas számát nemcsak a *Kelet*nél töltött időhöz képest hosszabb időintervallum magyarázza, hanem az is, hogy a *Kolozsvári Közlöny* segédszerkesztőjeként Petelei vezette a tárcarovatot, melynek tartalmát többek között Ágai Adolf, Brassai Sámuel, Északi Károly, Imre Sándor egyetemi tanár, Keszler József budapesti tanár és Reviczky Gyula is emelte.⁶⁶⁵ A *Kolozsvár*ban a Szűnyog-cikkek mellett a korábbiakhoz képest jóval jelentősebb a Petelei István névjelzéssel megjelent novellák száma.

A Szűnyog-cikkek négy névváltozattal jelentek meg. Ezek: *Szűnyog*, *Szunyog*, *Sz-g.*, és *Sz.* Leggyakoribbak a Szűnyog és Szunyog névvel szignált írások. A cikkek nemcsak a lapok tárcarovatában voltak olvashatók, hanem nagyon gyakran a tárcarovat fölötti részben, rendszerint a lapszám második vagy harmadik oldalán, a többi szövegtől tipográfiaiailag apróbb betűkkel elkülönített belső cikként.

A Szűnyog szignó nem azonnal, hanem fokozatosan vette át a teljes névváltozat helyét ezeknél az írásoknál. A *Kelet*nél való munka első tíz hónapjában (1880 szeptembere és 1881 júliusa között) Petelei írásait a teljes névváltozat kíséretében közölte, de a szövegek címében eltávolító gesztussal jegyezte meg rendszerint, hogy „zümmögi egy szűnyog.”⁶⁶⁶ Az 1881-es évfolyam júliusi számaitól azonban már rendszeresen Szűnyog aláírással jelentek meg írásai.

A cikkeket az alábbiakban tematikus csoportokban mutatom be. Írásainak jelentős részét a közművelődéssel kapcsolatos cikkek teszik ki: színi- és operaelőadásokról, hangversenyekről, kiállításokról. A kolozsvári színház az 1880-as években fennállásának hatvanadik évén is túl volt, üzletmenete azonban még ennek a nagymúltú intézménynek sem volt zökkenőmentes. Élén intendáns állt és öröködött anyagi helyzete felett, azonban így is számos problémával küzdöttek. Előadáskínálatukban más vidéki színházakhoz hasonlóan a budapesti műsorrendet követték. Az operett és a népszínmű gyakran volt része a műsorszerkezetnek. E. Kovács Gyula és Szentgyörgyi István kiemelkedő alakjai a kolozsvári színháznak ebben a periódusban.⁶⁶⁷

⁶⁶⁵ [n. n.], *Olvasóinkhoz*, Kolozsvári Közlöny, 1882, 1. évf., 1. sz. (márc. 12.), 2.

⁶⁶⁶ PETELEI István, *Egyéni nézetek* (A „Faustocska előadásának alkalmából elzümmögi egy szűnyog”), *Kelet*, 1880, 10. évf., 222. sz. (szept. 28.), 880.; Uő, *Egyéni nézetek* (Zümmögi egy szűnyog), Uo., 226. sz. (okt. 2.), 901. Hasonló címmel írt a lap 246. (okt. 25.), 266. (nov. 19.), 281. (dec. 7.), illetve az 1881-es évfolyam 99. (máj. 3.) számában cikket.

⁶⁶⁷ HONT 1962, 174.

Petelei cikkei rendszerint követik a kommentált eseményt, általában kritikusan, bírálóan és ritkábban elismerően. Az is előfordul viszont, hogy írása megelőzi az előadást vagy a hangversenyt, ilyenkor általában tájékoztató funkcióval. Az előadások minőségével és az előadókkal kapcsolatos megjegyzései mellett sokat elárulnak a kolozsvári színház korabeli állapotáról a színházzal kapcsolatos egyéb, adminisztratív, szervezési, a közönség összetételét és ízlését érintő kommentárjai. Szorgalmazza például, hogy a színházba a salétromvilágítás helyett vezessék be a villanyfényt.⁶⁶⁸ A színészek jelmezével kapcsolatosan bírálja, hogy a kevésbé tehetségesek jóval pompásabb ruhákban játszanak, mint a tehetségesek.⁶⁶⁹ Offenbach *Hoffmann meséi* című operája kapcsán is említi, hogy a színészek nem megfelelően öltözködnek, hogy a tenoristák közül egyik folyton kiénekel, az előadás díszleteinél pedig kilincs helyett lyukfúrót használnak.⁶⁷⁰

A színészek előadásmódjával kapcsolatosan gyakran alkalmazott ironikus, csipkelődő hangnemre a következő, Boccaccio *Dekameron* című darabjának előadásáról írt vélekedését idézem:

Kérek egy tűnyi pennát s kendermaghéjban egy kis tentát. A színház rügyeiről akarok írni, kik virágozni fognak, ha a dér nem csípi meg, s gyümölcsözni, ha féreg el nem pusztítja. A színház csemetéiről, kik megnőnek, ha a véletlenség nagy lába el nem tapossa; fűmagjairól, kik szép zöld pázsit lesznek, ha irigy fagyok ki nem ölik a csirájukat. A kis emberekről írok.

A nagyokat minden nap magasztaljuk úgy is. Én például resteltem is most Hegedüsről írni, ki a tegnap Boccacióban a borbélyt játszta. Pedig ah! mily szökdeleteket vitt végbe, mintha csak kölcsönkérte volna a t. cz. tagjait valami ellenségétől; mily patkány üző danolást cselekedett a serenád alatt és hegedült is. Hegedült a paroplival⁶⁷¹ a Török ur mellén huzamosan és szépen. Mily idea! Mennyit lehetne írni róla...

Vagy Farkas ur, ki a herczeg szerepében pompálkodott s úgy belehabarodott a gestikulációba, hogy mikor a kádárnét ölelgette, az ő háta megett is titokban mind fogdosta a legyeket... Vagy a primadonnák ritartandóiról,⁶⁷² kik tullicizálják egymást a hangok érzékeny rezegtetése és kinyújtása kérdésében s méltán csodálkozhatnak, hogy a közönség még se veri fel tapsok záporával a színházat...⁶⁷³

A közönség színházbeli viselkedésével kapcsolatos megjegyzései sokat elárulnak a korabeli kolozsvári közönség nagy részének műveltségi szintjéről, illetve kultúrafogyasztási szokásairól. A *Hoffmann meséinek* előadása közben a közönség például

⁶⁶⁸ Szunyog [PETELEI István], A „Szürke” érdekében (Köszöntöm E. Kovács Gyulát a művezetőt!), Kolozsvári Közlöny, 1884, 3. évf., 241. sz. (okt. 18.), 3. A továbbiakban a Szunyog-cikkeknél nem tüntetem fel zárójelben Petelei nevét, hiszen egyértelmű, hogy róla van szó.

⁶⁶⁹ Szunyog, *Dilettáns fecsegések III.*, Kolozsvári Közlöny, 1884, 3. évf., 249. sz. (okt. 28.), 3.

⁶⁷⁰ Uő, *Apróságok*, Kolozsvári Közlöny, 1885, 4. évf., 16. sz. (jan. 21.), 3.

⁶⁷¹ Paropli (paraplé): esernyő (fr.–ném.)

⁶⁷² Ritartando: késleltetés, visszatartás (ol.)

⁶⁷³ Uő, *Dilettáns fecsegések VI.*, Uo., 18. sz. (jan. 23.), 2.

mindenről beszél, csak épp a darabra nem figyel.⁶⁷⁴ És arról, hogy a közönség tagjai mi mindennel foglalkoznak még hangversenyek, illetve színi előadások közben, abból az írásából lehet értesülni, amelyben felsorolja, hogy mit nem illik előadás közben művelni: nem illik koncerten felállni, hogy az előadókat lássák, nem illik az úrfiaknak szépeket mondani, azaz udvarolni, az asszonyoknak a rossz cselédekről panaszkodni, a színpadra későn érkezni, minden felvonás után kimászni annak, aki a padsor közepén ül, igen bölcsnek látszani, azaz savanyú arccal nézni az előadást, okvetetlenül, állandóan kritizálni, a hölgyeknek a facsaros, hegyes kalapokat a fejükön tartani előadás közben, és pisszegni. Humorosan jegyzi meg a cikk végén: „Nem illik nekem azt hinnem, mintha a közönség nem tudná, hogy mindaz a mit elmondtam: nem illik.”⁶⁷⁵

A közönség ízléséről, igényeiről való általános meglátása, hogy a „szelíd gyönyörűségek” kezdenek kimenni divatból. A közönség a késhajigálásra, a célbalövésre és a lovas komédiákra özőnlik, más előadásokra kevésbé.⁶⁷⁶ A színházba járók társadalmi összetételét az ülésrend alapján írja le: az alsó páholyokban az előkelő polgárság foglal helyet, a középső páholyokban az arisztokrácia, a cikk írásának jelenében egyre inkább az értelmiségi arisztokrácia (egyetemi tanárok), a felső sorban a burgerek és hivatalnokok, a földszinten az első sorokban a „hegyes nyelvű nép”, hátul pedig a tanuló ifjúság.⁶⁷⁷ A közönség nagy részének viselkedésével kapcsolatos megjegyzései arra utalnak, hogy kevésbé lehet beszélni olyan igazán műértő és műélvező közönségről, amelynek a magas kultúra befogadásához szükséges megfelelő iskolai végzettsége lett volna. Reakcióik révén ugyanakkor jól érzékelhetővé teszik véleményüket és esetenként kulturális fogyasztási szokásaikat, melyeknek három kulcseleme az önfeledt kikapcsolódás (szórakozás), az identifikáció (a darabban szereplő ismerős környezet, társadalmi osztályok és problémák révén) és az előadás hitelessége iránti (akár túlfokozott) igény, mint ez a következő példából is kiderül :

Itt ülnek a vidékiek [a zártszékeken], kik folyton tudakozódnak egymástól, a színlaptól, szomszédjaiktól, s a kik szenzációjánálisan felemelkednek ültökből, meglátandó, hogy vajjon csakugyan eszik-e? és csakugyan csirke-czombot eszik-e? Ciprien a színpadon vagy pedig csak papirost rág...

⁶⁷⁴ Uő, *Dilettáns fecsegések IX.*, Uo., 49. sz. (febr. 28.), 2.

⁶⁷⁵ Sz-g., „Nem illik”, *Kolozsvári Közlöny*, 1886, 5. évf., 142. sz. (jún. 24.), 2.

⁶⁷⁶ Sz., *A színházról*, *Kolozsvári Közlöny*, 1885, 4. évf., 266. sz. (nov. 18.), 3.

⁶⁷⁷ Szunyog, *Szerény megjegyzések*, *Kolozsvár*, 1887, 1. évf., 247. sz. (okt. 21.), 2.

A közművelődéssel kapcsolatos írásai⁶⁷⁸ mellett cikkeinek másik folyamatosan jelen lévő témája köztéri, különböző nyilvános helyeken való megfigyelései az emberekről, típusokról, viselkedésformákról, társadalmi különbségekről, illetve Kolozsvár köztisztaságáról és a közegészségügyről. Megfigyeléseit leggyakrabban a sétatéren és Kolozsvár főterén végzi. Ebbe a csoportba tartozó írásai közül sokat foglalkozik Kolozsvár köztisztaságával egy korszerű, civilizált városkép érdekében. Amint ugyanis írásaiból kiderül, Kolozsvár utcái a vonatkozó években rendkívül piszkosak, a lakosság az utcára dobálja ki a háztartási szemetet, amely kellemetlen bűzzel árasztja el a várost, miközben a hatóság semmit sem tesz.⁶⁷⁹

A korszerű városkép érdekében írt cikkeinek másik csoportja Kolozsvár főteréhez kapcsolódik. A Szent Mihály templom körüli lacikonyhákból áradó bűzről már a *Kelet*-ben is írt 1881-ben.⁶⁸⁰ Miután azonban végre lebontották a templomot körülvevő piaci putrikat,⁶⁸¹ azért kellett harcolni, hogy ne építsék körül a templomot egyéb épületekkel. A putrik lebontására összegyűlt pénz hetven százalékát ugyanis a lakosság adta össze, a város viszont arra szeretne volna a pénzt költeni, hogy épületeket építsen a templom köré. Tervük a lakosság felháborodását váltotta ki, az ő álláspontjuk mellett szólalt fel Petelei több cikkben is a *Kolozsvári Közlöny*-ben,⁶⁸² míg végül valóban sikerült megakadályozni az építkezést.

⁶⁷⁸ Bár nem Szűnyog álnéven írta, Petelei közművelődéssel kapcsolatos cikkei közül jelentősek az Erdélyi Irodalmi Társaság megalakulását szorgalmazó írásai. A társaság megalakulásának fontosságára már 1885-ben felhívta a figyelmet a *Kolozsvári Közlöny*-ben (-n. [PETELEI István], *Alakítsunk irodalmi társaságot*, Kolozsvári Közlöny, 1885, 4. évf., 288. sz. (dec. 15.), 1.), később pedig több cikket is írt a társasággal kapcsolatosan a Kolozsvárban. (-n. [PETELEI István], *Irodalmi társaság*, Kolozsvár, 1888, 2. évf., 46. sz. (febr. 25.), 1.; Uő, *Feltámadó Társaság*, Kolozsvár, 1888, 2. évf., 61. sz. (márc. 14.), 1.) A társaság legfontosabb céljának a vidéki tehetségek összegyűjtését, felkarolását, a közönség érdeklődésének egy központ köré szervezését és a népköltészetre irányuló gyűjtő- és kiadó munkát tartotta. Az EIT 1888. november 18-án alakult meg ([n. n.], *Erdélyi Irodalmi Társaság*, Kolozsvár, 1888, 2. évf., 269. sz. (nov. 19.), 3.), de már megalakulása előtt is tartottak rendezvényeket, felolvasóesteket. ([n. n.], *Erdélyi Irodalmi Társaság*, Kolozsvár, 1888, 2. évf., 268. sz. (nov. 17.), 1.) Elnöke megalakulásakor Kuun Géza volt, alelnökök Szász Gerő és Felméry Lajos, titkár Csernátorny Gyula. A társaság kiadványa Petelei kolozsvári tartózkodása idején a *Keleti Virágok* című szépirodalmi folyóirat volt, amelynek egy kötete jelent meg 1890-ben. Későbbi kiadványuk az *Erdélyi Lapok* (1908–1910).

⁶⁷⁹ Szűnyog, *Murkok pirulnak*, Kolozsvári Közlöny, 1885, 4. évf., 31. sz. (febr. 7.), 2.; Uő, *Minden mozdul*, Uo., 32. sz. (febr. 8.), 2–3.; -n. [PETELEI István], *Egy hanyag tisztviselő*, Kolozsvári Közlöny, 1886, 5. évf., 200. sz. (szept. 2.), 3.; Uő, *Az utcák piszka*, Uo., 204. sz. (szept. 7.), 3.; Uő, *Az utcák piszka*, Uo., 205. sz. (szept. 8.), 3.; Uő, *Az utcák*, Uo., 208. sz. (szept. 12.), 3.

⁶⁸⁰ Szűnyog, *Szaglászhat, Kelet*, 1881, 11. évf., 184. sz. (aug. 14.), 763–764.

⁶⁸¹ Szűnyog, *Minden elmulik...*, Kolozsvári Közlöny, 1885, 4. évf., 8. sz. (jan. 11.), 2–3. A cikk végén ironikusan jegyzi meg: „A putrik a templom körül bontatnak le. Rotyogó káposzta illatos felhői, barna hagymás lé, mélyében a disznófüllel, senyvedő uborkák, a bíró hatod magával, a kövér piros izzadó asszonyok, a szkábás cigány, a csonthajhász falánk kutyák... / Ah! Minden elmulik!”

⁶⁸² -n. [PETELEI István], *A négy pavillon*, Kolozsvári Közlöny, 1886, 5. évf., 114. sz. (máj. 20.), 3.; Uő, *A négy pavillon*, Uo., 115. sz. (máj. 21.), 2.; [n. n.], *A négy pavillon*, Uo., 117. sz. (máj. 23.), 2–3.; -n. [PETELEI István], *A négy pavillon*, Uo., 118. sz. (máj. 25.), 3.; Uő, *A négy pavillon*, Uo., 119. sz. (máj. 26.), 2.; P. I.

A közművelődéssel és a városképpel kapcsolatos írások mellett Petelei többször is írt jótékonykodással kapcsolatos, illetve szezonális eseményekről cikkeket. Az előzőekben a kolozsvári árva és szegény gyermekek megsegítését szorgalmazta.⁶⁸³ Az utóbbiakban különböző szezonális eseményekkel kapcsolatos meglátásait fogalmazta meg a mindenszentek napján rendezett temetői parádéről,⁶⁸⁴ a téli társasági élet egyik jellegzetes szórakozásáról, a korcsolyázásról,⁶⁸⁵ a farsangi mulatságokról,⁶⁸⁶ illetve a téli temetési szezonról, amikor sokkal nagyobb volt az elhalálozások száma.⁶⁸⁷ Az új év első napjainak egyikén pedig rendszerint újévköszöntő cikkel üdvözölte az olvasóközönséget.⁶⁸⁸

Cikkeinek egy másik csoportját az utazásai során keletkezett írások alkotják a Mezőségről,⁶⁸⁹ Déváról,⁶⁹⁰ a Vlegyászáról,⁶⁹¹ budapesti utazásáról,⁶⁹² a Báznai fürdőről,⁶⁹³ Medgyesről,⁶⁹⁴ Torockóról,⁶⁹⁵ Tordáról és a Tordai hasadékról,⁶⁹⁶ Szolcsváról és Offenbányáról,⁶⁹⁷ Lunkáról, Topánfalváról, Verespatakról,⁶⁹⁸ Korondról,⁶⁹⁹ Püspökladányról és Debrecenről.⁷⁰⁰ Az írások egy része tájleírás, de jóval jellemzőbbek a belakott tájjal és az emberekkel kapcsolatos megjegyzései. Ezek a leírások sok esetben hasonlóak tehát a *Mezőségi út* szociografikus stílusához. A cikkek között arra is van több példa, hogy az utazás megemlézése csak ürügy egy-egy, a helyszínen hallott történet újramesélésére.

[PETELEI István], *A négy pavillon*, Uo., 122. sz. (máj. 29.), 2.; [n. n.], *A templom környéke*, Uo., 125. sz. (jún. 2.), 2.

⁶⁸³ -n. [PETELEI István], *Rongyos cikk*, Kolozsvári Közlöny, 1884, 3. évf., 248. sz. (okt. 26.), 3.; Szúnyog, *Az én rongyaim*, Uo., 259. sz. (nov. 9.), 2.; Uő, *A rongyos gyermekekért*, 260. sz. (nov. 11.), 2–3.; Uő, *Az én kispénzem*, Kolozsvár, 1887, 1. évf., 9. sz. (jan. 5.), 2.

⁶⁸⁴ Szúnyog, *Parádé*, Kelet, 1881, 11. évf., 248. sz. (nov. 1.), 1021.

⁶⁸⁵ Uő, *Téli mulatság*, Uo., 1882, 12. évf., 6. sz. (jan. 8.), 21.

⁶⁸⁶ Szúnyog, *Farsang*, Uo., 18. sz. (jan. 22.), 69.; Uő, *Miután...*, Uo., 35. sz. (febr. 12.), 137.

⁶⁸⁷ Uő, *Szezon*, Kolozsvári Közlöny, 1885, 4. évf., 80. sz. (ápr. 9.), 2.

⁶⁸⁸ Uő, *Az egész világ jó...*, Uo., 2. sz. (jan. 3.), 3.; Szúnyog, *Reggel*, Uo., 1886, 5. évf., 2. sz. (jan. 3.), 2–3.

⁶⁸⁹ Szúnyog, *Falusi temetés*, Kolozsvári Közlöny, 1882, 1. évf., 76. sz. (jún. 15.), 308.; Szúnyog, *Locsogások (Falusi gyönyörűségek) I.*, Uo., 182. sz. (okt. 20.), 631–632.; Uő, *Locsogások (Falusi gyönyörűségek) II.*, Uo., 183. sz. (okt. 21.), 635.; Uő, *Locsogások (Falusi gyönyörűségek) III.*, Uo., 184. sz. (okt. 22.), 639.; Uő, *Locsogások (Falusi gyönyörűségek) IV.*, Uo., 186. sz. (okt. 24.), 647.

⁶⁹⁰ - - n. [PETELEI István], *Déváról*, Kolozsvári Közlöny, 1883, 2. évf., 66. sz. (márc. 22.), 249., 67. sz. (márc. 23.), 253–254.

⁶⁹¹ Szúnyog, *A Vlegyászán I.*, Kolozsvári Közlöny, 1884, 3. évf., 224. sz. (szept. 28.), 1., *A Vlegyászán II.*, 225. sz. (szept. 30.), 1–2.

⁶⁹² Uő, *Irka-firka I.*, Kolozsvári Közlöny, 1885, 4. évf., 178. sz. (aug. 5.), 1.

⁶⁹³ Uő, *Irka-firka II.*, Uo., 179. sz. (aug. 6.), 1.

⁶⁹⁴ Uő, *Irka-firka III.*, Uo., 181. sz. (aug. 8.), 1.

⁶⁹⁵ Uő, *Irka-firka IV.* Torockóról, Uo., 187. sz. (aug. 15.), 1.

⁶⁹⁶ Uő, *Irka-firka V.* Torockóról, Uo., 188. sz. (aug. 18.), 1.; Uő, *Irka-firka VI. Thorda*, Uo., 189. sz. (aug. 19.), 1.

⁶⁹⁷ Uő, *Irka-firka VII.*, Uo., 190. sz. (aug. 20.), 1.

⁶⁹⁸ Uő, *Irka-firka VIII.*, Uo., 191. sz. (aug. 22.), 1.; Uő, *Irka-firka IX.*, 192. sz. (aug. 23.), 1.

⁶⁹⁹ Szúnyog, *Csevegés I.*, Kolozsvár, 1887, 1. évf., 191. sz. (aug. 16.), 1.

⁷⁰⁰ Uő, *Csevegés IV.*, Uo., 194. sz. (aug. 19.), 1.

A Szúnyog-cikkek között a tudósok és művészberek hétköznapijaival kapcsolatos írásai is fontosak. Ide sorolhatók a két Bolyairól,⁷⁰¹ Szentgyörgyi Istvánról⁷⁰² és Brassai Sámuelről⁷⁰³ írt cikkei. Széles körben ismert vagy pedig lokális hírességek elhalálozásakor is szokása volt egy-egy írásban megemlékezni az elhunytól. Ide tartoznak Csiki József marosvásárhelyi orvos,⁷⁰⁴ Horváth Cyrill szerzetes,⁷⁰⁵ Elsler Fanny táncosnő⁷⁰⁶ és Rác Pali cigányprímás⁷⁰⁷ halála kapcsán írt megemlékezései.

Petelei István Szúnyog álnévvel írt szövegeinek egy jelentős, eddig még nem említett része publicisztika és szépirodalom határvidékére helyezhető. Ezeket a szövegeket sok esetben átdolgozta, novellává írta és Petelei István névvjelzéssel publikálta rendszerint a kolozsváriaktól eltérő lapokban.

Petelei István Szúnyog-cikkei a véleményműfajok körébe tartoznak: kommentárok, jegyzetek, tárcák és ironikus glosszák. Véleménynyilvánításával rendszerint olvasóinak meggyőzése és adott problémával szemben kialakított álláspontja révén az olvasók irányítása volt a célja.

7.3. A Szúnyogcsípés módja: irónia és szubjektivitás

A meggyőzni kívánt olvasóközönség összetételére három irányból következtethetünk. A helyi, lokális problémákkal (kolozsvári színház, kolozsvári közterek, kolozsvári társasági élet, kolozsvári közéleti személyiségek) foglalkozó írások egyértelműen a helyi olvasóközönség elsődleges szerepére és figyelembevételére utalnak, amely természetes fejleménye a 19. század második felében létrejövő vidéki sajtóirodalomnak. Peteleinek a színházlátogató közönség viselkedésével kapcsolatos meglátásai (a fellebb bemutatott *Nem illik* című írás) joggal engednek következtetni az olvasók táborának azon jelentős százalékára, akiknek a magas kultúra befogadásához megfelelő előképzettség hiányában irányításra volt szüksége. A szövegek igen nagy része mindemellett a női olvasótábornak szentel kitüntetett figyelmet.

⁷⁰¹ Szunyog, *Apróságok egy nagy emberről*, Kolozsvári Közlöny, 1886, 5. évf., 47. sz. (febr. 27.), 1.; Sz-g., *A Bolyaiakról*, Uo., 57. sz. (márc. 11.), 3.; Szunyog, *A Bolyaiakról III. (Néhány új adat)*, Uo., 60. sz. (márc. 14.), 1.; [n. n.], *A Bolyaiakról IV.*, Uo., 66. sz. (márc. 21.), 1.

⁷⁰² Szunyog, *Szentgyörgyi Istvánról*, Uo., 49. sz. (márc. 2.), 1., 50. sz. (márc. 3.), 1., 52. sz. (márc. 5.), 1.

⁷⁰³ Sz-g., *Brassai Sámuel*, Kolozsvár, 1890, 4. évf., 103. sz. (máj. 7.), 1–2., 104. sz. (máj. 8.), 1–2.

⁷⁰⁴ - - n. [PETELEI István], *Dr. Csiki Józsefről*, Kolozsvári Közlöny, 1884, 3. évf., 251. sz. (okt. 30.), 3.

⁷⁰⁵ Szúnyog, *Egy barát meghalt*, Uo., 258. sz. (nov. 8.), 2.

⁷⁰⁶ - - n. [PETELEI István], *A cachucha*, Uo., 277. sz. (nov. 30.), 2.

⁷⁰⁷ Szúnyog, *Rác Paliról*, Kolozsvári Közlöny, 1885, 4. évf., 27. sz. (febr. 3.), 2.

A Szűnyog-cikkek egyik korai, a *Keletben* olvasható darabjában a bemutatkozás után Petelei a női olvasóközönség megszólításának és a minél nagyobb olvasottság megvalósításának stratégiájára hívja fel a figyelmet, amely a női érdeklődést általánosan megkapó tematika és a megszólalásmód közvetlensége révén valósítható meg:

Asszonyom!

Az aranyos napsugarak útján járó szellő végig futott mezőn, erdőn – s tavasz lett. Az öreg almafa idomtalan ágain rügyek keltek titkokkal teljesekek, fű dugta ki buta, sárga hegyét a fekete földből; kerek levelével, szerény virágjaival megébredt az ibolya. Színes szárnyu légy, piros szabóbogár ödöng, lepke száll, madár csiripól: – asszonyom! téli álmomból im megébredtem én is. Fogadjon szívesen!

Ugyan én nem ismerem még önt asszonyom! Csak titkosan érző keblem vágyódása érzi, hogy szép kegyed létezik valahol, fürdetve ékes testét a napfényben. Valahol berkek homályán, zöldelő erdő bokrai között, ragyogó vizek partján.

Szűnyog szivem azonban hevül kegyed után. Nyüsgést érzek a véremlben, szárnyaim libbennek öntudatlanul s ha látná szemem ragyogását!

[...]

Tudom ugyan asszonyom, hogy kegyed nem olvassa e sorokat, tudom, hogy nem is olvashatja, mert mi *egymásra nézve* még nem létezlünk s tudom, hogy bolondnak tartana engem azért, mert valakihez írok, ki nekem *senki*. Tegyen fel azonban annyi ügyességet rólam, hogy az első szűnyoghölgynek, kivel találkozni fogok complimentet vágok s azt mondom: „a mit irtam, azt kegyednek irtam! kegyed az, a kiről beszéltem! senki más nem is juthatott kicsi eszembe.” – Így kettős célú érek el. Egy: hogy érdekessé teszem magam több szűnyog hölgykebel előtt s kapósabb leszek más: hogy nagyobb olvasó közönségem lesz.

Asszonyom ez a politika.

[...]

Tehát ismerkedjlünk asszonyom! Én fecsegek egyszer másszor kegyednek s majd ha találkozlunk, megszolgálja.⁷⁰⁸

Publicisztikájában számos alkalommal szólítja meg egyértelműen a női olvasóközönséget⁷⁰⁹ és az eljárást novelláiban is gyakran alkalmazza. Az újságot olvasó közönség figyelmének a megnyerésében a közvetlenség, az ismerősség és a kölcsönös bizalom szerepét hangsúlyozza szintén egyik korai Szűnyog-írásában:

Tisztelt olvasó!

Ismerkedjlünk ha úgy tetszik.

Az utazásnak megvan az a kellemes szabadsága, hogy az ember átteszi magát a társadalmi szabályok által megállapított formaságokon s gyorsan köt ismeretséget.

[...]

⁷⁰⁸ PETELEI István, *Egyéni nézetek (Zűmmögi egy szűnyog)*, Kelet, 1881, 11. évf., 99. sz. (máj. 3.), 419.

⁷⁰⁹ Néhány példa olyan írásokra, amelyek megszólítottja egyértelműen női olvasó: Szűnyog, *Este*, Kolozsvári Közlöny, 1884, 3. évf., 132. sz. (jún. 8.), 1.; Uő, „Hozzá”, Uo., 161. sz. (júl. 13.), 1.; Uő, „Hozzá.” *Mit tett Klára?*, Uo., 167. sz. (júl. 20.), 1–2.; Uő, „Hozzá.” *Egy homályos történet*, Uo., 179. sz. (aug. 3.), 1–2.; Szűnyog, *Levél*, Kolozsvár, 1887, 1. évf., 109. sz. (máj. 7.), 1.; Uő, *Csevegés I.*, Uo., 191. sz. (aug. 16.), 1.; Uő, *Csevegés II.*, Uo., 192. sz. (aug. 17.), 1.; Uő, *Levelek*, Uo., 229. sz. (szept. 30.), 1–2.; Uő, *A második levél*, Uo., 230. sz. (okt. 1.), 1.; Uő, *Valami a tánczról (Bizalmas levél)*, Uo., 1888, 2. évf., 32. sz. (febr. 9.), 1.

Az íróasztal mellől még hamarosan kötetik meg az ismeretség. Egyrészt mert én egyáltalában nem vagyok olyan szerencsés, hogy ismerhessem kegyeteket t. olvasók s így minden zseni nélkül beszélhetek olyan történeteket is, a miket szemtől szemben tán áttallanék elmondani, attól tartva, hogy nagyon a szemem közé néznek s nem hiszik el. A mi nyomtatva van, az igaz – önök is tudják, én is tudom. – Másrészt, mert önök sem ismernek engem s így nem kérdezhetik tőlem: „Utazott e kegyed már e vidéken (a tárcza írás vidékén t. i.) meddig utazik? s mily ügyben jár?” Egyszerűen jönnek utánam a sorok vonalán végig – ha csak meg nem únnak a közepén – s megengedik nekem azt a szabadságot, hogy ismerősömnöknek véljem... s egyszerűen hiszünk egymásnak.⁷¹⁰

Petelei Szűnyog-cikkeit, akár csak novelláit, gyakran rendezte ciklusokba, sorozatokba. Írásainak sorozat jellegével a napilapok fogyasztásához kapcsolódó folyamatosság igényhez igazodott, és így az ismertség és az ehhez kapcsolódó bizalom kialakulását is segítette olvasóiban. Az olvasókkal való közvetlen kapcsolatot és a laikus véleménynyilvánítással való közösségvállalást sorozatainak címeivel is jelezte: *Locsogások I–IV.*, *Dilettáns fecsegések I–IX.*, *Irka-firka I–IX.*, *Csevegés I–IV.* Ironikus világlátásával és cikkeinek ironikus hangvételével is a laikus véleménynyilvánítás gyakran erősen kritikus jellegéhez igazodott.

Míg Szűnyog csipéseivel kritizálta, írásaiban gyakran jelen lévő szubjektivitásával viszont meg is testesítette az őt és olvasóit körülvevő világot. Szubjektív hangvételű írásai egyrészt a múlthoz, rendszerint a gyermekkorra való emlékezéshez kötődnek gyermekkorának jellegzetes figuráival,⁷¹¹ utcájával,⁷¹² kertjével,⁷¹³ másrészt pedig jelenéhez, magánéletéhez a cikkek írásának idején. Így házasságkötése előtt több írásban is foglalkozott az agglégénység kérdésével,⁷¹⁴ házasságkötése után pedig megváltozott családi állapotát tematizálta.⁷¹⁵ A hírességekről írt cikkeiben is rendszerint valamilyen, az illető magánéletéhez kapcsolódó történetet mesélt el. Bolyai Farkasról többek között például azt, hogy egyszer meghívta tanártársait ebédre, de úgy belemerült egy probléma megoldásának magyarázatába, hogy az ebédről teljesen megfeledkezett. Amikor pedig kollégái emlékeztették jövetelük igazi céljára, a kertből szedett szilvával és kenyérrel kínálta meg őket. A kollégák azonban otthagyták Bolyait, és soha többé nem mentek ebédre hozzá.⁷¹⁶ Brassai Sámuelről szóló írásában pedig azt mesélte el, hogy kilencvenedik

⁷¹⁰ Szűnyog, *Musikália*, Kelet, 1881, 11. évf., 166. sz. (júl. 24.), 691.

⁷¹¹ Szűnyog, *Fa presto*, Kolozsvári Közlöny, 1884, 3. évf., 143. sz. (jún. 22.), 1.

⁷¹² Szűnyog, *Levelek*, Kolozsvár, 1887, 1. évf., 229. sz. (szept. 30.), 1–2.

⁷¹³ Uő, *A második levél*, Uo., 230. sz. (okt. 1.), 1.

⁷¹⁴ PETELEI István, *Mi agglégények*, Kolozsvári Közlöny, 1883, 2. évf., 68. sz. (márc. 25.), 257–258.; Szűnyog, *Az egész világ jó...*, Uo., 1885, 4. évf., 2. sz. (jan. 3.), 3.; Uő, *Veszedelem nélkül*, Uo., 1886, 5. évf., 244. sz. (okt. 24.), 2.

⁷¹⁵ Szűnyog, *Új tentatartóm*, Kolozsvár, 1890, 4. évf., 169. sz. (júl. 26.), 1.

⁷¹⁶ Szűnyog, *Apróságok egy nagy emberről*, Kolozsvári Közlöny, 1886, 5. évf., 47. sz. (febr. 27.), 1.

születésnapja alkalmából cikket írt róla a *Vasárnapi Ujságban*⁷¹⁷ és ebből az alkalomból ő maga kísérté el a tudóst a fényképészhez.⁷¹⁸

Törekvésével, hogy a hírességekben is felmutassa a magánembert, Petelei István a magánélet szerepének fontosságát hangsúlyozta. Álláspontja jól láthatóvá teszi az emberi kapcsolatokról és viselkedésformákról szerzett háttértudásnak a laikus olvasókkal való kapcsolatteremtésben játszott szerepét, amennyiben a laikus olvasónak az elit megértésével kapcsolatos reményeihez igazodik.

7.4. Kitérő: Marosvásárhely sajtókultúrája 1858–1880 között

Petelei 1884 márciusában, jóval kolozsvári újságíróskodása idején, ám a keltezésből ítélve egy, valószínűleg marosvásárhelyi látogatása alkalmával, arra kérte a levelében meg nem nevezett, épp Budapesten tartózkodó ismeretlen szerkesztőt,⁷¹⁹ hogy járjon közbe érdekében Budapesten Bánffy Béla grófnál. A gróf báró Bánffy Zoltán Maros–Torda megyei főispánnak írt levele nyomán ugyanis esélye lett volna a marosvásárhelyi városi levéltárnoki hivatalt megkapni. Leveléből az is kiderül, hogy a levéltárnokság elvállalásával idős édesapja óhaját kívánta teljesíteni.⁷²⁰ Bár Petelei István nem lett marosvásárhelyi levéltáros,⁷²¹ az ismeretlen szerkesztőnek címzett levél figyelemre méltó lehet a Kolozsvárról Marosvásárhelyre való visszatérési kísérlet tekintetében. Noha a visszatérés indoka édesapja óhajának teljesítése és az adott időpontban nem saját vágya, a levél a Marosvásárhelyhez való kötődés és az írói tevékenységhez szükséges és lehetséges mobilitás szempontjából izgalmas. Petelei István ugyanis budapesti tanulmányai után úgy döntött, hogy hazatér szülővárosába, 1880 őszén azonban mégis Kolozsvárra ment újságírónak.

Sajnos, a kolozsvári újságíróskodással kapcsolatos döntéséről nem lehet sokat tudni. A Petelei-szakirodalom csak azt említi, hogy meghívás útján került a *Kelethez*.⁷²² Arra vonatkozóan azonban, hogy ez a meghívás hogyan történt, semmilyen forrás nem áll rendelkezésre. Ő maga 1880 januárjában még azt írta Jakab Ödönnek, hogy „nem

⁷¹⁷ Sz-g., *Brassai Sámuel*, *Vasárnapi Ujság*, 1890, 37. évf., 18. sz. (máj. 4.), 281–282.

⁷¹⁸ Sz-g., *Brassai Sámuel*, *Kolozsvár*, 1890, 4. évf., 103. sz. (máj. 7.), 1–2., 104. sz. (máj. 8.), 1–2.

⁷¹⁹ A levél címzettje valószínűleg a *Kelet* majd a *Kolozsvári Közlöny* szerkesztője, Békésy Károly.

⁷²⁰ *Petelei István – Ismeretlen [szerkesztőhöz]*, *Maros-Vásárhely* 1884. Marc. 10., OSZK Kt., Levelestár.

⁷²¹ A levél címzettjének válasza nem ismeretes.

⁷²² Gyalui említi, hogy Czákó József székelykövesdi földbirtokos, aki maga is írt hírlapokba, tanácsára engedett Békésy Károly, a *Kelet* szerkesztője meghívásának. (GYALUI 1912, 11–12.)

ismeretes” a *Keletnél*,⁷²³ ugyanazon év szeptemberében pedig már azt, hogy a lapnál alkalmazták.⁷²⁴ A *Keletnél* felfigyelhettek rá írói körökben ismertté váló neve vagy akár személyes kapcsolatok révén is.

A kolozsvári ajánlat elfogadása az írói tevékenységhez szükséges stratégiák szempontjából a helyi, marosvásárhelyi irodalmi, illetve sajtóközeggel való viszony kérdését veti fel. Azaz, vajon miért nem integrálódott Petelei a helyi viszonyokba, hiszen 1877–1878-ban az *Erdélyi Híradó*-ban közölt cikkei ilyen kezdeményezésre is utalhatnak. A marosvásárhelyi sajtóviszonyokkal kapcsolatos, levelezésében elszórt megjegyzései az (újság)írói szerepkörrel kapcsolatos elképzeléseire és az ezzel kapcsolatosan fontosnak tartott értékekre világítanak rá, ugyanakkor a helyi sajtókultúrával kapcsolatos álláspontjára is.

Arra a kérdésre, hogy milyen lehetőségei lettek volna az elhelyezkedésre a marosvásárhelyi sajtóviszonyok között a budapesti hazatérés után, Marosvásárhely 1858, az első sajtókezdeményezés és 1880, Petelei Kolozsvárra való távozása közötti sajtóviszonyai adhatnak választ.

Marosvásárhelyen az első tudományos és szépirodalmi folyóiratot Mentovich Ferenc szerkesztette. A marosvásárhelyi református főiskola híres tanára, korábban Arany János nagykőrösi tanártársa, 1856-ban került a főiskola természettani tanszékére és 1879-ben bekövetkezett haláláig tevékenykedett ott. A tudomány „népszerű és kedélyes”⁷²⁵ előadásmódban való terjesztését megcélzó *Marosvásárhelyi Füzetek* 1858–1860 között jelentek meg: 1858-ban négy, 1859–1860-ban pedig három-három füzetben.

Csak hat évvel Mentovich kezdeményezése után, 1866-ban jelent meg a következő sajtókezdeményezés Marosvásárhelyen *Székely Néplap* címmel kezdetben szépirodalmi és vegyes tartalommal, később csak vegyes tartalommal. A *Székely Néplap* hetilap volt, első száma 1866. július 7-én jelent meg, utolsó száma pedig 1867. december 28-án. Szerkesztője kezdetben Székely Ádám és Orbán József volt, 1866. december 29-étől csak Orbán József, 1867. október 5-étől megszűnéséig pedig Száva Farkas.

1867. április 2-án, tehát még a *Székely Néplap* megjelenése idején indult a kiegyezés adta lehetőségekre a programcikkében nyíltan reflektáló *Székely Közlöny*. A hetilap célja:

Szakértő férfiak közreműködésével oly tanítva mulattató és ismeretterjesztő néplapot [...] szerkeszteni, mely együtt örüljön és búsuljon a székely emberrel; megrongált vagyoni

⁷²³ Petelei István – Jakab Ödönnek, MV., 1880. jan. 6. = PETELEI 1980, 71.

⁷²⁴ Petelei István – Jakab Ödönnek, Kolozsvár, 1880. szept. 23. = PETELEI 1980, 80.

⁷²⁵ A szerkesztőség, *Tájékoztatásul olvasóinkhoz*, Marosvásárhelyi Füzetek, 1858, I. május-juniusi füzet, 7.

állapotát rendbehozni, szűk korlátok közt mozgó iparát fejleszteni segítse; teendői iránt utasítsa; a népnek jó barátja és tanácsadója legyen egyszersmind.⁷²⁶

A lap a népnevelés, gazdaság és ipar kérdéseire fektette a legnagyobb hangsúlyt, a politikát, a vallást és a meddő személyes vitákat a programcikk szerint teljes mértékben mellőzni kívánták. A *Székely Közlöny* 1868. szeptember 26-án szűnt meg kellő számú előfizető hiányában. Szerkesztői aránylag rövid idejű megjelenése alatt: kezdetben felelős szerkesztője Székely Ádám, a lap munkatársai pedig Mentovich Ferenc, Szabó Sámuel és Szász Béla. Az 1868-as évfolyam 1. számától ideiglenes szerkesztője Szabó Sámuel, főmunkatársai pedig Mentovich és Szász, a lap 3. számától pedig főmunkatársa Tolnai Lajos is. 1868. július 8-ától a lap megszűnéséig szerkesztője Horváth Gáspár, főmunkatársai Mentovich Ferenc és Szász Béla.

Az első politikai és vegyes tartalmú közlöny Marosvásárhelyen az 1869. január 6-án megindított kiegyezés párti *Székely Hirlap* volt. A lap hetente kétszer jelent meg, szerdán és szombaton és a jogász egyesület közlönye volt. 1869–1875 közötti fennállása során számtalanszor változott a szerkesztője. Kezdetben a *Székely Közlöny* munkatársaként is dolgozó Szász Béla szerkesztette, 1870. április 2-ától a *Székely Közlönyt* is szerkesztő Horváth Gáspár, 1871. április 1-jétől Rápolty Károly, 1872. január 3-ától Dobolyi Sándor, 1873. augusztus 9-étől felelős szerkesztője Mentovich Ferenc, a lap főmunkatársa és a jogi rész vezetője Kuti Albert volt. 1874. július 18-ától a lap megszűnéséig felelős szerkesztője Kuti Albert, a lap főmunkatársa pedig Dobai Albert volt. Az utolsó lapszám 1875. december 29-én jelent meg. A közlöny szerkesztői a gyakori szerkesztőváltást a lap fenntartásával kapcsolatos nehézségekkel magyarázták. Ennek oka egyrészt az olvasóközönség hiánya volt, másrészt, hogy a jobboldali irányultságú lap szerkesztői a baloldali többségű székely atyafiaknál nemigen nyertek kihallgatást.

1870–1874 között Vesely Károly szerkesztette a havonta kétszer megjelenő *Néptanoda* című iskolai szaklapot. A lap a népoktatással és a népiskolákhoz kapcsolódó problémákkal foglalkozott.

1870–1876 között jelent meg az *Erdély* című szépirodalmi, majd később szépirodalmi és vegyes tartalmú, társadalmi, illetve ismeretterjesztő heti közlöny. Mutatványszáma 1870. december 12-én jelent meg, első száma 1871. január 5-én. Szerkesztője 1871 március végéig Tolnai Lajos volt. A lap április-májusban szünetelt, júliustól felelős szerkesztője Balás Antal, a lap főmunkatársa Szolga Miklós volt. 1873-tól

⁷²⁶ *Előrajz*, Székely Közlöny, 1867, 1. évf., 1. sz. (ápr. 2.), 1.

megszűnéséig Kerekes Sámuel szerkesztette. Utolsó száma 1876. szeptember 23-án jelent meg.

A kezdetben Vesely Károly által szerkesztett *Hargita* című lap ismeretterjesztő hetilap volt. Egy még meg nem célzott olvasói réteget, az iparosokat és földbirtokosokat kívánta megszólítani és rájuk „oktatólag és lelkesítőleg” hatni.⁷²⁷ 1873. január 5-étől Munker Arnold szerkesztette, 1873. február 9-én azonban már meg is szűnt.

Kezdetben Munker Arnold szerkesztette az 1873. november 1-jén induló *Székelyföldet* is. A *Székelyföld* ismeretterjesztő, szépirodalmi és népgazdasági hetilap volt, és hetente kétszer jelent meg, hétfőn és pénteken. Célközönsége szintén az iparos és földbirtokos réteg volt. 1874. április 5-étől szerkesztője Bacsilla Elek volt, 1874. szeptember 13-án szűnt meg.

Az 1876 szeptemberében megszűnt *Erdély* című lap folytatása volt az 1877. január 7-én induló *Marosvidék* című társadalmi, közművelődési, közgazdasági és szépirodalmi heti közlöny. 1879. április 28-a és 1880. január 1-je között hetente kétszer jelent meg. A lap húsz éven át Marosvásárhely legjelentősebb sajtóorgánuma volt, 1897-ben szűnt meg, illetve *Székely Lapok* címen folytatódott. Szerkesztője a vizsgált időszakban Kerekes Sámuel volt.

1877-ben indult Marosvásárhely második politikai orgánuma, a Nemes Ödön által szerkesztett *Erdélyi Hiradó*. Politikai, társadalmi és közgazdasági közlöny volt, hetente háromszor jelent meg. 1877. január 2-án indult és 1879. június 28-án szűnt meg.

A vonatkozó évtizedek időrendben utolsó sajtóorgánuma a Tolnai Lajos által szerkesztett *Erdélyi Figyelő* című szépirodalmi hetilap, a Kemény Zsigmond Társaság közlönye. Mutatványszáma 1879. augusztus 17-én, első száma szeptember 7-én jelent meg. 1880. június 27-én szűnt meg.

Az adatok táblázatos összesítése:

Sorszám	A megjelenés időintervalluma	A lap neve	A lap típusa	Szerkesztő	A megjelenés gyakorisága	A lap életének időtartama
1.	1858–1860	<i>Marosvásárhelyi Füzetek</i>	Tudományos és szépirodalmi	Mentovich Ferenc	3-4 füzet évente	2 és fél év
2.	1866–1867	<i>Székely Néplap</i>	Szépirodalmi és vegyes	Székely Ádám,	Hetente	1 év és 5 hónap

⁷²⁷ VESZELY Károly, *Előfizetési felhívás*, *Hargita*, 1872, 1. évf., 1. sz. (jan. 11.), 1.

			tartalmú	Orbán József, Száva Farkas		
3.	1867–1868	<i>Székely Közlöny</i>	Szépirodalmi és ismeretterjesztő	Székely Ádám, Szabó Sámuel, Horváth Gáspár	Hetente	1 és fél év
4.	1869–1875	<i>Székely Hirlap</i>	Politikai és vegyes tartalmú	Szász Béla, Horváth Gáspár, Rápolty Károly, Dobolyi Sándor, Mentovich Ferenc, Kuti Albert	Hetente	7 év
5.	1870–1874	<i>Néptanoda</i>	Iskolai szaklap	Vesely Károly	Havonta kétszer	4 év
6.	1870–1876	<i>Erdély</i>	Szépirodalmi és vegyes tartalmú	Tolnai Lajos, Balás Antal, Kerekes Sámuel	Hetente	5 év és 8 hónap
7.	1872–1873	<i>Hargita</i>	Ismeretterjesztő	Vesely Károly, Munker Arnold	Hetente	1 év
8.	1873–1874	<i>Székelyföld</i>	Ismeretterjesztő, szépirodalmi és gazdasági	Munker Arnold, Bacsilla Elek	Hetente kétszer	10 hónap
9.	1877–1897	<i>Marosvidék</i>	Társadalmi, közművelődési, közgazdasági és szépirodalmi	Kerekes Sámuel	Hetente kétszer, illetve egyszer	20 év
10.	1877–1879	<i>Erdélyi Hiradó</i>	Politikai társadalmi és közgazdasági	Nemes Ödön	Hetente háromszor	2 és fél év
11.	1879–1880	<i>Erdélyi Figyelő</i>	Szépirodalmi	Tolnai Lajos	Hetente	10 hónap

A táblázatos összesítésből jól látható Marosvásárhely sajtóviszonyainak néhány jellegzetessége az 1858–1880 közötti években. A szépirodalmi hetilapok dominálnak, rendszerint változó szerkesztőkkel, tíz hónaptól két és fél éves fennállásig tartó életkorral. A politikai lapkultúra még csak kialakulóban van szórványos kezdeményezésekkel a

Székely Hirlap és az *Erdélyi Hiradó* révén. A napilapok jelenléte egyáltalán nem jellemző Marosvásárhely sajtóviszonyaira a vizsgált időszakban. Az 1858–1880-as periódus legfigyelemreméltóbb teljesítménye az 1870-ben induló *Erdély* című lap, amely később *Marosvidék* címmel Marosvásárhely legjelentősebb sajtóorgánumává válik a 19. század utolsó negyedében.

Petelei tanulmányai után Marosvásárhelyre való visszatérése idején a város még alakuló, folyamatosan változó, meglehetősen bizonytalan sajtóviszonyai közepette már csak három sajtóorgánum volt jelen a város sajtópiacán: a *Marosvidék*, az *Erdélyi Hiradó* és az *Erdélyi Figyelő*. Ezek közül jelentősebb kapcsolata az *Erdélyi Hiradó*val volt, ahol több írása is megjelent. Tolnai lapjában, az *Erdélyi Figyelő*ben egyetlen novellája jelent meg,⁷²⁸ a *Marosvidék*ben pedig egyáltalán nem publikált.⁷²⁹ A három lap szerkesztőjével való kapcsolata távolról sem volt kordialisnak nevezhető. 1879 elején még Nemes Ödönnek, az *Erdélyi Hiradó* szerkesztőjével is megszakította a kapcsolatot. Jakab Ödönnek írt levelében az *Erdélyi Hiradó*ban megjelent tárcáit elborító „vastag sajtóhibákról” és a „figyelem minden hiányáról” panaszkodott.⁷³⁰

Kerekes Sámuellel valamilyen, levelezésében el nem árult konfliktus nyomán egyenesen párbajhelyzetbe került, Kerekes azonban nem fogadta el a kihívást.⁷³¹ A *Marosvidék* szerkesztőjével kapcsolatosan egyéb botrányokról is beszámolt Jakab Ödönnek. Kerekest a *Marosvidék* lapjain való személyeskedései miatt „a kereskedőlegények megtámadták és megrakták úgy, ahogy embert meg nem raktak soha. [...] / Kerekes kikapta a maga részét. Úgy vélem, te is velem együtt mondd: eben esett! javára váljék! –”⁷³² Egy későbbi levelében Kerekes sikkasztás ügyéről is írt Jakabnak,⁷³³ egy rákövetkezőben pedig Jakab Ödön verseskötetének előfizetési ívével kapcsolatosan

⁷²⁸ PETELEI István, *Karácsonyi történet*, Erdélyi Figyelő, 1879, 1. évf., 17. sz. (dec. 28.), 131–133.

⁷²⁹ A *Marosvidék*ben csak 1896-tól, tehát jóval a kolozsvári újságíróskodás utáni időszakban jelentetett meg novellákat.

⁷³⁰ Petelei István – Jakab Ödönnek, MV., 1879. jan. 18. = PETELEI 1980, 40–41.

⁷³¹ „Az ügy, melynek befejezésére vártam, hogy megírhasam neked, abból áll, hogy kihívtam Sándor Kálmánt. Amit rólam beszélt, azt ignoráltam. Csekélyebb legényke a kis Kálmán, semhogy számot tegyen nekem az, mit ő felőlem elmond. Hanem Tercsiről is szólt. Az a komizás, hogy ő a Tercsi nevét belé meri vonni az én dolgomba, felbőszített. A kis fiú napokig bujkált, s az én segédeim egyszer, egy szép reggel az ágyban csípték nyakon. Hebegett, s egy ijedt hangú nyilatkozatot írt, minthogy: »ő nem párbajos ember«. A nyilatkozat hitvány s színtelen. Nincs benne semmi, sőt – az én segédeimnek adva – még rólam is véleményt mondó. Nagy János és Mentovich Gyula elég gyarlók voltak nekem elhozni – s én irántuk való tekintetből is kénytelen voltam megelégedni vele.” (Petelei István – Jakab Ödönnek, Maros-Vásárhely, 1879. Mart. 4. = PETELEI 1980, 43.)

⁷³² Uo.

⁷³³ „Szegény Kerekest bizony szinte bevezették a cugházba! / Tudod: török sebesültek javára gyűjtött »400 frt-on felüli« összeget »elfelejtette« Kerekes uram 1877-től oltá rendeltetése helyére juttatni. Most aztán megbizgatták ezt a mocskos dolgot a Keletben. Azt vélem, nagyocská skandalum lesz belőle.” (Petelei István – Jakab Ödönnek, Maros-Vásárhely, 1879. augusztus 15. = PETELEI 1980, 60.)

említette a *Marosvidék* szerkesztőjét rendkívül gúnyos stílusban: „Kerekes Samuka idáig nem említette verseidet, csak nekem privatim mondta el, hogy gyűjt a te részedre. Úgy mondja, hogy három előfizetőt fogott már. Samuka sikkasztó – jó tehát tudni, hogy 3 pengőforint immár verdesi az oldalát, nehogy odavesszen.”⁷³⁴

Tolnai Lajossal kapcsolatos meglátásai is hasonlóan távolságtartók. Cinikusan mesél Jakabnak a *summa cum laude*-val éppen ledoktorált, „fél öllel megnőtt” Tolnairól, aki „leereszkedő, fáin úr” lett, és aki „zsíros nadragú, kócos hajú, lompos csizmadiáknak szorongatja kezét a piacon, s mosolyog, cseveg, nevetközik velük.”⁷³⁵ Tolnaival való egyik személyes találkozásáról pedig így számol be:

Dr. Tolnai Lajos úr (miolta igen, miolta nem?) csendes fasét⁷³⁶ tartott az én semmiségemmel. Nagy ostentatioval⁷³⁷ köszönt jó messziről, s aztán elfordította a fejét, nézván az égre, a földre, egy elrepülő bogárra, cammogó bivalra, csak reám nem. Olyan muszáj köszönéseket. De beszédbe nem elegyedett. Igen tréfás viszony volt. [...]

Ó, tempi passati! Tegnap megszólított. Nem „kedves öcsémnek”, hanem „Tekintetes úrnak”. A Kemény Zsigmond önk. kör. Ügyében ereszkedett le hozzám.

[...]

Aztán felhívott, hogy a lap szellemi munkásainak mindenesetre díszes seregébe álljak be, s végül azon igazán szerény kéréssel tisztelt meg (hogy nem hullott le az orcája bőre?!) hogy a felolvasásokról nyilvánosan, s amennyiben lehet bpesti lapokban emlékezzem meg. Szépen néznék én ki, ugye, Jakab Ödön, mint hivatalos agyondicsérője a doktor úr zsenialitásának.⁷³⁸

Petelei Istvánnak bár voltak kapcsolódási kísérletei 1877–1879 között az épp működő marosvásárhelyi sajtóorgánumokhoz, a levelezéséből idézett részletek láthatóvá teszik, hogy mivel nem tudott azonosulni az egyes lapok szerkesztőivel való kapcsolatában. Nemes Ödönben, az *Erdélyi Híradó* szerkesztőjében a munka, a lapszerkesztés iránti gondosságot, figyelmességet hiányolta, Kerekes Sámuelben a becsületességet, az újságírói tapintat időnként szükséges mértékének a meglétét, Tolnaiban pedig a kivívott pozícióhoz méltó szerénységet és alázatot. 1880 őszén azonban, amikor elfogadta Békésy Károly, a *Kelet* szerkesztőjének meghívását, már csak egyetlen lehetősége lett volna, hogy valamilyen marosvásárhelyi sajtóorgánumhoz kapcsolódjon, hiszen addigra már a Nemes Ödön által szerkesztett *Erdélyi Híradó* és a Tolnai által szerkesztett *Erdélyi Figyelő* is megszűnt. Kerekes Sámuelhez való viszonyulása azonban fölöslegessé teszi a *Marosvidék* oldalairól való távolmaradásának további magyarázatát.

⁷³⁴ *Petelei István – Jakab Ödönnek*, Maros-Vásárhely, 1879. nov. 9. = PETELEI 1980, 63.

⁷³⁵ *Petelei István – Jakab Ödönnek*, Maros-Vásárhely, 1879. Mart. 4. = PETELEI 1980, 43–44.

⁷³⁶ Faché, fasé: Harag, neheztelés, sértődés (fr.)

⁷³⁷ Ostentatioval: kérkedéssel, hivalkodással (lat.)

⁷³⁸ *Petelei István – Jakab Ödönnek*, MV., 1879 máj. 14. = PETELEI 1980, 49.

Azonban a Kerekessel való személyes konfliktus hiányában is csak különleges kapcsolatok vagy az események különlegesen szerencsés konstellációja révén tudott volna Petelei István az egyetlen létező marosvásárhelyi sajtóorgánus munkatársa lenni az 1880-as év végén. Érthető tehát, hogy miért és milyen lehetőségek közepette fogadta el a kínálkozó lehetőséget, a napilapként működő *Kelet* meghívását 1880 őszén.

7.5. Közlekedés-iparosítás és irodalom. *A Nagy Lidi ura*

Petelei Szúnyog néven írt tárcái közül nagyon sokat átdolgozott és novellává írt. Az átdolgozás mértéke rendkívül változó. Egyes szövegeken szinte semmit sem változtatott, vagy alig valamit. Más szövegeken viszont lényeges változtatásokat hajtott végre. A két végletes megoldás között pedig számos átmenetre van példa. A dolgozat utolsó fejezetének a végére egy olyan novella elemzését választottam, amelynek létezik egy Szúnyog-tárca féle előváltozata is. A két szöveg közötti különbségek lényegesek, és épp a novellába beépített többlet szempontjából izgalmasak a változtatások, amelyek arra világítanak rá, hogyan lesz egy, Petelei kifejezésével „elocsogott”, „elfecsegett” Szúnyog-tárcából drámai hatást kifejtő novella. A szövegelemzésben fő szempontom volt a Szúnyog-tárca és a novella közötti különbségek hangsúlyozása, a novellában felvetődő problematika kontextualizálása és a sajtóközeg szövegértelmezést stimuláló hatásának érvényesítése.

A Szúnyog-tárca 1889. január elején jelent meg a *Kolozsvárban*. Címe *Az Arkim szekere* és egy olyan három darabból álló sorozatnak a második része,⁷³⁹ amelyet Petelei „téli ének”-ek alcímmel közölt. A történetek csak annyiban kapcsolódnak egymáshoz, hogy a téli évszak idézi fel őket a narrátor emlékezetében, mivel tragikus vagy kevésbé tragikus végkifejletük is a télhez kötődik.

Az *Arkim szekere*ben elmeséltek szerint Trifunác Arkim asztalosmester és buzgó egyházfi, aki a forradalom alatt vetődött a narrátor közösségébe, öregségére két bolondságot követett el. Az egyik, hogy feleségül vett egy fiatal lányt, aki házasságkötésük után szinte azonnal otthagytá, és megszökött egy színésszel. A másik bolondság pedig, hogy „valami sebes szekér csinálására adta a fejét”, hogy azzal utána menjen majd asszonyának, és hazavigye. A szekér elkészítésén buzgón dolgozott is egy ideig, de aztán úgy döntött egy napon, hogy abbahagyja, és visszamegy szülőfalujába. Eltűnt tehát a narrátor közösségből, ahol sohasem hallottak többé róla.

⁷³⁹ Szúnyog, *Az Arkim szekere (A második téli ének)*, Kolozsvár, 1889, 3. évf., 3. sz. (jan. 4.), 1–2.

A történet novellává írt változata *A Nagy Lidi ura* címmel jelent meg először 1896-ban a *Pesti Napló*ban,⁷⁴⁰ másodszor 1897-ben a *Marosvásárhelyi Füzetekben*,⁷⁴¹ illetve a *Vidéki emberek* című kötet nyitónovellájaként.⁷⁴² A novellában egy Novák nevű hivatalnok, azzal a különbséggel, hogy ifjúkorában veszi feleségül Nagy Lidit, a helyi varga leányát, Arkimhoz hasonlóan jár: felesége megszökik egy kancellistával, Novák pedig bánatában és felesége utáni vágyakozásában egy vasszekér építésébe kezd. A szekérrel tervei szerint majd lenyűgözi feleségét, és visszaviszi otthonukba. A forradalom után hivatalát is elveszíti, és a gvardián jóvoltából a helyi kolostorban nyer menedéket, ahol a barátok elnézően követik ténykedéseit. A vasszekeren egy életen át dolgozik, a novella végén azonban, a helyi vasút megnyitásakor a vonattal való szembesülés traumatikus élményként hat rá: sokkolja, hogy mások már megelőzték találmánya kivitelezésében és a sokk hatására eszméletét veszíti / belehal a felismerésbe.⁷⁴³

A novella már önmagában is felhívja a figyelmet a 19. század egyik igencsak aktuális kérdésre, arra, hogy mit is jelent az ember számára a közlekedés iparosítása. A *Pesti Napló* számainak számos egyéb közleménye is példázza azonban az iparosításnak, az ipari forradalomnak a korszak sajtójában való napi szintű jelenlétét. A novellaelemzés előtt néhány példával szeretném ezt illusztrálni.

A novella a *Pesti Napló* december 25-ei számának mellékleteként jelent meg egyéb szövegek társaságában, nyilvánvalóan az olvasóközönségnek szánt karácsonyi ajándékként. Petelei jelenlétére a lap december 24-ei száma külön is felhívta a figyelmet: hosszabb távolmaradás után ismét örömmel üdvözölték.⁷⁴⁴ A *Pesti Napló*nak azonban más karácsonyi ajándék ajánlatai is voltak. „A gőznek, a villamosságnak és a gépeknek századában” például nőknek karácsonyi ajándékként minden háziasszony ideálját, a varrógépet, ezek közül is a legkiválóbbat, a Singert ajánlotta.⁷⁴⁵

⁷⁴⁰ PETELEI István, *A Nagy Lidi ura*, *Pesti Napló*, 1896, 47. évf., 355. sz. (dec. 25.), 22–24. (A *Pesti Napló* karácsonya című mellékletén.)

⁷⁴¹ Uő, *A Nagy Lidi ura*, *Marosvásárhelyi Füzetek*, 1897, 5. füz. (márc.), 250–260.

⁷⁴² Uő, *A Nagy Lidi ura* = PETELEI 1898, 1–14.

⁷⁴³ A novella zárata nyitva hagyja a két értelmezési lehetőséget.

⁷⁴⁴ „Petelei István, aki novellát írt a *Pesti Napló* karácsonyi albumába, hosszú hallgatás után szólal meg most újból. Amióta Ágai Adolf esztendőkkal ezelőtt felhívta a magyar közönség figyelmét Erdélynek erre a legsajátosabb és legerősebb írójára, Petelei István megingathatlanul áll a közönség kegyében. Az elismerés öröme nem tudta elkapni és gyors munkával sohasem próbálta a közönség hirtelen lelkesülését kiaknázni. Óvatos és szigorú önkritikával dolgozó író maradt azontul is, olykor hónapokig és esztendeig is hallgatott és figyelt, de annál nagyobb örömmel várták aztán minden újabb munkáját. A témának sajátos szépsége s a formának imponáló tisztasága tesz olyan megkapóvá ezt a legújabb novelláját, *A Nagy Lidi urát* is, amelyet a *Pesti Napló* olvasóinak gyönyörködtetésére írt.” (*Pesti Napló* 1896, 47. évf., 354. sz. (dec. 24.), 4.)

⁷⁴⁵ „A gőznek, a villamosságnak és a gépeknek századában minden háziasszonynak ideálja – a varrógép. Ott, ahol eddig még nincs meg, mindenestre nagyon szívesen fogadott karácsonyi ajándék lesz. Minthogy azonban a háziasszonyt mindenkor a legjobb illeti meg, őt ebben a tekintetben is a legkiválóbbal kell

A gépek századára azonban a 19. század talán legjelentősebb vasműveket gyártó részvénytársaságának, a Ganz és Társának impozáns kínálata is felhívta a figyelmet.⁷⁴⁶ A lapban külön *Közlekedés* című rovat foglalkozott az éppen folyamatban lévő vasútépítésekkel, illetve a vasútvonal megnyitásokkal kapcsolatos friss hírekkel,⁷⁴⁷ a vasúthálózat kiépítése nyomán létrejött új hivatalokkal és az ezekhez kapcsolódó kitüntetésekkel.⁷⁴⁸

megajándékozni. Tudvalevőleg a Singer-féle varrógépnek van az a hire, hogy a legelőnyösebb és ennek következtében már számtalan jutalomban részesült. [...]” (Pesti Napló, 1896, 47. évf., 355. sz. (dec. 25.), 6. [Napi hírek])

⁷⁴⁶ „Ganz és Társa vasöntő- és gépgyári részvénytársaság

II. kerület, Ganz-utca

vas- és acélöntő, kazánkovácsoló, vaggongyár és villam-műszaki osztály, villamvilágítási telepek és erőátvitel.

Központja Budán; alapított 1844-ben.

Szállít mindennemű gép és fémöntési munkát s acél-öntvényeket: kerekek- és keresztezéseket vasutak, építési vállalatok s bányák számára, lövegeket, vasuti felső-építkezési anyagokat, vízállomásokat, turbinatelepeket, hengerműveket, kőszemet és érczet előkészítő gépeket, malomtelepeket, hengersizékeket magas és lapos őrléshez, cementőrléshez, puskaaporos malmokhoz, spódium őrléshez stb. golyómalmokat, Gruson-féle rendszerint agyagsövények gyártására szolgáló gépeket stb.

A vagon- és kazán-gyár alapított 1867-ben.

Szállít mindennemű személy- és teher-kocsikat, rendes és keskeny vágányukat, továbbá minden fajta különleges kocsit, mint háló-, szalon-, étkező-kocsikat, sört és húst szállító kocsikat, szeszek szállítására való kocsikat, katonaszállításra, sebesülteknek stb.-nek való vagonokat, marha- és baromfi-szállító kocsikat, hó-ekéket, draisineket, lóvasuti és széntartó kocsikat (tender) stb.-t. Készít évenként 2600 teherkocsit, 350 személyszállító kocsit.

Acél-öntvényeket; továbbá gőzgépek, villamos gépek hajtására gázmotorokat, kazánokat és caissonokat, szesz-, sörfőző- és keményítő-gyáraknak való készülékeket és berendezéseket.

A villam-műszaki osztály alapított 1881-ben.

Szállít villamos, világítási és erőátviteli gépeket és készülékeket az ő Zipernowszky-Déri-Bláthy-féle transzformátoros távvezetési rendszere után; különösen: központi állomásokat városok és gyártelepek világítására, erőátvitelre nagy távolságra ipartelepek számára, vasúti vonatok számára mozgó villamos világítást, villamos felhúzógepeket és darukat, bányáknak való villamos világítást és hajtóerőt stb.

A loebersdorfi Bécs melletti fiók gyártmányai:

mindennemű kemény-öntvény, vasuti kerekek, gépöntés, transzmissiók (átvitel), papir-, faanyag- és cellulose-gyártáshoz való gépek, turbinák és vizikerekek, gáz- és petroleum-motorok, hengerművek stb., villamos-világítási telepek.

Ratibori fiók; alapított 1869-ben.

Szállít: kemény-öntvény tárgyakat, vasúti kerekeket és keresztezéseket, lövegeket, gép- s acél-öntvényeket, vasuti berendezéseket, malom-gépeket, hengersizékeket magas és lapos őrléshez, cement- és puskaaporos malmoknak, turbinákat, transzmissiókat stb.-t. Európa minden nagyobb városában, Kelet-Indiában, Melbourneban (Ausztrália) stb.” (Pesti Napló, 1896, 47. évf., 355. sz. (dec. 25.), 30.)

⁷⁴⁷ „Vasút-megnyitás. A fejér-tolnamegyei helyiérdekű vasut adony-szabolcs-dunaföldvár-paksi vonalrészének műtanrendőri bejárása tegnap, dr. Barthos Andor miniszteri titkár vezetése alatt tartatott meg. A bizottságban a főfelügyelőség Kenessey Kálmán főfelügyelő és Lovrich László műszaki tanácsos által, a posta- és távirat-vezérigazgatóság Kiss Gyula felügyelő által, a Magyar Államvasut Pottyondy Gusztáv, Leitner Izor üzletvezetők, Böck, Honheiser, Szentgyörgyi felügyelők és Házmán főmérnök által, a helyiérdekű vasut báró Fith Miklós elnök, Tyroler Gyula és Környei Izidor igazgatósági tagok által volt képviselve. A bizottság a pályát forgalomképes állapotban találta és azt a közforgalomnak átadta. Az érintett megyékre nézve e vasut, amely Adony és Paksnál a Dunával van összekötve, különös fontossággal bír.” (Pesti Napló, 1896, 47. évf., 354. sz. (dec. 24.), 11. [Közlekedés])

⁷⁴⁸ „A kassa-oderbergi vasut új vezérfelügyelője. Rindskopf Fülöpöt, a kassa-oderbergi vasút főfelügyelőjét, akit kiváló érdemeinek elismerésül legközelebb a Ferenc József-renddel tüntetett ki a király, nevezett vasut igazgatósága vezérfelügyelővé léptette elő.” (Uo.)

A *Pesti Napló* szóban forgó számai azonban a kapitalista iparhoz kapcsolódó haladás képzetével ellentétes, ám szintén az ipari fejlődés eredményeként megszülető modern műszaki baleset és a közlekedés iparosításával együtt járó szerencsétlenségek folyamatos jelenlétére is felhívták a figyelmet.⁷⁴⁹ A lap december 24-ei számának egyik távirati értesítése szerint francia halászhajók egy hat héttel korábban útnak indultak, de útközben viharba kerültek és elsüllyedtek osztrák hajó roncsait találták meg.⁷⁵⁰ A lapszám egy másik közleménye pedig éppenséggel egy vasúti balesetről, az ostendei expresszvonat kisiklásáról adott hírt.⁷⁵¹

A *Pesti Napló* szóban forgó számainak több közleménye tehát egy olyan olvasóközönséget szólított meg, amely javában tapasztalta, élvezte, de ugyanakkor el is szenvedte az ipari forradalom és a közlekedés iparosításának számos következményét, előnyét és hátrányát. A novella értelmezése, úgy vélem, a bemutatott sajtóközeg nélkül is érvényes, a *Marosvásárhelyi Füzetek*ben például nem rendelhető hozzá ez a kontextus a folyóirat jellegéből (szépirodalmi) kifolyólag sem. A napilapok tekintetében viszont olyan kérdéskörrel van szó, amely nap mint nap jelen volt a korszak sajtójának hasábjain. Ebben látom a magyarázatát annak, hogy Petelei a szöveg novellává való átdolgozásakor miért választotta a szereplő vonattal való találkozásának tragikus végkifejletét a Szűnyog-tárcában olvasható kevésbé váratlan végkifejlet helyett. Az ipari forradalom egyik legnagyobb csodájával szembesülő Novák történetében ugyanis egy aktuális közös tudásra, érdeklődésre és tapasztalatra alapozhatott, és a közlekedés iparosításával kapcsolatos korabeli elképzeléseket egy egyedi és megfelelően előkészített találkozás történetében metaforává írhatta.

A szereplőnek a vonattal való tragikus találkozását több szempontból is tudatosan készíti elő Petelei a Szűnyog-tárcában elmeséltékhez viszonyítva. Míg Trifunác Arkim

⁷⁴⁹ A modern műszaki balesetről és a hozzá kapcsolódó orvostörténeti diagnózisokról és fogalmakról, illetve a sokk történetéről: SCHIVELBUSCH 2008.

⁷⁵⁰ „Elsüllyedtek osztrák gőzösök. Mint *Triesztből* telegrafálják, a marseillei konzulátustól távirati értesítés érkezett, hogy a francia halászhajók Ajacciótól mintegy hét mérföldnyire egy hajó roncsait találták meg, ezzel a felirattal: »Travancore Trieszt.« A Travancore nevű osztrák gőzös mintegy hat héttel ezelőtt indult el Marseilleből s most már kétségtelen, hogy a vihar a hajót tönkre tette. Kétségtelen az is, hogy a *legénységéből egyetlen ember sem menekült meg*, mert máskülönben már híre terjedt volna a Travancore katasztrófájának.” (Pesti Napló, 1896, 47. évf., 354. sz. (dec. 24.), 5. [Napi hírek]) (Kiemelések az eredetiben.)

⁷⁵¹ „A *bécs-budapesti* vonalon ma este komolyabb természetű vasúti baleset történt. A hetenkint egyszer közlekedő *ostende-konstanzi* expresszvonat, melynek tíz óra ötven perckor kellett volna *Budapestre* megérkeznie, távirati jelentések szerint *Galántha* mellett *kisiklott*. Hogy a vonaton lévő utasoknak történt-e nagyobb bajuk, azt az ellentétes hírekből eddigelé biztossággal megállapítani nem lehetett. Míg ugyanis a főkapitánysághoz érkezett első hír arról tesz említést, hogy az utasok közül *többen megsebesültek*, a vasúti közegek erre a pontra nézve *minden felvilágosítást megtagadnak*. [...]” (*Kisiklott expresszvonat*, Pesti Napló, 1896, 47. évf., 354. sz. (dec. 24.), 6.) (Kiemelések az eredetiben.)

öregségére követi el azt a bolondságot, hogy fiatal feleséget vesz magának, Novák ifjú korában házasodik: „Novák (igy hívták), ez az, aki azt a könnyelműséget engedte meg magának ifjúkorában, hogy megházasodott, elvevén Nagy Dénesnek, a vargának híres szépségű lányát: Lidit.”⁷⁵² A különbség azért lényeges, mert míg Arkimmal öreg korában történnek az események és érezhetően nem túl hosszú lefutásúak, Novák valójában egy életen át építi a szekérét: „Aztán ott hallgattuk Nováknak a lármáját. Bizony egy néhány esztendő telt bele abba.”⁷⁵³ Illetve:

Nagyon megviselte az idő, az emésztődés; s megőszült egészen. [...] Mégis csak kibujt az odujából. Mert a szekér maholnap készen lesz. Ő már bizonyos volt a dologban. Csak a kis indító kerék hiányzott. Hát ismét visszatért az emberek közé, mert köztük fog élni ismét. A szekérrel jön a felesége és a gazdagság. És öreg szíve repesett.⁷⁵⁴

A szekér elkészítésére feláldozott évek és a szekérhez fűződő remények (hogy találmányával imponál majd feleségének és hazaviheti magával) miatt nagyobb lesz a tétje a szekér elkészültének, de nagyobb a hatása reményei szétfoslása pillanatának is. Hangsúlyos, hogy Novákot nem is annyira feleségének hűtlensége traumatizálja, hiszen az még túlélhető számára a szekérhez fűződő remények és az elkészítésével járó elfoglaltságok révén. A tény viszont, hogy elképzelését kiviteleztek már, feldolgozhatatlan számára.

A novella végi összeomlását Petelei kissé hóbortos személyiségének megrajzolásával is előkészíti. Míg például Trifunác Arkim a Szúnyog-tárcában mesterségére nézve asztalos, *A Nagy Lidi urában* Novák hivatalnok. Arkim vasszekér építés ötletének kiindulópontja eredhet tehát egy barkácsoló habitusból is, hiszen a szövegben arra is találunk utalást, hogy több mindenhez is értett.: „Trifunác Arkimnak hívták s tulajdonképpen csak asztalos mester volt, de mindent csinált. / A kinek elromlott a dohányvágója, odavitte; a ki egy jó kávé masinát akart, hozzáment.”⁷⁵⁵ A vasszekér megépítésének abbahagyása és szülőfalujába való visszatérése helyzetének racionális felismeréséből is eredhet: „»Hát a szekér Arkim? Abbahagyta?« / Rám nézett merően. Vajjon nem csufolom-e? Nem felelt. Megrántotta a vállát. Köszönt és tovább ment...”⁷⁵⁶

⁷⁵² PETELEI István, *A Nagy Lidi ura*, Pesti Napló, 1896, 47. évf., 355. sz. (dec. 25.), 22. (Mivel a novellaelemzésben a szövegkörnyezetnek is fontos szerepet tulajdonítottam, ezért a következőkben a szöveget a *Pesti Naplóból* idézem.)

⁷⁵³ Uo., 23.

⁷⁵⁴ Uo.

⁷⁵⁵ Szúnyog, *Az Arkim szekere (A második téli ének)*, Kolozsvár, 1889, 3. évf., 3. sz. (jan. 4.), 1.

⁷⁵⁶ Uo., 2.

Nováknak a vasszekér megépítésével kapcsolatos ötlete azonban szövegszerűen nem vezethető vissza semmilyen barkácsoló habitusra. Ő a forradalom idején megtapasztalt változásokra, a forradalmi idők felforgató erejére alapozza tulajdonképpen szekéregépítési elgondolásait, azzal a hittel, hogy ő maga is képes valamilyen forradalmian új, felforgató találmányt kieszelni és megépíteni:

Azért Novák dolgai után járt.

Ő megállapodott a jövője felől.

Ő egy alkalmatosságot szerkeszt magának, azzal elmegy, akár a világ végeig és nagy bőségben, örömben él tovább, feltalált párjával.

Novák a nagyidőben sok csodálatos dolgot ért meg. Semmiből hadseregek lettek; harangokból ágyuk; éretlen suhanczokból érczemény hősök; maga Novák a kapszlikat⁷⁵⁷ úgy töltötte, mintha egész életében azt csinálta volna.

Hát ő egy alkalmatosságot eszelt ki, álmatlan éjszakákon amin a felesége után megy.

Ez egy vasszekér lesz.⁷⁵⁸

Személyisége így jóval inkább a józanság és az irracionalitás határvidékére kerül, és lélektanilag jobban készíti elő és teszi érthetővé a novella végi összeomlását.

Mert így is van ez... Mert megtudná-e mondani kegyed, melyek a határai az okosságnak? Hol kezdődik vajjon a bolondság? Egy-egy ábrándért, mely dühvel törünk előre! Átlépjük érte az igazság, a becsület mesgyéjét. Van ki vért ont a hite nevében. Hát e szegény Nováknak egyedül miért tiltaná meg kegyed, hogy vaskocsit kalapáljon, amikor ő a felesége után akar menni?⁷⁵⁹

A Szúnyog-tárca és a novella közötti hangsúlyeltolódást a cím megváltoztatása is jól érzékelteti. Míg a Szúnyog-tárca címének birtokos szerkezete az Arkim által megálmodott tárgyra, a szekérre fekteti a hangsúlyt, a novella címe Novák személyére, illetve szintén birtokos szerkezete révén ironikusan a főszereplő feleségétől függő személyiségére. Ez a hóbortos függőség magyarázza Nováknak a külvilág információitól és a változásoktól való elzártságát. A szekéren való utazással kapcsolatos elképzelései azonban izgalmasan csempészik bele a novella szövegébe a narrátor vonattal való utazásának valós tapasztalatát.

Hegyen fel, lejtőre le; mezőn, erdőösvényen, zajtalanul szaporán. Ah! az ember hasítja a levegőt, akár a szálló madár.

⁷⁵⁷ Kapszli: gyutacs; töltényhüvely (ném.)

⁷⁵⁸ PETELEI István, *A Nagy Lidi ura*, Pesti Napló, 1896, 47. évf., 355. sz. (dec. 25.), 23.

⁷⁵⁹ Uo.

Novák ez az „ember” a kerekek tetején ül természetesen. Azt ő már látja és a kerekek repülését érzi s hűs szél suhintja meg az arcát. Fák lombja érinti kezét; kárrogó csóka fenn a felhők alatt versenyt száll vele s farkas a nádas szélén lihegve, szükölve marad el. Hajrá! hegy ellenébe; hajrá a végét ködbe vesző pusztá...⁷⁶⁰

A novella végi panorámaszerű kép (Novák egyik barátával egy dombról tekint le a völgybe) és Novák reakciója az elinduló vonat láttán, egyszerre idézi fel a vonathoz kapcsolódó két közkeletű 19. századi metaforát: a haladását és a halálát.⁷⁶¹ A fehér völgyet áthasító fekete szalag, és a szalagon a fergetegnél is sebesebben vágató vonat egyértelműen az elsőre, arcával a havas földre bukó Novák pedig a másodikra utal.

A széles, fehér völgyet keskeny fekete szalag hasította át. Ez az a szalag, amit a munkások vontak a tágas mezőn, hogy annak végét sem érte be az emberi szem.

És a szalag végén pompás palota meredt az égbe. Lámpák gyultak a falán s körülötte nagy emberi boly nyüzsgött, dulakodott.

Oda néztek. Éles fütty nyilalt át a légen.

S akkor lomha mozgással méltósággal egy veres szemű fekete kocsí lépett ki a tömegből. Testéből kémény nézett fel a boruló égre. S amint a sikra kilépett, és nem taszította senki által és nem vonva mi által se, a maga akaratától fogva – megiramodott, a szalagon mind sebesebben, sebesebben futva – óh! oly dühösen, vágatva, hogy a fergeteg utól nem érné.

Novák megtörülte a szemét az öklével. Aztán a homlokához szorította mindkét kezét s rebegve így szólt keserűen, kétségbeesve:

– Nézd csak, nézd... a gazemberek kitalálták.

S arccal előre bukott abban a pillanatban a havas földre.

A barát hozzá sem kaphatott.

Hát letérdelt mellé s így szólt:

– Mi lelte testvérem?

Azonban senki se felelt.⁷⁶²

Petelei István a „Pesti Napló olvasóinak gyönyörködtetésére” írt és a lapban először publikált novellájával az ostendei expresszvonat kisiklásával kapcsolatos hírekhez hasonlóan tette „médiaeseményé” egy fikatív figura egyéni tragédiáját. Mindezt pedig úgy, hogy a szándékosan a köztudáshoz és közérdeklődéshez igazított tragédiában metaforává, az élıhetetlensége és hóbortjai miatt pórul járt Novák történetében tehát irodalommal írta a vasúti közlekedéshez kapcsolódó meghatározó 19. századi elgondolásokat.

⁷⁶⁰ Uo.

⁷⁶¹ Charles Dickens *Dombey és fia* című regénye kapcsán említi: BRIGGS, BURKE 2004, 122.

⁷⁶² PETELEI István, *A Nagy Lidi ura*, Pesti Napló, 1896, 47. évf., 355. sz. (dec. 25.), 24.

*

Petelei István Szúnyog-cikkeiben kialakított közéleti identitásának is jelentős komponense a laikus olvasóközönséggel való közösségvállalás, ugyanakkor, a deklaráltan vállalt értelmiségi szerep révén ennek az olvasóközönségnek az irányítása is. A Szúnyog-tárcák azonban a publicisztika határain túlmenően nem egy esetben Petelei novelláinak előgyakorlataiként is funkcionálnak.

8. Petelei István (Irodalmi arckép)

Petelei István a 19. század végén, illetve a századfordulón élő novellista és hírlapíró volt. 1852-ben született Erdélyben, Marosvásárhelyen kereskedő családban. Tanulmányait Marosvásárhelyen, Kolozsváron, Székelyudvarhelyen, majd az egyetemet Budapesten végezte történelem tanári szakon. 1877-től publikált rendszeresen tárcacikkeket és novellákat marosvásárhelyi, kolozsvári és budapesti lapokban. Tanulmányai befejeztével visszatért Erdélybe, de nem lépett tanári pályára. 1880-tól kezdve több mint tíz éven keresztül nemcsak szépíró, hanem újságíró is volt Kolozsváron. A kolozsvári újságíróskodás után Marosvásárhelyen élt és szépíróként, illetve irodalomszervezőként tevékenykedett. Ebben az időszakban is szoros kapcsolatot tartott fenn a budapesti sajtóorgánumokkal, novelláinak nagy része ugyanis budapesti napilapokban jelent meg. 1910-ben halt meg Kolozsváron.

Petelei életműve szoros kapcsolatban van tevékenységének időpontjával. A 19. század utolsó évtizedeiben ugyanis a korábbiakhoz képest rendkívül gazdag és változatos folyóirat-, illetve újságkínálat nagy mértékben határozta meg az irodalom széles tömegekhez való eljutásának módját. Vagyis annak, aki a 19. század utolsó évtizedeiben úgy döntött, hogy hivatásának az írói pályát választja, számolnia kellett azzal, hogy munkájának az éppen virágzó sajtóközeget ad elsősorban terepet. Ebben a közegben a hírlapok által támasztott követelmények voltak meghatározók: a társadalmi, kulturális cikkek és a szépirodalmi közlemények számára fenntartott tárcarovat nagy mennyiségben igényelte a novellákat. Petelei a különböző sajtóorgánumokban megjelent írásait gyakran alakította át a lap vélt vagy valós közönségének igényei szerint. Különös tekintettel volt a női olvasóközönségre is.

A 19. század második felének hírlapjaiban a feltételezett olvasóközönség igényeihez való igazodást nagymértékben befolyásolta a novellák megjelenésének közvetlen környezete, a napi sajtónak az aktualitáshoz, a szenzációshoz és a polgárosodó, izgalomra vágyó közönség olvasói szokásaihoz igazodó közege. Ebben a tekintetben a novelláknak az aktuálishoz, a szenzációshoz vagy akár a botrányshoz való viszonyulása sem elhanyagolható. Ilyen szempontból viszont a dolgozatban elemzett szövegek témáját (öngyilkosság, házasságtörés, erkölcsiség, gyilkosság, csalás, szerelmi tragédia, magánéleti konfliktusok és kudarcok) elsősorban nem Petelei sokat emlegetett borúlátása, hanem a napilapok érdeklődést felkeltő hírányaga felől lehet értelmezni.

Petelei, más novellistákhoz hasonlóan, időnként válogatott írásait kötetekbe is rendezte sajátos kötetszerkezeteket alakítva ki. Ilyenkor a novellák kikerültek a sajtó közegéből, és környezetük megváltozott: már nem különböző sajtóközleményeket és apró híreket lehetett mellettük olvasni, hanem más novellákat. Novelláskönyveinek szerkezetében néha bizonyos szövegcsoportokat, ciklusokat különített el. A ciklusalkotás az időszaki sajtóban megjelent írásaira is gyakran volt jellemző. A kötetein végigvonuló utcatörténetei is tulajdonképpen azt a folyamatosság és folytatásosság elvet működtetik, amely az időszaki sajtó jellemzője, és amelynek az olvasóközönséggel való kapcsolat fenntartásában volt jelentősége. Az olvasói érdeklődés felcsigázásában és ébren tartásában játszott szerepet novelláiban a szereplők és a narrátor hangjának váltogatása, a kihagyásos alakzatok, az elhallgatások és történeteinek legtöbbször csak sugallt végkifejlete.

Témaválasztásában legtöbbször közvetlen környezetében, a vidéki kispolgárság körében látottak, tapasztaltak és megfigyeltek voltak meghatározók. Első írásai is ennek a környezetnek számára identitásmeghatározó történeti aspektusaihoz kötődtek. Témafeldolgozásában viszont elsősorban az érdekelte, hogy a vidéki kispolgárság szociális, erkölcsi problémáinak milyen hatásai, következményei, lélektani vetületei voltak az egyén, a kisember életében. A közvetlen megfigyelés révén történő anyaggyűjtésben nagy szerepet játszottak utazásai is, melyek során szintén közvetlen környezete érdekelte. Rendszeresen kirándult, „csavargott”, ahogyan ő nevezte, egyedül vagy társaságban, legtöbbször a Székelyföldön és csak nagyon ritkán máshol. Utazásai során folyamatosan jegyzetelt, anyagot gyűjtött. Legtöbb jegyzete az írói és az újságírói foglalkozás eszközeként funkcionált, feljegyzéseit ugyanis utólag gyakran használta fel a novellaírás során vagy publicisztikai szövegeinél.

Publicisztikájának egyik darabjában említette, hogy a bevételről való „notiz-” azaz jegyzetkészítés a jó kereskedő tulajdonsága. A hasonlatnak a kereskedő családban tapasztaltak és látottak jelentették bizonyára az alapját. A családi háttér abból a szempontból figyelemre méltó, hogy a meglehetősen népes családból Petelei István volt az egyetlen, aki foglalkozásával eltért a nagyapától az apám keresztül a fiakig és sógorokig mintaként hagyományozott férfi kereskedő életpályától. Pályaválasztásában szerepe lehetett személyisége, fogékonysága révén az élet esztétikai aspektusai iránti fokozottabb érdeklődésének, melyhez az első impulzusokat a családban az édesanya példáján keresztül kapta. Mindezekből viszont Petelei írósága szempontjából az a kérdés adódik, hogyan határozta meg az irodalomhoz való viszonyulását a magánéleti közeg, amelyből érkezett.

Novelláinak témaválasztásán túl a családban megtapasztalt kereskedői szellemiség a szélesebb olvasóközönséggel való kapcsolatteremtésben befolyásolhatta Petelei viszonyulását az irodalomhoz. A ma természetesként és magától értetődőként megtapasztalt írni-olvasni tudás a 19. század második felében még nem volt annyira magától értetődő. Az 1868-as népiskolai törvény értelmében mindenki számára kötelezővé tett elemi oktatás nyomán azonban a korábbi évekhez viszonyítva széles tömegek jutottak az írni és olvasni tudás birtokába. Irodalomértésük és irodalomhasználatuk története azonban nyilvánvalóan nem azonnal, hanem fokozatosan, sokrétű, összetett folyamatok révén alakult. Ebben a folyamatban a legfontosabb szerepet az olcsón és könnyen megszerezhető sajtóorgánumok (elsősorban a napilapok) játszották. Az alakuló és az értelmiség által tudatosan alakítandó olvasóközönséggel való kapcsolatteremtésben azonban elsősorban ennek az olvasóközönségnek az igényeihez és elvárásaihoz való igazodás jelentette a kulcskérdést.

Petelei szerepe a 19. század végi novellisztika történetében a széles, és ezen belül női, elkülönülő olvasóközönségnek a kialakulásában ragadható meg. Az egyes novellák esztétikai vonatkozásai mellett novellisztikájának jelentősége, úgy gondolom, társadalmiságában lehet figyelemre méltó. Származása, érdeklődése, témaválasztása révén ugyanakkor az erdélyi regionális identitás alakításában és az erdélyiség jellegzetességeinek a régió kívüliek számára való megismertetésében is figyelemre méltó a szerepe.

Petelei István a családban látta és tapasztalta, hogy a sikeres kereskedő a kereslet elvéhez és a fogyasztói igények kielégítéséhez igazodik. Írói pályája során a novella szinte kizárólagos művelésével ő maga is igazodott a fent említett elvekhez, hiszen a 19. század utolsó évtizedeiben erre a műfajra volt igazán kereslet. Szépíróságának legizgalmasabb társadalmi háttere tehát, ahogyan szimbolikusan ugyan, de ő maga is folytatja a családi foglalkozást az irodalomhoz való viszonyulásmód révén. Ebben a tekintetben jelentésszerű az életpályája vége fele Gyalui Farkasnak írt egyik levelében megfogalmazott írói önértelmezése is. A kiskereskedői miliőből választott metafora, a kikicár boltnak, grájzlerájnak, azaz szatócsboltnak nevezett írói életmű, ahol csak „detaljban” árulnak, a kismesterségnek „a nagy írók céhéhez”⁷⁶³ képest nemcsak szerénységgel, szabadkozással és öniróniával, hanem tudatosan is vállalt és felismert jellegére utal.

⁷⁶³ Petelei István – *Gyalui Farkasnak*, 28. IV. MV. = PETELEI 1980, 213. A *kikicár* szó jelentését ebben az alakváltozatban nem sikerült pontosan kiderítenem. A *kikica* az Új Magyar Tájszótár szerint szalmabábut jelent. A szalmázás, azaz fecsegés, hasalás jelentése illeszkedik az életmű szerénységgel (ön)értelmezett töredékes, apró darabokból építkező jellegéhez.

Irodalomjegyzék

- ÁGAI 1877 ÁGAI Adolf, *Marienbadi böngészetek* = Á. A., *Porzó tárcza-levelei*, 1. köt., Budapest, Az Athenaeum R. Társ. Tulajdona, 1877, 205–215.
- ÁGAI 1882 ÁGAI Adolf, „Keresztek.” (Tíz rajz. Irta Petelei István. Budapest, Révai testvérek kiadása.), Fővárosi Lapok, 1882, 19. évf., 12. sz. (jan. 15.), 76–77.
- [AMBRUS] 1898 (a. z.) [AMBRUS Zoltán], *Irodalom (A tárcza-özön. – Egy új regény.)*, Pesti Napló, 1898, 49. évf., 49. sz. (febr. 18.), 1–3.
- ARANY 1901 ARANY László, *Porzó Tárczalevelei* = A. L., *Tanulmányai*, 3. köt., Budapest, Franklin-Társulat, 1901, 357–367.
- ASSMANN 1999 Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet. (Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában)*, Budapest, Atlantisz, 1999.
- B-i L-s 1866 B-i L-s, *Magyar tárczairók*, Új Korszak, 1866, II. évf., 21. sz. (máj. 21.), 667–670.
- BÁCSKAI 2002 BÁCSKAI Vera, *A polgári nevelés árnyoldalai = Ünnepek – hétköznapiak – emlékezet*, Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2002, 193–197. (Rendi társadalom – polgári társadalom 14.)
- BARBIER,
LAVENIR 2004 Frédéric BARBIER, Catherine Bertho LAVENIR, *A média története*, Budapest, Osiris, 2004.
- BARBIER 2005 Frédéric BARBIER, *A könyv története*, Budapest, Osiris, 2005.
- BAUDELAIRE 1964 Charles BAUDELAIRE, *A modern élet festője (1863)* = Ch. B., *Válogatott művészeti írásai*, Budapest, Szépművészeti Alap Kiadóvállalata, 1964, 129–163.
- BEDŐHÁZI 1914 BEDŐHÁZI János, *Petelei Istvánról*, Erdélyi Múzeum, 1914, 339–348.
- BENDA 2003 BENDA Gyula, *A francia társadalomtörténet intézményeinek története = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Budapest, Osiris, 2003, 113–124.
- BENEDEK 1898 BENEDEK Elek, *A zsemle*, Magyar Kritika, 1898, 10. sz. (febr. 15.), 165–166.
- BENJAMIN 1969 Walter BENJAMIN, *Motívumok Baudelaire költészetében* = W. B., *Kommentár és prófécia*, Budapest, Gondolat, 1969, 228–275.
- BÉNYEI 2007 BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában (A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007.
- BEÖTHY 1892 BEÖTHY László, *Forgách Zsuzsánna*, Vasárnapi Ujság, 1892, 39. évf., 48. sz. (nov. 27.), 810.
- BERDE 1932 BERDE Mária, *Szovátai emlék*, Pásztortűz, 1932, 18. évf., 17. sz. (szept. 30.), 261–262.
- BEZECZKY 2003 BEZECZKY Gábor, *Az elbeszélésciklus poétikája*, Literatura, 2003, 2. sz., 185–198.
- BISZTRAY 1949 Bisztray Gyula, *Petelei István családja*, Budapest, Egyetemi Nyomda N. V., 1949.
- BISZTRAY 1955 BISZTRAY Gyula, *Petelei István (1852–1910)*, PETELEI István, *Lobbanás az alkonyatban*, Bp., Szépirodalmi, 1955, 5–38.
- BODNÁR 1988 BODNÁR György, *A »mese« lélekviandorlása. (A modern magyar elbeszélés születése)*, Bp., Szépirodalmi, 1988.
- BÓNIS 2003 BÓNIS Johanna, *Gazdasági viszonyok Marosvásárhelyen = A tér úttörője (Marosvásárhely a Bolyaiak korában)*, Marosvásárhely, Mentor, 2003, 32–42.

- BOTREL 1993 Jean-François BOTREL, *Libros, Prensa y Lectura en la España del siglo XIX*, Fundación German Sánchez Ruipérez, 1993.
- BRANDT 2003 Juliane BRANDT, *Társadalomtörténet az Egyesült Államokban = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Budapest, Osiris, 2003, 153–166.
- BRIGGS, BURKE 2004 Asa BRIGGS, Peter BURKE, *A média társadalomtörténete (Gutenbergtől az internetig)*, Budapest, Napvilág, 2004.
- BUZINKAY 2000 BUZINKAY Géza, „A haladás közvitézei” (*A magyar újságírók öntudatra ébredése a 19. század végén*), Magyar Média, 2000, 1. sz., 26–34.
- BYERLY 1999 Alison BYERLY, *Effortless Art: The Sketch in Nineteenth-Century Painting and Literature*, *Criticism*, 41/3 (Summer 1999).
- CARPENTER 1983 Kenneth E. CARPENTER, *Preface = Books and Society in History (Papers of the Association of College and Research Libraries Rare Books and Manuscripts Preconference, 24–28 June, 1980, Boston, Massachusetts)*, Ed. by Kenneth E. CARPENTER, R. R. Bowker Company, New York and London, 1983, VII–IX.
- CAVALLO, CHARTIER 2000 Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, Budapest, Balassi, 2000.
- CHARTIER 1994 Roger CHARTIER, *A kódextől a képernyőig (Az írott szó röppályája)*, BUKSZ, 1994, 6. évf., 3. sz., 305–311.
- CHARTIER 1997 Roger CHARTIER, *Introduction. An Ordinary Kind of Writing. (Model letters and letter-writing in ancien régime France)* = Roger CHARTIER, Alain BOUREAU, Cécile DAUPHIN, *Correspondence. Models of Letter-Writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century*, Oxford, Polity Press, 1997, 1–23.
- CHARTIER 2001 Roger CHARTIER, *A könyv metamorfózisai*, Budapesti Francia Intézet, 2001.
- CSÍKI, HALMOS, TÓTH 2003 CSÍKI Tamás, HALMOS Károly, TÓTH Árpád, *A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Budapest, Osiris, 2003, 208–240.
- CJH 2006 CORPUS JURIS HUNGARICI *Magyar Törvénytár, avagy nemes Magyarország és a hozzá kapcsolt részek összes törvényei, két kötetre osztva. Első kötet, amely tartalmazza Ezen ország szokásjogának Hármaskönyvét, Melyet Werbőczy István szerzett És a felső és apostoli KIRÁLYOK, Valamint Magyarország és a hozzá kapcsolt részek nemes karainak és rendjeinek Szent Istvántól Nagy Lipótig közönséges gyűléseikben végzett és közreadott dekrétumait, rendeleteit és cikkelyeit.*, Budapest, Magyar Mercurius, 2006.
- CRARY 1999 Jonathan CRARY, *A megfigyelő módszerei (Látás és modernitás a 19. században)*, Budapest, Osiris, 1999.
- Cs. 1885 Cs., *Forgách Zsuzsánna. 1582–1632. Írta Deák Farkas.* Buda-Pest, Mehner Vilmos kiadása. 1885, Budapesti Szemle, 1886, 47. köt., 318–324.
- CSÁSZTVAY 2003 CSÁSZTVAY Tünde, *A hím veréb és a pillangó = klasszikus – magyar – irodalom – történet*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, Tiszatáj, 2003, 399–426.
- CZAKÓ 1911 CZAKÓ Ferenc, *Petelei István hagyatéka*, Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja, 1911, 109–110.
- DARNTON 1983 Robert DARNTON, *What is the History of Books? = Books and Society in History (Papers of the Association of College and Research Libraries Rare Books and Manuscripts Preconference, 24–28 June, 1980, Boston, Massachusetts)*, Ed. by Kenneth E. CARPENTER, R. R. Bowker Company, New York and London, 1983, 3–26.

- DAUPHIN 1997 Cécile DAUPHIN, *Letter-Writing Manuals in the Nineteenth Century* = Roger Chartier, Alain Boureau, Cécile Dauphin, *Correspondence. Models of Letter-Writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century*, Oxford, Polity Press, 1997, 112–157.
- DÁVID 1956 DÁVID Gyula, *Az újra felfedezett Petelei István*, Igaz Szó, 1956, 4. évf., 10. sz., 1534–1537.
- DÁVIDHÁZI 1989 DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszületése” (A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza), Budapest, Gondolat, 1989.
- DEÁK 1879 Magyar hölgyek levelei (1515–1709), közli DEÁK Farkas, Budapest, A. M. Tud. Akadémia könykiadó-hivatala, 1879.
- DEÁK 1885 DEÁK Farkas, *Forgách Zsuzsánna (1582–1632)*, Budapest, Mehner Vilmos kiadása, 1885.
- DEGRÉ, HEINRICH, HUNFALVY 1887 DEGRÉ Alajos, HEINRICH Gusztáv, HUNFALVY Pál, *Pályázati jelentések (1885.) Történeti regény (Lukács Krisztina-jutalom)*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, 21. köt., 1885–86. és 1886–87., Budapest, Franklin-Társulat, 1887, 44–53.
- DIÓSZEGI 1965 DIÓSZEGI András, *Petelei István (1852–1910) = A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, szerk. SÖTÉR István, Budapest, Akadémiai, 1965, 787–795.
- DOBOS 1995 DOBOS István, *Alaktan és értelmezéstörténet*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.
- DOBOS 2002 DOBOS István, *Az elbeszélés elméleti kérdései* = D. I., *Az irodalomértés formái*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2002, 119–134.
- DOMOKOS F. 1899a *A polgári házasságról szóló historia, hozzáadott versekkel ellátva*, szerk. és kiadja Kibédi DOMOKOS Ferencz, Marosvásárhelyt, Nyomtatta Adi Árpád, 1899.
- DOMOKOS F. 1899b *Kossuth Lajos nagyhazafi élete és marosvásárhelyi szobrának leleplezése 1899-ben. – Hozzáadott versekkel ellátva.* –, szerk. és kiadja Kibédi DOMOKOS Ferencz, Marosvásárhelyt, Nyomtatta Adi Árpád, 1899.
- DOMOKOS F. 1899c *Sóváradi Kovács Biró Dénes haláláról szóló kis história*, szerk. és kiadja Kibédi DOMOKOS Ferencz, Marosvásárhelyt, Nyomtatta Adi Árpád, 1899.
- DOMOKOS F. 1902 *Kegyetlen meggyilkolása és szomorú halála Kecseti Pál Jánosnak és Nyárádcsikfalvi Nagy Sándornak szép versekben*, szerk. és kiadja Kibédi DOMOKOS Ferencz, Székely-Udvarhelyt, Betegh Pál könyvnyomdája és ujságkiadó vállalata, 1902.
- DOMOKOS F. 1903 *Az 1904-ik szerencsétlen év versbe foglalva és igaz dallal ellátva*, szerk. és kiadja Kibédi DOMOKOS Ferencz, Kolozsvárt, Nyomatott az „Ellenzék”-könyvnyomdában, 1903.
- DOMOKOS M. 2008 DOMOKOS Mariann, *Mesemondók és mesegyűjtők a 19. században: Marosi Gergely és mesélői = Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfoklóról*, szerk. GULYÁS Judit, Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 2008, 242–278. (Artes populares 23.)
- EGYED 1981a EGYED Ákos, *A vasúthálózat kiépülése Erdélyben és hatása a gazdasági életre. A vasutak kultúrtörténetének egyes kérdései* = E. Á., *Falu, város civilizáció (Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914)*, Bukarest, Kriterion, 1981, 148–167.
- EGYED 1981b EGYED Ákos, *Az erdélyi magyar falu életmódja a XIX. század második felében és a XX. század elején* = E. Á., *Falu, város civilizáció (Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914)*, Bukarest, Kriterion, 1981.
- EGYED 1985 EGYED Ákos, *Petelei István és a céhek*, Művelődés, 1985, 38. évf., 10. sz. (okt.), 36–37.
- EMBER 1967 EMBER Győző, *A Magyar Történelmi Társulat száz éve, Századok*, 1967, 101. évf., 6. sz., 1140–1169.

- ERDÉLYI 1893 [ERDÉLYI Pál], *Jetti, Fővárosi Lapok*, 1893, 30. évf., 318. sz. (nov. 17.), 2618–2619.
- ESZTEGÁR 1888 ESZTEGÁR László, *Pesszimizmus kisebb elbeszélésekben*, Fővárosi Lapok, 1888, 25. évf., 246. sz. (szept. 5.), 1801–1802.
- FÁBRI 2001 *A művelt és udvarias ember*, szerk. FÁBRI Anna, Budapest, Mágus Kiadó, 2001.
- FELMÉRI 1883 FELMÉRI Lajos, *Nőnevelésünk bajai és társas-életünk*, Kolozsvárt, Kiadja a „Magyar Polgár” kiadóhivatala, 1883.
- GALAMB 1924 GALAMB Sándor, *Petelei István Vadkanja*, Szózat, 1924, 6. évf., 236. sz. (okt. 24.), 9.
- GALAMB 1925 GALAMB Sándor, *A rajzforma fejlődése elbeszélő irodalmunkban*, BpSz, 1925, 200. köt., 578. sz., 47–72.
- GÁRDONYI 1898 GÁRDONYI Géza, *Az én falum*, Budapest, Légrády, 1898.
- GÁSPÁRI 1983 GÁSPÁRI László, *Impresszionista stílusjegyek Petelei István Klasszi című novellájában*, It., 1983/3, 735–744.
- GENETTE Gérard GENETTE, *Paratexts (Thresholds of interpretation)*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.
- GERGELY 1885 GERGELY Lajos, *A nőnevelésről*, Maros-Vidék, 1885, 15. évf., 1. sz. (jan. 1.), 1–2; 2. sz. (jan. 8.), 9; 3. sz. (jan. 15.), 11; 4. sz. (jan. 22.), 15–16; 5. sz. (jan. 29.), 19; 6. sz. (febr. 5.), 23; 8. sz. (febr. 12.), 31; 9. sz. (febr. 19.), 35; 10. sz. (febr. 26.), 39; 11. sz. (márc. 5.), 45; 12. sz. (márc. 12.), 49; 13. sz. (márc. 19.), 55–56; 14. sz. (márc. 26.), 61–62.
- GREGUSS 1886 GREGUSS Ágost, *A tárczaczikkról – Porzóhoz* = G. Á., *A balladáról és egyéb tanulmányok*, Budapest, Franklin-Társulat, 1886, 337–347.
- GUDENUS 2000 GUDENUS János József, *Örmény eredetű magyar nemesi családok genealógiája*, Budapest, Kiadta az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, 2000.
- GUENIFFEY 2000 Patrice GUENIFFEY, *A biográfia a megújuló politikatörténetben*, Aetas, 2000/3, 136–149.
- GYALUI 1910 GYALUI Farkas, *Petelei István*, Erdélyi Lapok, 1910, 3. évf., 2. sz. (jan. 15.), 29–31.
- GYALUI 1912 GYALUI Farkas, *Petelei Istvánról*, Kolozsvár, Nyomatott Ajtai K. Albert Könyvnyomdájában, 1912.
- GYALUI 1924a GYALUI Farkas, *Petelei István: Egy asszonyért. Regény*, Erdélyi Irodalmi Szemle, 1924, 56. évf., márc., 3–4. sz., 173–174.
- GYALUI 1924b GYALUI Farkas, *Első és utolsó találkozásom Petelei Istvánnal*, Pásztortűz, 1924, 10. évf., 17. sz. (okt. 12.), 184–186.
- GYALUI 1928 GYALUI Farkas, *Petelei Istvánról*, Pásztortűz, 1928, 14. évf., 18. sz. (szept. 9.), 414–418.
- GYALUI 1935a GYALUI Farkas, *Akaratlan, de érdekes vita Petelei István életrajzáról*, Erdélyi Szemle, 1935, 20. évf., 5. sz., 2–3.
- GYALUI 1935b GYALUI Farkas, *Petelei István küldetése*, Pásztortűz, 1935, 21. évf., 10–11. sz. (máj.–jún.), 229–233.
- GYÁNI 1997 GYÁNI Gábor, *A hétköznapiok historikuma = A hétköznapiok historikuma*, szerk. Dusnoki-Draskovich József és Erdész Ádám, Gyula, 1997, 11–27.
- GYÁNI 2001 GYÁNI Gábor, *A középosztály és a polgárság múltja, különös tekintettel a dualizmuskori Erdélyre = Erdélyi várostörténeti tanulmányok*, szerk. Pál Judit, Fleisz János, Csíkszereda, Pro-Print, 2001, 157–177.
- GYÁNI 2003 GYÁNI Gábor, *Rokonság és polgári osztályképződés a 19. századi Magyarországon = Vándorutak – Múzeumi örökség (Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából)*, szerk. VIGA Gyula, HOLLÓ Szilvia Andrea, CS. SCHWALM Edit, Budapest, Archeolingua, 2003, 459–465.
- GYÁNI 2006 GYÁNI Gábor, *Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából*, Médiakutató, 2006, 57–64.

- GYÖRGY 1883 GYÖRGY Aladár, *A hírlapok s a könyvirodalom hazánkban*, Koszoru, 1883, I. köt., 15. sz. (ápr. 15.), 237–241.
- GYÖRKE 1992 GYÖRKE Ildikó, *A balladaszerű novella megjelenése Petelei Istvánnál*, It, 1992/1, 27–39.
- GYULAI 1895 GYULAI Pál, *Az irodalom és hírlapjaink*, Budapesti Szemle, 81. köt., Budapest, Franklin Társulat, 1895, 458–464.
- GYULAI 1902 GYULAI Pál, *A tárczaelbeszélésekről* = Gy. P., *Emlékbeszédek*, II. köt., Budapest, Franklin-Társulat, 1902, 347–356.
- HAJDU 2003 HAJDU Péter, *Az elbeszélésciklusok elmélete*, Literatura, 2003, 2. sz., 163–184.
- HAJNAL 1993 HAJNAL István, *[Európai kultúrtörténet – írástörténet]* (1932) = H. I., *Technika, művelődés, Vál.*, s. a. r. GLATZ Ferenc, Budapest, História, MTA Történettudományi Intézete, 1993, 13–27.
- HAMILTON 1998 Kristie HAMILTON, *America's Sketchbook (The Cultural Life of a Nineteenth-Century Genre)*, Athens, Ohio, Ohio University Press, 1998.
- HARASZTI 1881 HARASZTI Gyula, *Egy új rajzíró (Keresztek: tíz rajz, írta Petelei István. Budapest, Révai Testvérek)*, Pesti Napló (regg.), 1881, 32. évf., 357. sz. (dec. 29.), 1–2.
- HARASZTI 1910 HARASZTI Gyula, *Emlékezés Petelei Istvánra*, BpSz, 1910, 141. köt., 398. sz., 227–234.
- HARMATH 1891 HARMATH Lujza, *Székely vásárok „verscsináló”-ja (A népeletből)*, Fővárosi Lapok, 1891, 28. évf., 354. sz. (dec. 25.), 2660–2661.
- HÁSZ-FEHÉR 1998 HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Utószó* = MIKSZÁTH Kálmán, *A lohinai fű és más elbeszélések*, Budapest, Unikornis, 1998, 287–294.
- HÁSZ-FEHÉR 2003 HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Levélirodalom és irodalomtörténet-írás*, Irodalomtörténet, 2003/1, 43–54.
- HÁSZ-FEHÉR 2006 HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Bevezető: A mediális fordulat az irodalomtörténetben = A látható könyv*, szerk. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2006, 7–15. (klasszikus – magyar – irodalom – történet 2.)
- H. BALÁZS 1967 H. BALÁZS Éva, *A Történelmi Társulat könyvkiadásának 100 éve*, Századok, 1967, 101. évf., 6. sz. 1169–1173.
- HEGEDÜS 1883 HEGEDÜS István, *Élet és irodalom*, Élet és Irodalom, 1883, 1. évf., 1. sz. (dec. 24.), 1.; 2. sz. (jan. 6.), 1–2.
- HERRMANN 1893 HERRMANN Antal, *A hegyek kultusza Erdély népeinél*, Erdély, 1893, 2. évf., 24–30. 100–109., 137–141., 180–183., 238–242., 346–355., 368–394.
- HITES 2004 HITES Sándor, *A múltnak kútja (Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből)*, Budapest, József Attila Kör, Ulpius-ház Könyvkiadó, 2004.
- HITES 2007 HITES Sándor, *Még dadogtak, amikor ő megszólalt (Jósika Miklós és a történelmi regény)*, Budapest, Universitas, 2007.
- HONT 1962 Magyar színháztörténet, szerk. HONT Ferenc, Budapest, Gondolat, 1962.
- HUNFALVY 1887 HUNFALVY Pál, *Pályázati jelentések (1886.)*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1885–86. és 1886–87., 21. köt., Budapest, Franklin-Társulat, 1887, 55–60.
- IRVING 1843 Washington IRVING, *The Sketch Book of Geoffrey Crayon*, Leipzig, Bernh. Tauchnitz Jun., 1843.
- IVÁNYI 2008 IVÁNYI János, *Lechner Károly, a kolozsvári, majd a szegedi Elme- és Ideggyógyászati klinika első igazgatója*, Orvostudományi Értesítő, 2008, 81. évf., 2. sz., 142–144.
- JAKAB 1884 JAKAB Ödön, *Székely históriák*, Budapest, Franklin-Társulat, 1884.
- JAKAB 1886 JAKAB Ödön, *Marosszéki történetek*, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1886.
- JÁROSI 1920 JÁROSI Andor, *Petelei István*, Erdélyi Szemle, 1920, 6. évf., 1. sz. (jan. 4.), 4–6.

- JÁROSI 1935 JÁROSI Andor, *Petelei István emléke (25 évvel ezelőtt halt meg Erdély kiváló elbeszélő-írója)*, Erdélyi Szemle, 1935, 20. évf., 5. sz., (jan.), 2.
- JÁSZBERÉNYI 2005 JÁSZBERÉNYI József, *A magyarországi szabadkőművesség története*, Debrecen, PrintXBudavár Kiadó, 2005.
- JÁVOR 2002 JÁVOR Kata, *Polgár vagy dzsentri? A köznapi, illetve ünnepkultúra eltérései a Zsolnay család négy nemzedékében = Ünnepek – hétköznap – emlékezet*, Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2002, 198–212. (Rendi társadalom – polgári társadalom 14.)
- JÓKAI 1969 JÓKAI Mór, *A mi lengyelünk = JMÖM*, 66. köt., S. a. r. T. HAJÓS Éva, Budapest, Akadémiai, 1969.
- KÁLMÁN C. 1998 KÁLMÁN C. György, *Szempontok az irodalomtörténet-írás tanulmányozásához = K. C. Gy., Te rongyos (elm)élet!*, Budapest, Balassi, 1998, 11–23.
- KÁLNOKI é.n. KÁLNOKI Izidor (Vulpes), *Ujságíró-iskola*, Budapest, Az Athenaeum R.-T. kiadása, é. n., (Modern Könyvtár 486–489. sz.)
- KASCHUBA 1993 Wolfgang KASCHUBA, *German Bürgerlichkeit after 1800 = Bourgeois Society in Nineteenth Century Europe*, ed. by Jürgen KOCKA, Allan MITCHELL, Oxford, Providence, Berg, 1993, 392–422.
- KERESZTÚRSZKI 2003 KERESZTÚRSZKI Ida, „...de azért nem irok gyárilag...” (A folytatásos regényközlés megjelenése a kultúrtermékek 19. századi magyar piacán) = *klasszikus – magyar – irodalom – történet*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2003, 171–193.
- KÉRI 1956 KÉRI József, *Petelei István = PETELEI István, Válogatott elbeszélések*, Marosvásárhely, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, [1956], 5–22.
- KÉRI 2008 KÉRI Katalin, *Hölgyek napernyővel (Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914)*, Pécs, Pannónia Könyvek, 2008.
- KESZEG 1999 KESZEG Vilmos, *A terep: a gyűjtő élményei = K. V., Mezőségi hiedelmek*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1999, 7–17.
- KICZENKO 1983 KICZENKO Judit, *Peteleit lapozgatva... = Tanulmányok a XIX. század második feléről*, szerk. MEZEI József, Budapest, ELTE, 1983, 114–121.
- KOCKA 1993 Jürgen KOCKA, *The European Pattern and the German Case = Bourgeois Society in Nineteenth Century Europe*, ed. by Jürgen KOCKA, Allan MITCHELL, Oxford, Providence, Berg, 1993, 3–39.
- KÓSA 1999 KÓSA László, *Fürdőélet a Monarchiában*, Budapest, Holnap Kiadó, 1999.
- KÓSA 2001 KÓSA László, *A magyar nemesség egysége és megosztottsága = K. L. „Hét szilvafa árnyékában”*, Budapest, Osiris, 2001, 15–45.
- KÓSA 2003 KÓSA László, *Az idő érzékelése és értékelése Magyarországon a XVIII. század végétől a XX. század elejéig = K. L., Nemesek, polgárok, parasztok*, Budapest, Osiris, 2003, 258–269.
- KOVÁCH, BINDER 1981 *A céhes élet Erdélyben*, Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta KOVÁCH Géza és BINDER Pál, Bukarest, Kriterion, 1981.
- KOVÁCS 1928 KOVÁCS Dezső, *Petelei Istvánról*, Erdélyi Helikon, 1928, 339–340.
- KOZMA 1969 KOZMA Dezső, *Egy erdélyi novellista. Petelei István*, Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1969.
- KULCSÁR SZABÓ, SZIRÁK 2003 *Előszó = Történelem–kultúra–medialitás*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZIRÁK Péter, Budapest, Balassi, 2003, 7–14.
- KULCSÁR-SZABÓ 2003 KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A közvetlenség visszatérése? (Materialitás és medialitás az irodalmi kommunikációban) = Történelem–kultúra–medialitás*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZIRÁK Péter, Budapest, Balassi, 2003, 272–307.
- KULCSÁR-SZABÓ 2005a KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Az interpretáció fogalma „nem hermeneutikai” diskurzusokban = Uő, Hermeneutikai szakadékok*, 2005, 7–83.
- KULCSÁR-

- SZABÓ 2005b KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Hermeneutikai szakadékok*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2005, 84–116. (Alföld Könyvek)
- KUTASSY 1928 KUTASSY János, *Petelei és a fin du siècle*, A Hirnök, 1928, 15. évf., 3. sz., 50–51.
- LATKÓCZY 1887 LATKÓCZY Mihály, *Magyar tárczaírókról*, Sárosmegyei Közlöny, 1887, VI. évf., 1. sz. (jan. 6.), 1.
- LÁZÁR 1896 LÁZÁR Béla, *A magyar tárcza fejedelme* = L. B., *A tegnap, a ma és a holnap*, Budapest, Griel Károly csász. és kir. udv. könyvkereskedés, 1896, 173–181.
- LYONS 1999 Martyn LYONS, *Love letters and writing practices: on écritures intimes in the nineteenth century*, Journal of Family History, Vol. 24., No. 2., April, 1999, 232–239.
- LYONS 2008 Martyn LYONS, *Reading Culture and Writing Practices in Nineteenth-Century France*, Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press, 2008.
- LOVRICH 1937 LOVRICH Gizella, *A tárcsa a magyar irodalomban*, Budapest, „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1937.
- MANGUEL 2001 Alberto MANGUEL, *Az olvasás története*, Budapest, Park Könyvkiadó, 2001.
- MARGÓCSY 2004 „Vedd szívessen csekély iratomat...” (*Irodalom családi használatra*), szerk. MARGÓCSY István, Nyíregyháza, 2004. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai, II. Közlemények, 31.)
- MÁRKI 1924 MÁRKI Sándor, *Emlékezés Petelei Istvánra, Pásztortűz*, 1924, 10. évf., 15. sz. (szept. 14.), 142–145.
- MAROSI 1956 MAROSI Péter, *Petelei István tragédiája*, Utunk, 1956, 11. évf., 43. sz., 4–5.
- MAROSI 1973 *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája*, s. a. r. MAROSI Ildikó, Bukarest, Kriterion, 1973.
- MCGANN 2004 Jerome MCGANN, *A hipertext alapjai*, Helikon, 2004, 3. sz., 366–385.
- MIKSZÁTH 1956 MIKSZÁTH Kálmán, *A lutri* = MKÖM, I. köt., Budapest, Akadémiai, 1956, 71–115.
- MIKSZÁTH 1957 MIKSZÁTH Kálmán, *Az eladó birtok* = MKÖM, Regények, 5. köt., Budapest, Akadémiai, 1957, 80.
- MIKSZÁTH 1959 MIKSZÁTH Kálmán, *A Krúdy Kálmán csínytevései* = MKÖM, Regények, 11. köt., Budapest, Akadémiai, 1959, 65–140.
- MÓRICZ 1924 MÓRICZ Zsigmond, *A vadkan*, Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása, [1924].
- NAGY 1848 NAGY Ignác, *Szűnyogok*, Geibel Károly udvari könyvtáros, 1848.
- NAGY 1851 NAGY Iván, *Magyar hölgycsarnok. Forgách Zsuzsanna*, Hölgfutár, 1851, 2. évf., 258. sz. (nov. 10.), 1024.
- NÉMETH 1990 NÉMETH Ervin, *Egy modern író a múlt század végéről. (A groteszk jelenléte Petelei István művészetében. A székek című Petelei-novella elemzése)* = N. E., „Jelet hagyni...”, Veszprém, Megyei Pedagógiai Intézet, 1990, 45–56.
- NÉMETH G. 1981a NÉMETH G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában*, Budapest, Akadémiai, 1981.
- NÉMETH G. 1981b NÉMETH G. Béla, *A válságba jutott kisember írója: Petelei*, It, 1981/4, 966–975.
- [n. n.] 1884a [n. n.], *A tárcsairás gyermekkorából*, Koszoru, 1884, 33. sz. (aug. 17.), 521–522.
- [n. n.] 1884b [n. n.], *A tárcsairás középkorából*, Koszoru, 1884b, 41. sz. (okt. 12.), 649–651.
- [n. n.] 1885a *A Kisfaludy-Társaság jutalom-tételei*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, 20. köt., 1884–1885, Budapest, Franklin-Társulat, 1885a, 30–32.

- [n. n.] 1885b *A Kisfaludy-Társaság ügyrendje, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, 20. köt., 1884–1885, Budapest, Franklin-Társulat, 1885b, 81–95.
- [n. n.] 1886 [n. n.], *Petelei István elbeszélései*, Egyetértés, 1886, 20. évf., 3. sz. (jan. 3.), 9.
- [n. n.] 1889 [n. n.], *Deák Farkas (1832–1888)*, Székely-Egyleti Képes Naptár, 1889, 8. évf., 42–45.
- [n. n.] 1891a *A marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara 1891. évi február hó 9-én tartott I. rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*, 1891.
- [n. n.] 1891b *A marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara 1891. évi július hó 6-én tartott V. rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*, 1891.
- [n. n.] 1893 [n. n.], *A marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1892-ik évben*, Marosvásárhely, Nyomtatta Imreh Sándor az ev. ref. kollegium betűivel, 1893.
- [n. n.] 1896 *A magyar kereskedelmi és iparkamarák keletkezésének, fejlődésének és működésének története. 1850–1896*. A kamarák hivatalos adatai alapján szerkesztette a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, Budapest, Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1896.
- [n. n.] 1928a [n. n.], *Petelei ünnepély Marosvásárhelyen*, Pásztortűz, 1928, 14. évf., 19. sz. (szept. 23.), 454.
- [n. n.] 1928b [n. n.], *Marosvásárhelyen azt mondják némelyek, hogy nem a Petelei házára tették a Petelei emléktáblát*, Erdélyi Szemle, 1928, 5. évf., 9. sz., 1–2.
- [n. n.] 1928c [n. n.], *Száz magyarok könyvei*, Budapest, Légrády-kiadás, [1928.]
- Ö. KOVÁCS 2003 Ö. KOVÁCS József, *A társadalomtörténet németországi útjai = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Budapest, Osiris, 2003, 167–186.
- PAPP 1899 PAPP Dániel, *Tündérlak Magyarhonban (Vidám bácskai elbeszélések)*, Budapest, A szerző sajátja, 1899.
- PETELEI 1882 PETELEI István, *Keresztek*, Budapest, Révai Testvérek, 1882.
- [PETELEI] 1885 [PETELEI István] Szűnyog, *Gyarmathy Zsigáné könyve*, Kolozsvári Közlöny 1885, 4. évf., 203. sz. (szept. 4.), 1.
- PETELEI 1886a PETELEI István, *Az én utczám*, Budapest, Pallas, 1886.
- PETELEI 1886b PETELEI István, *A fülemile*, Budapest, Kiadja Singer és Wolfner könyvkereskedése, 1886.
- PETELEI 1887 PETELEI István, *Egy asszonyért (Regény)*, Kolozsvár, 1887, 1. évf., 76. sz. (márc. 28.) – 101. sz. (ápr. 28.)
- PETELEI 1893 PETELEI István *Jetti*, Budapest, Singer és Wolfner kiadása, 1893.
- PETELEI 1898 PETELEI István, *Vidéki emberek*, Budapest, Az Athenaeum Irod. És Nyomdai R. T. kiadása, 1898.
- PETELEI 1905 PETELEI István, *Az élet*, Budapest, Franklin-Társulat, 1905.
- PETELEI 1912 PETELEI István, *Elbeszélések*, Kolozsvár, kiadja az Erdélyi Irodalmi Társaság, 1912.
- PETELEI 1923 PETELEI István, *Egy asszonyért*, Pásztortűz, 1923, 9. évf., II. köt., 41. sz., IV., 1–66.
- PETELEI 1924 PETELEI István, *Egy asszonyért*, Kolozsvár, Haladás lap és könyvkiadó B. T. kiadása, Cluj–Kolozsvár, 1924.
- PETELEI 1955 PETELEI István, *Lobbanás az alkonyatban*, Bev., vál. és jegyz. ell. BISZTRAY Gyula, Budapest, Szépirodalmi, 1955.
- PETELEI 1980 PETELEI István *Irodalmi levelezése*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bukarest, Kriterion, 1980.
- PETELEI 2002a PETELEI István, „Csak egy szabályunk van: igazat kell írni!” (*Petelei a hírlapíró és lapszerkesztő*), Vál. és az előszót írta KOZMA Dezső, Budaörs, 2002. (Magyar-Örmény Könyvtár 7.)
- PETELEI 2002b PETELEI István, *Őszi éjszaka*, Vál. és a jegyz. írta POZSVAI Györgyi, Budapest, Anonymus, 2002.

- PETELEI 2007 PETELEI István, *Összes novellái (Szerzői kötetek) I–II.*, S. a. r. TÖRÖK Zsuzsa, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007.
- PÉTERFY 1888 [PÉTERFY Jenő] –z–, *Egyetemes regénytár. Buda-Pest, 1885–88. Singer és Wolfner kiadása*, Budapesti Szemle, 1888, 56. köt., 142. sz., Buda-Pest, Franklin-Társulat, 1888, 145–152.
- PÉTERFY 1893 [PÉTERFY Jenő] –r., *Petelei István. Jetti. Képek, történetek. Buda-Pest. Singer és Wolfner. Ára 3 korona.*, Budapesti Szemle, 1893, 76. köt., 204. sz., 458–460.
- PNL 1904 *A Pallas Nagy Lexikona*, XVIII. köt. (II. pótköt.), Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1904.
- POGÁNY 1978 POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1978.
- POZSVAI 2002 POZSVAI Györgyi, *Az újra meg újra felfedezett Petelei*, Tiszatáj, 2002/8. (aug.), 99–118.
- POZSVAI 2003a POZSVAI Györgyi, *Az anekdotikus hagyományok önironikus felülírása (Petelei István Árva Lotti című novellájáról)*, Forrás, 2003/2. (febr.), 76–94.
- POZSVAI 2003b POZSVAI Györgyi, *Ködképek az elbeszélés láthatárán (Petelei István A Csulakok című novellájáról)*, Helikon, 2003, 14. évf., 7. sz. (ápr. 10.), 15–18.
- POZSVAI 2003c POZSVAI Györgyi, *A rivalizáló rucák. (Petelei István A játék című ironikus novellájáról)*, A Tiszatáj Diákmelléklete, 2003, 94. sz., nov., 1–10.
- P. SZATHMÁRY 1884 P. SZATHMÁRY Károly, *Rajz ur az esküdtszék előtt*, Magyar Szalon, 1884, I. köt., 122–127.
- r. 1886 –r., *Egy házassági dráma a XVII. századból*, Vasárnapi Ujság, 1886, 33. évf., 6. sz. (febr. 7.), 86–89.
- RÉTHY 1892 RÉTHY Dezső, *Székelyföldi fürdők*, Erdély, 1892, 1. évf. 1. köt. IV. füz. (ápr. – máj.), 169–173.
- REVEL 1995 Jacques REVEL, *A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása = Társadalomtörténet másképp*, szerk. CZOCH Gábor, SONKOLY Gábor, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1995, 51–70. (Csokonai Új História Könyvek)
- REVICZKY 1882 REVICZKY Gyula, *Rajzok. (Keresztek. Tíz rajz, írta: Petelei István. A jó palócok. Tizenöt apró történet, írta Mikszáth Kálmán.)*, A Hon (regg.), 1882, 20. évf., 15. sz. (jan. 15.), 1–2.
- [REVICZKY] 1888 [REVICZKY Gyula] (R.), *Az utolsó cigánytanya*, Pesti Hírlap, 1888, június 12, 3–5.
- RIGLER 1903 RIGLER Gusztáv, *Erdély nevesebb fürdőinek története és fejlődése = Erdély nevesebb fürdői 1902-ben*, S. a. r. RIGLER Gusztáv, Budapest, A Közegészségügyi Kalauz különnyomata, 1903, 10–44.
- RÓNA 1893 [RÓNA Béla] Adalbertus, *Új könyvek*, Magyar Génusz, 1893, 2. évf., 46. sz. (nov. 12.), 318.
- S. A. 1884 S. A. Ottilia, *Női emancipáció*, Kolozsvári Közlöny, 1884, 3. évf., 112. sz. (máj. 15.), 1.; 113. sz. (máj. 16.), 1–2.; 114. sz. (máj. 17.), 1–2.
- SÁNDOR 1884 SÁNDOR József, *Hanyatlásunk és a nő*, Élet és Irodalom, 1884, 1. évf., 28. sz. (júl. 6.), 241., 29. sz. (júl. 13.), 249., 30. sz. (júl. 20.), 257.
- SCHANZE 2001 *Handbuch der Mediengeschichte*, Hg. von Helmut SCHANZE, Stuttgart, Alfred Kröner Verlag, 2001.
- SCHIVELBUSCH 2008 Wolfgang SCHIVELBUSCH, *A vasúti utazás története (A tér és idő iparosodása a 19. században)*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2008, 145–176.
- SCHLEICHER 1998 SCHLEICHER Vera, *Turizmus és regionalizmus = A turizmus mint kulturális rendszer*, szerk. FEJŐS Zoltán, Budapest, Néprajzi Múzeum, 1998, 203–213.
- SCHÖPFLIN 1910a SCHÖPFLIN Aladár, *Petelei István*, Nyugat, 1910, 3. évf., 2. sz. (jan. 16.), 81–86.

- SCHÖPFLIN 1910b [SCHÖPFLIN Aladár] S. A., *Petelei István*, Vasárnapi Ujság, 1910, 57. évf., 3. sz. (jan. 16.), 57–58.
- SINKOVICS 1967 SINKOVICS István, *A történettudomány és a népszerűsítés*, Századok, 1967, 101. évf., 6. sz., 1180–1185.
- SIPOS 2004 SIPOS Balázs, *Egy szabad művészet tanítása (Az újságíróképzés kérdései a 20. század első felében Magyarországon)*, Médiaoktatás 2004/2, 37–48.
- SOMLAI 2000 SOMLAI Péter, *A családi kapcsolatok társadalomtörténetének irányai = Családszociológia*, szerk. SCHADT Mária, Pécs, Comenius, 2000, 13–51.
- SZABÓ 2003 SZABÓ Miklós, *Marosvásárhely népessége = A tér úttörője (Marosvásárhely a Bolyaiak korában)*, Marosvásárhely, Mentor, 2003, 21–26.
- SZAJBÉLY 2005a SZAJBÉLY Mihály, *Médiatörténet és sajtótörténet viszonyáról, avagy van-e értelme folytatni a félben maradt magyar sajtótörténetet?*, Médiakutató, 2005, 6. évf., 1. sz., 71–79.
- SZAJBÉLY 2005b SZAJBÉLY Mihály, *Irodalom és zsurnalizmus. Karl Kraus és Schöpflin Aladár írásai, mint az irodalom médiatörténetének forrásai a 20. század elején*, Tiszatáj, 2005, 59. évf., 2. sz. (febr.), 66–74.
- SZAJBÉLY 2008 SZAJBÉLY Mihály, *Intermediális randevűk a 19. században*, Pécs, Pro Pannónia Könyvek, 2008. (Thienemann-előadások 3.)
- SZANA 1882 SZANA Tamás, *Két újabb elbeszélő*, Koszoru, 1882, 4. évf., 7. köt., 275–280.
- SZANA 1885 SZANA Tamás, *Ujabb elbeszélők*, Magyar Salon, 1885, 3. évf., 4. köt., dec., 281–295.
- SZANA 1886 SZANA Tamás, »A fülemile«, Nemzet, 1886, 5. évf., 75. sz. (regg.), (márc. 16.), 1.
- SZÁSZ 1965 SZÁSZ Lőrinc, *Petelei István színikritikái*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1965, 9. évf., 1. sz., 41–50.
- SZEGEDY-MASZÁK 2004 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Irodalomtörténeti elképzelések a New Literary History című folyóiratban = Az irodalomtörténet esélye*, szerk. VERES András, Budapest, Gondolat, 2004, 215–231.
- SZEKERES 2003 SZEKERES András, *Az „ellentörténettől” a mikroelemzésig: társadalomtörténet Olaszországban (1945–1985) = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Budapest, Osiris, 2003, 187–207.
- SZENTIMREI 1923 SZENTIMREI Jenő, *Az erdélyi könyv. A halott Petelei kiadót keres*, Pásztortűz, 1923, 2. félév, 1. sz., 9–11.
- SZENTIMREI 1928 SZENTIMREI Jenő, *Petelei*, Erdélyi Helikon, 1928, 1. évf., 5. sz., 325–329.
- SZEREDI 2000 SZEREDI Orsolya, *Mitopoétikai elemek a novellaciklus egységesítése szolgálatában (Mikszáth Kálmán: A jó palócok) = Értékek kontextusa és kontextusok értéke a 19. századi irodalmunkban*, Debrecen, 2000. (Studia Litteraria), 189–201.
- SZILÁGYI M. 2001 SZILÁGYI Márton, *Lisznai Kálmán (Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai)*, Budapest, Argumentum, 2001. (Irodalomtörténeti füzetek 149.)
- SZILÁGYI M. 2003 SZILÁGYI Márton, *Irodalomtörténet és társadalomtörténet = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Budapest, Osiris, 2003, 559–572.
- SZILÁGYI M. 2007 SZILÁGYI Márton, *Határpontok*, Budapest, Ráció Kiadó, 2007.
- SZILÁGYI Zs. 1998 SZILÁGYI Zsófia, *Műfaj és szövegtér (A tót atyafiak és A jó palócok értelmezéséhez)*, ItK 1998/3–4, 514–533.
- SZILÁGYI Zs. 2005 SZILÁGYI Zsófia, *„érettetése kissé érzéki” (A novellaciklus műfaja és A jó palócok erotikája) = Sz. Zs., A féllábú ólomkatona. Irodalmi mű-hibák*, Pozsony, Kalligram, 2005, 136–159.

- SZINI 1905 SZINI Gyula, *Petelei István*, Pesti Napló, 1905, 56. évf., 19. sz. (jan. 19.), 1–4.
- SZINNYEI 1894 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, III. köt., Budapest, Kiadja Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, 1894.
- SZINNYEI 1899 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VI. köt., Budapest, Kiadja Hornyánszky Viktor könyvkiadóhivatala, 1899.
- SZOMAHÁZY 1893 SZOMAHÁZY István, *Az ujság*, Budapest, a Pesti Napló kiadása, 1893.
- SZONGOTT 1898 SZONGOTT Kristóf, *A magyarhoni örmény családok genealogiája*, Szamosújvárt, Todorán Endre „Aurora” könyvnyomdája, 1898.
- TAKÁCS 1956 TAKÁCS Lajos, *A históriások alkotásmódja (A történelmi anyag összegyűjtése)*, Ethnographia, 1956, 67. évf., 3. sz., 225–240.
- TAKÁCS 1958 TAKÁCS Lajos, *Históriások, históriák*, Budapest, Akadémiai, 1958. (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára)
- TAKÁCS 1988 TAKÁCS Lajos, *Paraszi történelmi költészet = Magyar néprajz V. Folklór*, Budapest, Akadémiai, 1988, 381–397.
- TAKÁTS 1999 TAKÁTS József, *Antropológia és irodalomtörténet-írás*, Budapesti Könyvszemle, 1999, tavasz, 38–47.
- TAKÁTS 2001 TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2001/3–4, 316–324.
- TAKÁTS 2003 TAKÁTS József, *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2003/6, 729–741.
- TAKÁTS 2004a TAKÁTS József, *Az irodalmi image formálása*, Élet és Irodalom, 2004, 48. évf., 15. sz. (ápr. 9.), 24.
- TAKÁTS 2004b TAKÁTS József, *A Kulcsár Szabó-iskola és a „kulturális fordulat” (A Történelem, kultúra, medialitás című kötet kapcsán)*, Jelenkor, 2004, 11. sz., 1165–1177.
- TAR 1893 TAR Lőrincz, *Petelei*, A Hét, 1893, 4. évf., 47. sz. (nov. 19.), 333–334.
- TARJÁNYI [é. n.] TARJÁNYI Eszter, *A dzsentrí exhumálása = Polgárosodás és irodalom*, szerk. Alexa Károly, [h. n.], Kiadja a Természet- és Társadalombarát Fejlesztésért Közalapítvány Kölcsey Intézete, [é. n.], 140–186. (Kölcsey Füzetek III.)
- T. ERDÉLYI 1991 T. ERDÉLYI Ilona, *A biedermeier kora – nálunk és Európában*, Helikon, 1991/1–2, 3–18.
- THOMKA 1986 THOMKA Beáta, *A pillanat formái*, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1986.
- TIMÁR 2003 TIMÁR Lajos, *A brit társadalomtörténet-írás = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Budapest, Osiris, 2003, 125–152.
- TOLNAI 1862 TOLNAI Lajos, *A lutris mester*, Szépirodalmi Figyelő, 1862, 2. évf., 26. sz. (máj. 1.), 409–415.
- TÓTH 1883 TÓTH Sándor, *A jó erdélyiek (Elbeszélések, rajzok)*, Budapest, Révai Testvérek, 1883.
- TÖMÖRKÉNY 1893 TÖMÖRKÉNY István, *Szegedi parasztok és egyéb urak*, Szeged, Bába Sándor, 1893.
- TÖRÖK 2005 TÖRÖK Zsuzsa, *Petelei István jegyzetfüzetei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2005/4–6, 580–593.
- TÖRÖK 2006 TÖRÖK Zsuzsa, *A konyhaszolgálótól Szűz Máriáig (Az irodalom hétköz- és ünnepnapjai közegei a 19. század végén) = A látható könyv*, szerk. HÁSZ- FEHÉR Katalin, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2006, 179–226. (klasszikus – magyar – irodalom – történet 2.)
- TÖRÖK 2007 TÖRÖK Zsuzsa, *„Bizonyosan az igazi megelégedés csak a családi életben van” (Petelei István családtagjaihoz írt levelei)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2007/1–3, 225–296.
- TÖRÖK 2009 TÖRÖK Zsuzsa, *Martyn LYONS, Reading Culture and Writing Practices in Nineteenth-Century France*, Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press, 2008. = MTA ITI / rec.iti, 2009. 01. 26.

(<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/TorokZsuzsa/Martyn-LYONS-Reading-Culture-and-Writing-Practices>)

- T. SZABÓ 2008a T. SZABÓ Levente, *Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén* = T. SZ. L., *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, Komp-Press Korunk, 2008, 13–99.
- T. SZABÓ 2008b T. SZABÓ Levente, „Erdély népei.” *A tér ideológiai és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban* = T. SZ. L., *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, Komp-Press Korunk, 2008, 100–193.
- VADAI 1997 VADAI István, *A majornoki hegyszakadék (Mikszáth Kálmán: A jó palócok)*, Tiszatáj 1997/1, jan., 67–74.
- VIEHOFF 2002 Reinhold VIEHOFF, *Von der Literaturwissenschaft zur Medienwissenschaft – und kein Weg zurück = Literaturwissenschaft: intermedial – interdisziplinär*, Hg. von Herbert FOLTINEK, Christoph LEITGEB, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002, 67–96.
- ZILAHÍ 1885 ZILAHÍ Béla, *Az irodalomról*, A „Kolozsvár Közlöny” karácsonyfája 1885, 4. évf., 297. sz. (dec. 25.), 1.
- Z. KOVÁCS Z. KOVÁCS Zoltán, *Mindennapiság, narráció, irodalomtörténeti olvasat: Petelei István novellisztikájának olvashatósága*, ItK, 2007/1–3, 54–75.
- Zsombék 1910 Zsombék, *Petelei István*, A Hét, 1910, 21. évf., 2. sz. (jan. 9.), 31.
- (-) 1898 (-), *Hiányzó műfajok*, Magyar Szemle, 1898, 10. évf., 13. sz. (márc. 27.), 145–146.